

‘સાહિત્ય’ને માનવ જીવન સાથે ગાઢ અને ચિરંજીવ સંબંધ છે. મનુષ્ય જીવનનો ઉત્તમોત્તમ ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ રીતે જીવન જીવવું અને એનો અર્થ કરવો એ છે. જીવનમાં રહેલાં નિગૂઢ સત્યોને તારવવા માટેનું એક અમોઘ સાધન એટલે ‘સાહિત્ય’. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની કાવ્યમય વાણીમાં કહીએ તો, “આ ચરાચર સૃષ્ટિનો આનંદગીતનો અંકાર આપણી હૃદયવીણા તંત્રને હર હંમેશ સ્પંદિત કરી રહ્યો છે. આ રીતે ઉત્પન્ન થતું આ માનવ સંગીત ભગવાનની સૃષ્ટિના પ્રતિઘાતથી આપણા અંતરમાં ઉપજતો જે આવેગ, તેનો જ વિકાસ તે ‘સાહિત્ય’ છે. વિશ્વનો નિઃશ્વાસ આપણી ચિત્ત બંસરીમાં કંઈ રાગિણી વગાડે છે. તેને જ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન સાહિત્ય કરે છે.” કોઈપણ મહાન સાહિત્ય કૃતિ એટલે આ પ્રમાણે માનવ હૃદયે પોતાના આંતર અનુભવને મૂર્ત કરવા ખડું કરેલું તીર્થ જ છે. જે તે કૃતિના પૃષ્ઠોમાં સર્જકનું તેમજ તેના સમયનું પણ જીવન ધબકી રહેલું હોય છે. કોઈપણ કૃતિ તેનાં કર્તાના શીલથી અનુપ્રણીત બનેલી હોય છે. તેથી અખાના સાહિત્યની અને આજની સદીમાં તેની પ્રસ્તુતતાની ચર્ચા કરતાં પહેલાં અખાના સમય અને જીવન વિશેની સ્થૂળ વિગતો મેળવવી આવશ્યક થઈ પડે છે.

અખાનો સમય :

અખાનો સમય એટલે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનો મધ્યકાળ. ઇ.સ.ની આશરે ૧૦-મી, ૧૧-મી સદીથી લઈને ઇ.સ. ૧૭૫૦ સુધી લગભગ એટલે મધ્યકાળના આશરે સાતસો-આઠસો વર્ષના ગાળામાં ગુજરાત રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે અનેક આસમાની-સુલતાનીમાંથી પસાર થયું છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રારંભના દોઢસો-બસો વર્ષનો ગાળો સોલંકી - વાઘેલા વંશનો હોઈ, ગુજરાત માટે એ સુખ-શાંતિ અને જલોજલાલીનો યુગ હતો. ઇ.સ.ની ૧૩-મી સદીમાં મુસ્લીમ સલ્તનતથી ગુજરાતની રાજકીય સ્વતંત્રતા હણાઈ. ધર્મ ઝનૂની શાસકો દ્વારા લૂંટફાટ, મૂર્તિ ભંગન, ધર્માન્તર, સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર વગેરે થવા લાગ્યા. ગુજરાતની હિન્દુ પ્રજા પરધર્મી શાસકોનો પ્રતિકાર કરી શકે તેમ ન હતી. તેથી આ પરપંચ પ્રજાએ ધર્મ-ભક્તિ તરફ મન વાળ્યું. ઇ.સ.ની ૧૬-મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અમદાવાદમાં મોગલ બાદશાહ અકબરનું શાસન સ્થપાયું. જેથી તે પછીના વર્ષોમાં પ્રજાને થોડી શાંતિ, સ્થિરતા અને આબાદીનો અનુભવ થયો. એનો લાભ સાહિત્યને પણ મળ્યો અને મધ્યકાળના ઉત્તમોત્તમ સાહિત્યકારો આપણને આ સમયમાં સાંપડ્યા. વેદાંતી કવિ અખો આખ્યાનકાર શિરોમણી પ્રેમાનંદ અને મધ્યકાળનો ઉત્તમ વાર્તાકાર શામળ આ યુગનાં સંતાન હતા. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેન્દ્ર સ્થાને ધર્મ છે. મોટા ભાગના સર્જકોની રચના ધર્મમૂલક છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યનો બોધ એ રચનાઓ આપે છે. વેદાંતી કવિ અખાના સાહિત્યના કેન્દ્રસ્થ ભાવો પણ આવા ધર્મમૂલક છે.

અખાનું જીવન અને કવન :

ગુજરાતી સાહિત્યના મૂર્ધન્ય કવિ શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ પોતાના ઊંડા અભ્યાસના આધારે અખાનો જીવનકાળ ઇ.સ. ૧૫૯૧ થી ઇ.સ. ૧૬૫૬ સૂચવ્યો છે. આ મત સૌથી વધારે આધારભૂત ગણાય છે. અખાના કવનમાંથી અખાના જીવન વિશે બહુ ઓછી માહિતી મળે છે. અખો જ્ઞાતિએ સોની હતો. અમદાવાદ પાસે આવેલા જેતલપુરનો વતની હતો અને ધંધાર્થે પિતા સાથે અમદાવાદ આવી વસ્યો હતો. અહીં ખાડિયામાં અત્યારે દેસાઈ પોળ નામે પ્રસિદ્ધ પોળમાં સર ચીનુભાઈના મકાનની નજીક કૂવાવાળા ખાંચામાં આવેલા એક નાના મકાનમાં એ કુટુંબ આવીને વસેલું. આ મકાન અત્યારે પણ ‘અખાના ઓરડા’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અખાને જન્મથી જ તેનાં ઉછેરમાં વૈશ્રવ સંસ્કારો મળ્યા હતાં. અખાને જીવન પ્રત્યે ઉદ્ભવેલા વૈરાગ્યના મૂળમાં કેટલીક દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. જેમાંથી (૧) પિતા, બહેન અને એક પછી એક બંને પત્નીઓનાં મૃત્યુનો આઘાત. (૨) ધર્મની માનેલી બહેને

અખાઓ ગાંઠનું સોનું ઉમેરીને બનાવી આપેલી કંઠીમાં શંકા કરી તેની ખરાઈ કરાવી તેનું દુઃખ. (૩) ટંકશાળના ઉપરી તેરીકની નોકરી દરમ્યાન ભેળસેળનો આરોપ અને (૪) બાળપણથી જ સાધુ-સંતોનો સંગ વગેરે મુખ્ય છે. 'પંચીકરણ', 'ગુરુ-શિષ્ય સંવાદ', 'ચિત્ત વિચાર સંવાદ', 'અનુભવબિંદુ', 'અખેગીતા', 'કેવલ્ય ગીતા', 'કક્કો', 'વાર', 'મહિના', 'કુંડલિયા', 'છપ્પા', 'સાખીઓ', 'ફુલા', 'પદો', 'કૃષ્ણ-ઉદ્ધવ સંવાદ' અથવા 'સંતના લક્ષણો' તેમજ હિન્દી રચનાઓ 'સંતપ્રિયા', 'બ્રહ્મલીલા', 'પદો', 'સાખીઓ' વગેરે અખાની કવનકૃતિઓમાં અખો શાંકરમતના 'કેવલાદ્વૈત' વેદાંત સિદ્ધાંતને અનુસરે છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના કેન્દ્રમાં તેમ અખાની વેદાંતી વિચારધારાને અનુસરતી કૃતિઓનાં કેન્દ્રમાં ધર્મ છે. એમ જ્યારે કહીએ છીએ ત્યારે આ "ધર્મ" વિશેની સૂક્ષ્મ સમજ ભેળવવી પણ આવશ્યક થઈ પડે છે.

ધર્મ એટલે શું ?

'ભગવદ્ ગો મંડળ' ભાગ-૫માં 'ધર્મ' શબ્દના જૂદા જૂદા ૫૮ અર્થ આપેલા છે. એમાંનો સૌથી પ્રથમ અને અધિકાંશ 'ધર્મ'નું સારભૂત તત્વ દર્શાવી આપતો સર્વમાન્ય અર્થ આ મુજબ છે - 'ધર્મ એટલે અવશ્ય કરવા યોગ્ય અને પાળવા યોગ્ય આચાર, વિચાર ને કર્તવ્ય; વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણેનું આચરણ; સદાચરણ, શાસ્ત્રોની વિધિનિષેધ.' ધર્મ શબ્દનો હિન્દુ શાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત ભાષામાં જે રીતે પ્રયોગ થયો છે તે જોતાં બીજી ભાષામાં તેનો પર્યાય શોધવો મુશ્કેલ છે. 'ભગવદ્ ગો મંડળ' અને બીજા કોશોમાં તેનો અર્થ આજ્ઞા કે વિધિ, ફરજ, ન્યાય, જાતિ, સદ્ગુણ, સત્કાર્ય તરીકે મળે છે. 'ધૃ' ટકાવવું, આધાર આપવો, પોષવું એ ધાતુમાંથી આ શબ્દ નિષ્પન્ન થયો છે. 'ઋગ્વેદ'માં એકાધિક સ્થળે તેનો અર્થ 'ધાર્મિક વિધિ' એવો મળે છે. 'અથર્વવેદ' ૧૧.૭.૧૭માં ધર્મ શબ્દનો અર્થ 'ધાર્મિક ક્રિયાથી મળતું પુણ્ય' એવો જણાય છે. 'ઐતરેય બ્રાહ્મણ' ૭.૧૭ માં 'ધર્મ' શબ્દ 'ધાર્મિક ક્રિયાઓનો સમૂહ' એવા અર્થમાં પ્રયોજાયેલો જણાય છે. 'બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ' ૧.૪.૧૪માં ધર્મ અને સત્ય સમાનાર્થ જણાય છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ ૨.૨૩ 'ધર્મ' શબ્દ પર પ્રકાશ ફેંકે છે અહીં ધર્મ શબ્દ આશ્રમધર્મ કે આશ્રમોના કર્તવ્યોના અર્થમાં પ્રયોજાયેલો છે. આમ અનેક તબક્કાઓમાંથી પસાર થતાં થતાં છેલ્લે આર્યજાતિનાં અમુક વર્ણ કે આશ્રમમાંની વ્યક્તિના અધિકાર અને કર્તવ્યો કે ફરજોનાં અર્થમાં 'ધર્મ' શબ્દ સ્થિર થયો. 'મનુસ્મૃતિ' ૧.૨ માં કહ્યું છે કે, 'સર્વ ઋષિઓએ મનુને સર્વ વર્ણોના ધર્મોનો ઉપદેશ આપવા વિનંતી કરી.' ટૂંકમાં 'ધર્મ'નો અર્થ 'સુખ-સમૃદ્ધિ લાવે તેવી ક્રિયાઓ' થાય. 'વૈશેષિક સૂત્ર પ્રમાણે 'જેનાથી સ્વર્ગાદિ સુખ સમૃદ્ધિ અને મોક્ષ સિદ્ધ થાય તે ધર્મ. 'મનુસ્મૃતિ' ૨.૧ પ્રમાણે 'નૈતિક જીવન જીવનારા દ્વેષ-પક્ષપાતથી મુક્ત એવા વિદ્વાનો જે આચરે અને જેને તેમના હૃદયની સંમતિ હોય તે ધર્મ'.

જેને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ તેને નીતિશાસ્ત્ર સાથે ગાઢ સંબંધ છે. ધર્મ અને નીતિમત્તા લગભગ પર્યાય છે. જેમ કે, બૌદ્ધ ધર્મ કે જૈન ધર્મનો સાર આ નીતિનિયમોમાં જ સમાયેલો છે. તેમાં કોઈ ઇશ્વરનો સ્વીકાર નથી, માત્ર સાફ જીવન જીવવા પર ભાર મૂકાયો છે. બાઇબલમાં પણ અનેક આજ્ઞામાંથી દસ આજ્ઞાઓ તારવી છે અને છેલ્લે એક જ વાત પ્રધાનસૂત્રે ઉચ્ચારી છે કે 'તમે પોતાને માટે ન ઇચ્છો તેવું કોઈને માટે કરશો નહિ.' આ જ વાત એક યા બીજી રીતે દરેક દેશના ઉપદેશકોએ કરી છે.

'ધર્મ' વિશે આ સર્વસામાન્ય વાત થઈ. વિપત્તિમાં જ નહિ, સંપત્તિમાં આળોટતા માણસને પણ ક્યારેક તો ગૂંચાણમાણ થાય છે. અનોખો જીવન માર્ગ શોધવાની તાલાવેલી જાગે છે. પોતે અધૂરો છે અને કશુંક 'પૂર્ણ' છે જેને તે પ્રાપ્ત કરવા મથે છે. આમ કોઈ પરમ કે અંતિમ લક્ષ્ય કે ચિંત્ય (Ultimate Concern) સાથે તેનો ગાઢ સંબંધ સ્થપાય છે. આ 'ધર્મ' છે. જેનું માર્ગદર્શન તેને ઋષિઓ, આચાર્યો કે સંતો પાસેથી થઈ શકે છે. આ પરમ લક્ષ્ય માટેની ઝંખના એ ધર્મનું સારભૂત તત્વ છે. પછી એની સાથે જોડાયેલ ક્રિયાઓ, પૂજા, અર્ચન, વંદન, આહુતિ વગેરે આનુષંગિક ક્રિયાઓ છે. અને એ જ જો મુખ્ય બની જાય તો એટલે અંશે એ ધર્મ જડ, દંભી અને ખોટો કરે. અખાની ધર્મતત્વ વિશેની સમજ / અખાનું તત્વચિંતન :

અખાનું તત્વચિંતન એ કોઈ વાદ નથી, પરંતુ ખરા સાધકના સાક્ષાત્કાર દ્વારા ઉદ્ભવેલું અનભવસિદ્ધ શાશ્વત પ્રજ્ઞાન છે. "હું ઇશ્વરેય નથી તેમજ જીવ પણ નથી. અનાદિ અનંત પરમાત્મા સાથે પિંડ અને બ્રહ્માંડના દ્વૈતથી પર,

સર્વને ધારણ કરનાર અખિલ વિશ્વાત્માની અલૌકિક ભૂમિકા એ માફ ધર છે, સર્વાતીત મારો પંથ છે. મારી અંદર રહેલો આત્મા એ મારો ગુરુ છે." એમ કહેતા અખાએ પોતાના ગ્રંથોમાં વેદાન્તના વિચારોનું પારિભાષિક નિરૂપણ કર્યું છે. અખાએ તત્કાલિન ધાર્મિક તથા સાંસારિક આચાર-વિચારોનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું છે અને કહેવાતા 'ધર્મ'ને નામે જ્યાં જ્યાં દંભ, પાખંડ, વહેમ, અજ્ઞાન, અતાર્કિકતા, રૂઢિવશતા દેખાયા છે ત્યાં ત્યાં 'કોથળામાં પાંચરીસી' રાખી ભયંકર કટાક્ષો વડે નિર્મમપણે એને ઉઘાડા પાડ્યા છે. માત્ર ક્રિયાકાંડો અને મૂર્તિપૂજામાં રચ્યા-પચ્યા રહેતા લોકોનો ઉપહાસ કરતાં અખો કહે છે;

'એક મૂરખને એવી ટેવ, પથ્થર એટલા પૂજે દેવ;
પાણી દેખી કરે સ્નાન, તુલસી દેખી તોડે પાન.'

'તીરથ કરી થાક્યા ચરણ, તોયે ન પહોંચ્યા હરિને શરણ;
કથા સુણી સુણી ફૂટ્યા કાન, અખા તોયે ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.'

કહેવાતા પંડિતો પર વ્યંગ્ય કરતાં અખો કહે છે;
'જ્યાં જોઈએ ત્યાં ફૂડેફૂડ, સામેસામા બેઠા ધૂડ.'

જ્યોતિષ પરની લોકોની આસ્થા અને અંધશ્રદ્ધાને પણ અખો છોડતો નથી.

'હરિજનને ગ્રહ શું કરે, જે ગ્રહ બાપડા પરવશ ફરે...'

આ સઘળું અખાની સર્વગ્રાહી અને જગૃત વિચારશક્તિનો પરિચય કરાવી રહે છે. અખો માત્ર ચિંતક, ચિકિત્સક કે જ્ઞાની નથી. સંસારીઓને સાથે રાખીને ઉર્ધ્વગમન કરવા મથતો સ્વાનુભવસિદ્ધ સંત છે. એમણે નિષ્કર્મણ્યતાને નહિ, નિષ્કામતાને પ્રબોધી છે અને સ્થૂળ 'સંસારી રસ'ને સ્થાને દિવ્ય 'અક્ષર રસ'ની પ્રાપ્તિ માટે સંસારીઓને ઉત્સુક કર્યા છે.

મધ્યકાળના સગુણ ભક્તિના પ્રવાહમાં નિર્ગુણની ઉપાસના કરતા અખાની કવિતામાં અનુસ્યુત તાત્વિક સિદ્ધાંતો તેમની જુદી જુદી કૃતિઓ અને છાંપાઓના અભ્યાસ વડે નીચે મુજબ તારવી શકાય.

પરમાત્મા/પરબ્રહ્મ :

અનાદિ અનંત પરમાત્મા દૂર નથી; બધે છે, બધામાં છે. અજ્ઞાનીને તે દૂર ભાસે છે, જ્ઞાનીને તે સહજ સુલભ છે. જીવ, જગત અને ઇશ્વરની ત્રિપુટી રૂપે માત્ર બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ પૂર્ણ છે, અખંડ છે. એમાં દ્વેત છે જ નહિ. તે નિરંજન છે, નિરાકાર છે, નિર્વિકાર છે. સદાયે જ્યમનું ત્યમ જ રહે છે. વિકાર માત્રનું મૂળ મનમાં છે. બ્રહ્મ સૌનું આદિ અને અંત છે. પરમાત્મા એ જ ખરું અસ્તિત્વનું તત્ત્વ છે.

આત્મા/જીવ :

આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે 'નહિ સાંધો, નહિ રેણ' જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. બંને વચ્ચે કાગળની કાપલી મૂકવા જેટલું પણ અંતર નથી. અવસ્થાભેદે બંને વચ્ચે ભિન્નતા ભાસે છે. આત્મા એ વસ્તુતઃ પરમાત્મા છે. 'અજ્ઞાનજી લજ્ઞુ તક્ષનજ્ઞાનજી' અખાનો તત્ત્વ સિદ્ધાંત આત્મા-પરમાત્માની એકતા પર નિર્ભર છે. પોતાના કર્મો વડે કરીને આત્મા જીવ બાવને પામેલો છે. જીવ એટલે વાસનાઓથી રનેટાયેલો આત્મા. કેવલ્ય, ઇશ્વર, માયા અને જીવ ને સમજાવતા અખો કાચના મંદિરનું દૃષ્ટાંત આપે છે -

"જ્યમ કાચનું મંદિર રચ્યું, નીલ પીત શુભ શ્યામનું,
તે ઉપર તખ્તો સૂર જ્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું."

કેવલ્ય સૂર્ય તપે સદા, માયા તે મંદિર કાય;
ઇશ્વર નામ તે તેહનું. પણ જીવ ઘઇને માન્યું સાચ."'

જાગતે ગચ્છતિ
કૃતિ જગત્ ।

જગત : અખો જગતને બે દષ્ટિએ નિહાળે છે. એકપોત દષ્ટિ અને એક ભાત દષ્ટિ. પોત દષ્ટિએ ભેતા જગત બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ પોતે જ અનંતનામરૂપ ધારણ કરીને વિલસે છે. આ નામરૂપાત્મક ચેતનાને 'જગત' કહેવામાં આવે છે. ભાત દષ્ટિએ ભેતાં જગત પરિવર્તનશીલ છે. ઘળપયુ ઉપ્રગજાટ ઇજાટ ઘઉંટા અર્થાત્ જો પળપળ ઉત્પન્ન થઇ જતું રહે છે, પરિવર્તન પામે છે. જ્યમનું ત્યમ રહેતું નથી. ફેરફાર પામે છે - આ ભાત દષ્ટિએ થયેલું જગતનું દર્શન છે.

અખો કહે છે "જગત આદિ કે અંત નથી. તે માત્ર વચ્ચે દેખા દે છે, માત્ર મધ્ય-વ્યક્ત છે. તેથી તે અનસર્જિત છે. અર્થાત્ જગત એટલે બ્રહ્મનું પ્રગટીકરણ, સર્જન નહિ. 'બ્રહ્માએ પેદા કરેલી સૃષ્ટિ' એમ કહેતાં અખંડ બ્રહ્માની ખંડણા થાય." (છપ્પા નં. ૪૪૫)

સાધના :

સાધનાને નામે જો ખોટી આળખંપાળ થાય છે તેને અખો ખુલ્લા પાડે છે. ધર્માભિમાન, કર્મકાંડ, રાગડા તાણીને થતાં ભજન-કીર્તનો, વર્ણાશ્રમનું અભિમાન, અષ્ટાંગ યોગ, ઠાઠમાઠથી થતી દેવસેવા - એ બધા સાધનો ત્રિધ્યા છે. છે દર્શનશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, ઉત્તમ વાક્યવૈભવ, ઉત્કટ દાનવૃત્તિ, ત્રિકાળ જ્ઞાન, હકયોગ વગેરે પણ મનની જ ઉપાસના છે. આ બધા વાસનાના ક્ષેત્રો છે અને માયા પ્રેરિત માનવી આ બધા પાછળ મંડ્યો રહે છે પણ બધું નકામું છે. છાશ પીને પેટ ભરવા જેવું છે - એમ અખો કહે છે. આ સર્વ સાધનાથી બ્રહ્મ સ્વરૂપને પામી શકાતું નથી. (અનુભવ બિંદુ - છપ્પા ૨૦ થી ૨૩) અનુભવને પામવા, તેની સાચી સૂઝ મેળવવા દ્વેતબુદ્ધિનો નાશ કરી અબેદબુદ્ધિ વિકસાવવાની જરૂર છે એમ અખો કહે છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપી હોય તો તે પોતાનામાં પણ છે. તેને બહાર શોધવા જવાની જરૂર નથી. સ્વ-સ્વરૂપનું કેન્દ્રસ્થાન પોતાની અંદર છે. એટલે પોતાની જાતને સમજવામાં જ અખાનો સાધના માર્ગ શરૂ થાય છે. આના માટે અખો સૂચવે છે : 'ગુરુ થા તારો તું જ' સરવાળે તો માણસે પોતે જ પોતાના ગુરુ થવાનું છે.

બંધન અને મોક્ષ :

અખાની તત્વદષ્ટિએ વાસનાઓથી બદ્ધ થવું અને નિજ સ્વરૂપને ભૂલી જવું એ જ બંધન છે. આ વાસનાઓથી છૂટકારો પામવો. પોતે શરીર નથી પણ આત્મા છે. ખુદ પરમાત્મા સ્વરૂપ છે તેનું ભાન થવું એ જ મોક્ષ છે.

ધીરે ધીરે જગત સાથેનું સામેલપણું ઘટાડવું જોઈએ અને આત્મભાવમાં ઉતરી જવું જોઈએ. પોતાના 'સ્વ'માં સાચી શાંતિ પડેલી છે. અખો કહે છે કે, જગત પરમાત્માનું પ્રગટીકરણ છે એટલે તે ચોવીસ કલાક બરાબ ચાલે છે. તેનું આધારભૂત તત્વ પરમાત્મા છે એટલે તેમાં ફેરફારને અવકાશ નથી. જગતને સુધારવા જવું તે મૂર્ખતા છે. અખાની દષ્ટિએ જાતને સુધારવી એ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય અને મહત્વનું છે, કેમકે સામાન્યપણાનો વૈભવ એ આત્માનો વૈભવ છે. વિશેષપણાનો વૈભવ એ 'અહં'નો, 'હું'નો વૈભવ છે.

'જેમ મીનને તરવું તે સહેજ, પંખી જેમ આકાશે સ્હેજ;
તેમ જ્ઞાતાને સાધન તે સૂઝ, એમ અખા સાને કરી ખૂઝ.'

આમ અખાની તાત્વિક વિચારણાનો, સિદ્ધાંતોનો સાર, મનને પરમાત્મામાં કેમ કર શમાવવું? 'અહં'ને પરમાત્મામાં કેમ વિલીન કરવો? તેમાં રહેલો છે. 'અહં'નું વિગલન સરળ નથી. એ તો 'શૂરાનો માર્ગ છે'. 'મરતાં પહેલાં જાને મરી, બાકી જો રહેશે તે હરિ'માં પણ 'અહં'ને મારવાની જ વાત અખાએ કરી છે. પોતાના 'અહં'ને નિર્મૂળ કરવા માટે પ્રેમ જરૂરી છે. અખાની સાધના એ પ્રેમ દ્વારા પરમ અદ્વેતને પામવાની સાધના છે. અખાએ સાધના માર્ગના પ્રત્યેક પાસાને અનુલક્ષીને જો વાત કરી છે તે ઘણી જ મહત્વની છે -

"મન, વચન, કર્મ હરિમાં ઢોળ, અખો સમજ્યો અંશે સોળ."

મધ્યકાલીન જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાની પરંપરામાં અખાની જ્ઞાનમાર્ગી કૃતિઓનો અભ્યાસ કરતાં અખામાં રહેલા જ્ઞાનની પ્રોત્તિનો સ્પર્શ પામી શકાય છે. અખો માત્ર વ્યંગ્ય-કટાક્ષ જ નથી કરી જાણતો, એ સગુણ ભક્તિનો વિરોધ 'અજ્ઞાન'થી નથી કરતો તેની પ્રતીતિ એકાધિક સ્થળે થાય છે. અખાની કવિતાને મૂલવતાં ઉમાશંકર ભેષીએ યોગ્ય જ કહ્યું છે; "તે ગુજરાતી ભાષાના ઉત્તમ કવિઓની જોડાજોડ આસનનો અધિકારી છે. ઊર્મિ કવિતાના શૃંગો જેમ નરસિંહ, મીરાં, દયારામે સર કર્યા છે, જન સ્વભાવની નિરૂપણની ટોચ જેમ પ્રેમાનંદે પોતાની કરી છે તેમ અખાએ તત્વ વિચાર કવિતાને શિખરે પલાંઠી લગાવી છે."

આજની સદીમાં અખાના સાહિત્યની પ્રસ્તુતતા:

આજે એકવીસમી સદી 'એક વસમી' સદી થવા તરફ જઈ રહી છે ત્યારે શાંતિમય જીવન જીવવાની ચાવી શોધવી અનિવાર્ય બની છે. હિંસક યુદ્ધો, સર્વનાશ વેરી શક્તા અણ અને પરમાણુ શસ્ત્રોના સર્જન માટે જાહેલી હોડના વાતાવરણથી માણસ ભયગ્રસ્ત અને ત્રસ્ત બન્યો છે. આજે વિશ્વમાં પ્રવર્તતી અંધાધૂંધી, ત્રાસવાદી જેહાદ વગેરેથી બચવું હોય તો અખાએ પ્રબોધેલ ધર્મનું ખરા અધ્યાત્મનું શરણું સ્વીકારવું રહ્યું.

આજના યંત્રપ્રધાન યુગમાં ગમે તેટલી સમૃદ્ધિ વચ્ચે પણ માનવીની મૂળભૂત જરૂરિયાત, જે એને સમગ્રતામાં જકડી રાખે છે તેને સંતોષી શકાતી નથી. ઉલટું જેમ જેમ પ્રગતિ વધારે થાય, ભૌતિક જરૂરિયાતો જેટલી વધારે સંતોષાતી જાય તેમ તેમ કોઈ ન સંતોષાયેલી આંતરિક જરૂરિયાતોનું ભાન થાય છે. હરણકાળે વિકસતી જતી ટેકનોલોજીના યુગમાં પણ માણસની શાંતિ માટેની ખોજ અવિરત ચાલુ છે ત્યારે અખાની વાણી મુમુક્ષુઓને શાતા બક્ષે છે.

વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ વચ્ચેના વિરોધ અને સામ્યની વાતો સેંકડો વર્ષોથી ચર્ચાતી આવી છે. વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ પરસ્પર વિરોધી નથી. જ્યાં વિજ્ઞાનની સીમારેખાનો અંત આવે છે ત્યાંથી અધ્યાત્મની સીમાનો આરંભ થાય છે. સુ.શ્રી સુનિતા વિલિયમ્સનું 'સ્પેસ વોક' અને નારદ તેમજ બીજા દેવોનું 'આકાશ ભ્રમણ', વિમાનની શોધ અને 'રામાયણ'નું 'પુષ્પક' વિમાન, ટી.વી.ની શોધ અને 'સંજય દષ્ટિ' કોઈક સીમારેખા પર મળતાં હોય એમ નથી લાગતું? વિજ્ઞાનની આટલી પ્રગતિ છતાં બધું અસ્થિર ભાસે છે. પારાવાર સમૃદ્ધિની વચ્ચે પણ માણસ મૂંઝવણ અનુભવે છે ત્યારે આ સમયે અને સંજોગે અખાના જીવ, જગત, આત્મા, પરમાત્મા વિષયક વિચારો વડે કશુંક સ્થિર, અચળ, આધાર રાખી શકાય એવું છે - એમ બતાવીને જન માનસમાં સ્થિરતા જન્માવી શકાય. જેમકે;

- "કૂટસ્થ આત્મા બ્રહ્મ કેવલ, તેહનો સર્વ પસાર;

જેહને વિશેષણ એક ન લાગે, તે વિલસી રહ્યો સંસાર." (અખેગીતા-૧૮)

- "છો કેવલ્ય સ્વામી, તમો દીસો ઇશ્વર-માયા-જીવ;

એ ત્રણ પ્રકારે તદ્દવત્ પણ, સ્વભાવે તમો શિવ." (અખેગીતા-૧૯)

આજે 'ગ્લોબલાઇઝેશન'નો જમાનો છે. સમગ્ર પૃથ્વી 'ગ્લોબલ વીલેજ' બની ચૂકી છે છતાં જનમેદની વચ્ચે પણ વ્યક્તિ એકલતા અનુભવે છે. અહીં 'સ્થૂળ' એકલતાની વાત નથી. 'આંતરિક' એકલતાની સમસ્યા ભલે 'વૈયક્તિક' હોય પણ એ 'વૈશ્વિક' બની ચૂકી છે. સમગ્ર વિશ્વથી અલગ થઈ ગયા હોવાનો અહેસાસ કરતા માણસને 'સ્વ'માં પરમાત્મા દર્શન કરાવતું અખાનું સાહિત્ય આજના નિરાશ માણસમાં આશાનો સંચાર કરી, 'બ્રહ્માનંદ'નો અનુભવ કરાવી શકવા સક્ષમ છે.

- "હું તો જ્યમ દાડક કેરી પૂતળી, ચાળા કરે તે અપાર,
તે કાષ્ટ માંહે કાંઈયે નથી, એ તો કળ ચાંપે સૂત્રધાર."

- "નાથ નિરંજન ગ્રંથ કર્તા, અખો તે નિમિત્ત માત્ર,
જ્યમ વાનું દીસે વાજતું, પણ વનડે ગુણપાત્ર."

- "સૂરજ તળેથી વાદળ ટલ્યું, ત્યારે અખા ધામ નિશ્ચે નિર્મળું"

- "અભિનવો અનંદ આજ, અગોચર ગોચર હવું એ."

અધ્યાત્મ માર્ગમાં પદદર્શક ગુરુની જરૂર હોય છે, પરંતુ અખાના સમયમાં તેમ આજે પણ 'સદ્ગુરુ'ને શોધવો મુશ્કેલ છે. અખાને જીવનની રચણપાટ દરમ્યાન જે જે ગુરુનો પરિચય થયો તેનાથી તેનો 'ગુરુ' વિશેનો ભ્રમ ભાંગી ગયો. ધર્મ વિષયક અજ્ઞાન, જડ પરંપરાનું વળગણ, વિવેકનો અભાવ, સાધનને જ સાધ્ય માનનાર, બાહ્ય ક્રિયાકાંડોમાં વ્યસ્ત અને ધાર્મિકતાનો ધોળો, ભગવો અંચળો ઓઢી કહેવાતા ધર્મધૂરીણો પર બની બેઠેલા ગુરુઓ પર અખાએ ભયંકર આબખા વીંઝ્યા છે.

"ગુરુ કીધા મેં ગોકુળ નાથ, ધરડા બળદને ધાલી નાથ,
ધન હરે ધોખો નવ હરે, એવો ગુરુ કલ્યાણ શું કરે ?"

"દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા ભણતાં વાધ્યું શેર;
ચર્ચા વધતાં તોલું થયો, ગુરુ થયો ત્યાં મણમાં ગયો."

"પોતે હરિને ન જાણે લેશ, અને કાઢી બેઠો ગુરુનો વેશ."

"પ્રાપ્ત રામ કરે તે ગુરુ, બીજા ગુરુ તે લાગ્યા વરૂ."

"અખા શું સમજ્યો ગુરુ કરી ? સચરાચર દીઠા નહિ હરિ."

"આતમ સમજ્યો તે નર જતી, શું થયું ધોળા ભગવા વતી ?
બોડે ત્રોડે નેડે વાળ, એ તો સર્વ ઉપલ્યો જંજળ."

"વેશ ટેક છે આડી ગલી, પેઠો તે ન શકે નીકળી."

"ખટ દર્શનનાં જૂજવા મતાં, માહોંમાહે ખાધી ખતા;
એકનું થાપ્યું બીજે હણે, અન્યથી આપને અધિકો ગણે."

અહીં અખાએ પોતાના સમયના 'ગુરુઓ'ના સંદર્ભે જે પરિસ્થિતિ વર્ણવી છે તેમાં આજે કશો ફરક પડ્યો જણાતો નથી. ઉલટું સંપ્રદાયોની ભરમાર વચ્ચે 'સાધુ' કે 'ગુરુ' થઈને કુકર્મો આચરતા રહેલા અધમ માણસો સમાજને અજગર ભરડો લઈને બેઠા છે ત્યારે અખાએ આપેલી ચેતવણીથી ચેતવું જ રહ્યું. પશ્ચિમના કોઈ ચિંતકે વીસમી સદીને 'ગુરુઓની સદી' તરીકે ઓળખાવી છે. કંઈ કેટલાયે લોકો પોતે ઉદ્ધારનો માર્ગ બતાવવાનો દાવો કરે છે. ખરેખર તો કોઈ કોઈનો ઉદ્ધાર કરી શકતું નથી.

"ગુરુ થા તારો તું જ, જૂજવો કો નથી ભજવા;
બાહાર બુદ્ધિ તું ટાળ, વાળ અંતર પેસેવા.
જેમ છે તેમનું તેમ છે અખા, થયું ગયું કાંઈએ નથી;
આપે આપ આનંદધન, સ્વ-સ્વરૂપ જોયું કથી."

આમ 'હું-તું'ના ભેદ જ્યાં સંભવતા જ નથી એવા 'નિજધામ'ની, 'બ્રહ્મપદ'ની પ્રાપ્તિ માટે સરવાળે તો માણસે પોતે જ પોતાના ગુરુ થવાનું છે અને એ દ્વારા શાશ્વત માર્ગનો પ્રવાસ ખેડવાનો છે. અખાએ ચીંધેલા માર્ગે

જતાં આપણે પણ 'ચિત્ત ચમક્યું, હું-તું ટલ્યું' કે પછી 'છીંડુ ખોલતાં લાઠી પોળ, હવે આખા કર ઝાકમઝોળ'નો અનુભવ કરી શકીશું.

એકવીસમી સદીનો માણસ ગજબનો 'ઇન્ટલેકચ્યુઅલ' છે. જ્ઞાનનો, સંચાર માધ્યમોના સહકારથી પ્રચાર-પ્રસાર વધ્યો છે. કહો કે આજે દરરોજ હજારો 'માહિતી'ઓના 'વિસ્ફોટ' 'ઇન્ટરનેટ'ના માધ્યમથી થાય છે ત્યારે આવા 'બુદ્ધિશ્રી' માણસ પાસે આજે પણ વણઉકેલ્યા પ્રશ્નો છે, સમસ્યાઓ છે. - જેનો જવાબ 'વિજ્ઞાન' પાસે નથી. 'અધ્યાત્મ' પાસે છે. દુઃખ શું છે ? હું શા માટે દુઃખ ભોગવું છું ? સુખ અને દુઃખનું કારણ શું ? વગેરે તો સામાન્ય પ્રશ્નો છે. પરંતુ આનંદ અને સૌન્દર્યની બાબતમાં, જન્મ અને મૃત્યુની બાબતમાં પણ આવા જ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. જીવન મળ્યું છે તો મૃત્યુનો શો અર્થ ? મૃત્યુ એ જીવનનો અંત છે કે એ પછીથી શરૂ થતાં જીવનનો આરંભ ? જેવા ગંભીર પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન 'અધ્યાત્મ' મારફત સંતો, કવિઓ કરે છે.

અખાનું તત્ત્વચિંતન પણ આ બધાના ઉત્તરો આપવાનો સક્રિય પ્રયત્ન કરે છે. જીવ, જગત, માયા, બ્રહ્મ વિષયક અખાના વિચારોની સૂક્ષ્મ સમજ જે માણસ મેળવે તે 'જીવનમુક્ત દશા'નો આનંદ માણી શકે. અખાની વાણી 'અગોચર' ને 'ગોચર' કરાવી આપવા સમર્થ છે. 'બાવન બાહેરા'ની અનુભૂતિ કઈ રીતે જીવનમાં 'અભિનવો આનંદ' પ્રગટાવી શકે એ એકવીસમી સદીના માણસને જાણવું હશે તો અખાની નર્મ-મર્મ સભર કવિત્વમય વાણી દ્વારા વ્યક્ત થયેલા વિચારોને આત્મસાત કરવા પડશે. અખાની વેધક, વ્યંગ્ય, સચોટ, નર્મ-મર્મ યુક્ત વાણી ક્યારેક તીરની જેમ સૌંસરવી ઉતરતી, ક્યારેક તલવારની જેમ જનોઇવદ ઘા કરતી, ક્યારેક આબખા ફટકારતી છતાં પ્રેરક અને ઊંડી સહાનુભૂતિપૂર્ણ રહી છે. તેથી માર્ગ ભૂલેલાઓને માટે એ આજે પણ દીવાદાંડી સમાન બની રહી છે.

આમ આજની સદીના ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક જગતના થાકેલા પ્રવાસીઓ માટે અંતિમ સત્યનો માર્ગ અખાના સાહિત્યએ સુલભ કરી આપ્યો છે. અખો ભલે ગુજરાતનો કવિ છે, મધ્યકાળનો કવિ છે પણ એનું તત્ત્વચિંતન અને જીવનબોધ સમગ્ર માનવજાતને સ્પર્શે છે. જીવનના પ્રત્યેક અંગને સ્પર્શી તેમાંથી 'જડતા'નો અંશ દૂર કરી, ચૈતન્યનો સંચાર કરતું અખાનું સાહિત્ય મધ્યકાળની તેમ સમગ્ર વિશ્વ સાહિત્યની અપૂર્વ સિદ્ધિ છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનની તમામ શોધોની સામે અખાની આ અપૂર્વ દર્શનવતી વિચારણા માનવજાતના કલ્યાણ માટે આજની સદીમાં પણ શ્રેયાસ્કર છે. આજની સદીમાં જ શા માટે ? જ્યાં સુધી માનવજાતનું અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી અખાના 'અધ્યાત્મ' વિષયક વિચારો 'જડ'માં 'ચેતન'નો સંચાર કરશે. મુદ્દામાં 'પ્રાણ' પૂરશે એ નિઃશંક છે.

સંદર્ભ....

૧. 'ભગવદ્ ગોમંડળ' ભા.
૨. ગુજરાતી વિશ્વકોશ ખંડ-૧, ૯
૩. ગુજરાતની અસ્મિતા
૪. જોષી ઉમાશંકર - 'અખો એક અધ્યયન'
૫. ત્રિવેદી ભૂપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ - 'અખો એક અધ્યયન'
૬. શાસ્ત્રી કે.કા. - 'અખો - શામળ - દયારામ'
૭. ટોપીવાળા ચંદ્રકાંત - 'મધ્યમાલા'
૮. ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ-૫, 'મધ્યકાળનો સાહિત્ય પ્રવાહ' પ્રયોજક: સાહિત્ય સંસદ. સામાન્ય તંત્રી: ક.મા. મુનશી.
૯. સંપા.: શાહ પ્રીતિ, માવદિયા દક્ષા, 'ગુરૂ થા તારો તું જ' (અખો અને કબીર)
૧૦. શાસ્ત્રી કે.કા. 'કવિ ચરિત' ભાગ-૨
૧૧. 'અખા ભગતના ગુજરાતી પદ' સંપા.: ત્રિવેદી અનસૂયા ભૂપેન્દ્ર/ત્રિવેદી ભૂપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ
૧૨. ભદ્ર વિશ્વનાથ મગનલાલ 'સાહિત્યનો સ્વાધ્યાય'
૧૩. 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા' - ડૉ. જની બળવંત

ડૉ. ચેતના પાણેરી
અધ્યાત્મ, ગુજરાતી વિભાગ,
બહાઉદ્દીન વિનયન કૉલેજ, જૂનાગઢ

अंक : १

ISSN : 2321 - 2160

आयुध

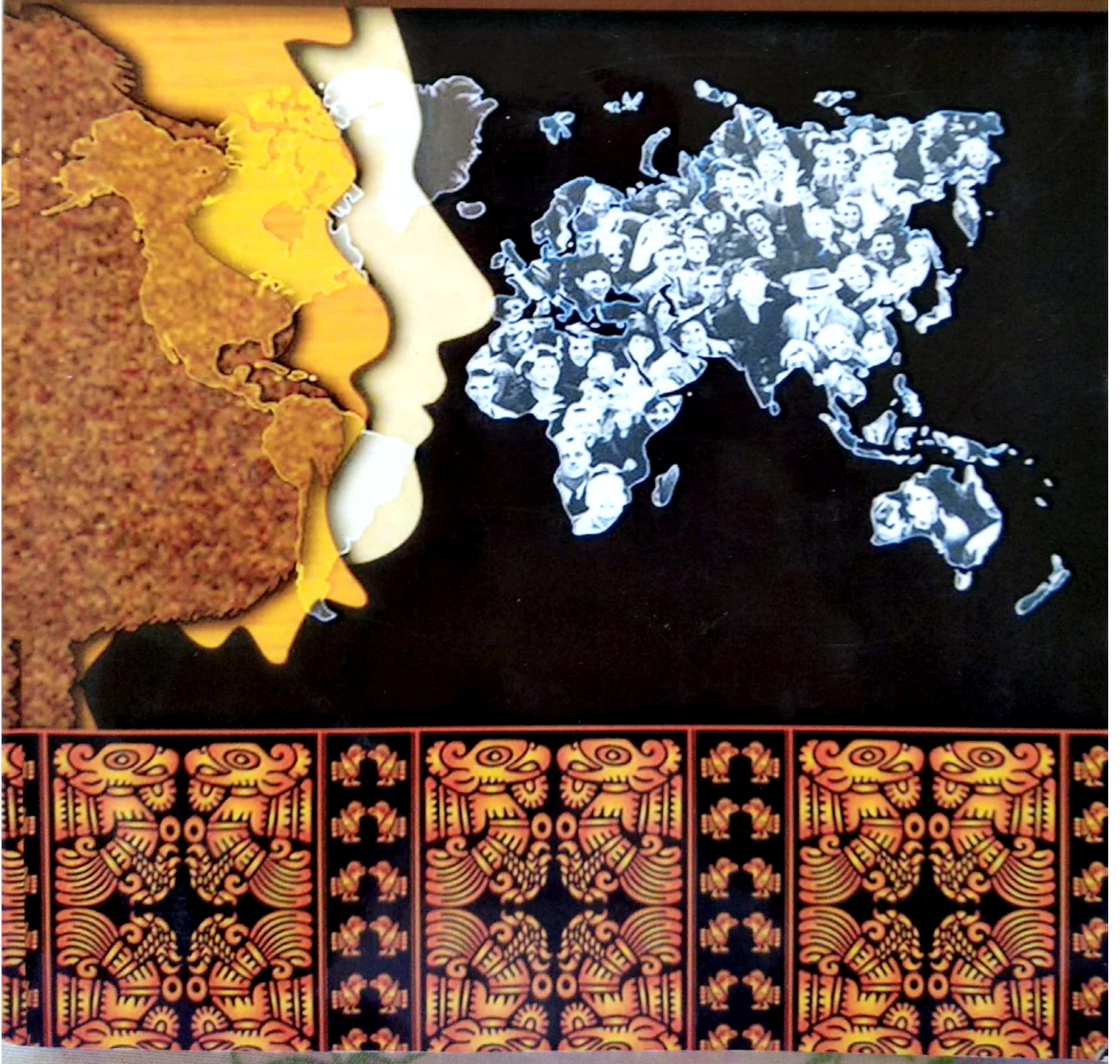
कला, संस्कृति, समाज और शिक्षा का प्रतिबिंब

अप्रैल-मई-जून २०१३

संपादक

डॉ. जितेन परमार

प्रो. हीरजी सिंच

इस अंक में.....

- 1 गजलनुं स्वरूप - प्रा. डी.रञ्ज सिंघ 1
- 2 विश्व हिन्दी सम्मेलन के परिप्रेक्ष्य में संयुक्त राष्ट्र संघ की आधिकारिक भाषा के रूप में 'हिन्दी' की संकल्पना एवम् संभावनाएँ - डॉ. जितेन परमार.....6
- 3 भीरांना पद्योमां गीतिकाव्य - डॉ.नेडल कालावडिया..... 12
- 4 गुजरात सरकार द्वारा भूकवामां आवेल विकलांग कल्याण योजनाओ - प्रो.जे.एस.वाढेर 14
- 5 'देवी आंदोलन' : दक्षिणगुजराती आदीवासीओनुं अेक लोकआंदोलन - प्रो.उर्विककुमार बी. पटेल.....19
- 6 सामुदायिक विकासमां स्त्रीनेतृत्व अने पंयायती राज - प्रा. आमीन पी. सागर.....22
- 7 गांधी विचारने अनुसरती संस्था तरीके लील सेवा मंडल - प्रा.सुरेन्द्रकुमार बी.बारीआ....26
- 8 विकास अने पर्यावरणनुं अधःपतन - डॉ.देवञ्ज अेन.भारु.....28
- 9 पंयायती राजमां महिला सरपंचोनी भूमिका अने प्रश्नो - डॉ. छितेश वाण्णा.....33
- 10 राज्य के सप्तांगों का विवेचन : कौटिल्य अर्थशास्त्र के अनुसार - आलोक सी. वाघेला..... 36
- 11 current monetary crisis - Prof. Hitesh G. Patel, Prof. K.S.Parmar.....39
- 12 डीप्रेसन = विकृत चिन्ता - Mr. Rajubhai M. Rana.....42
- 13 Sustainability and sustainable development - Sonal Joshi.....46
- 14 भारतमां स्त्री अने मानवडक - प्रा. राठोड गोपालभाई डी.....49
- 15 Self Concept, Defense Mechanisms and Insight in patient with Alcohol Dependence Syndrome - Samyak Makwana.....52
- 16 Indian Art - Shashikant Chauhan 59
- 17 Highlights of Budget 2013-2014 - Vaishali Desai ... .63
- 18 A Study of Manibhai Purshottambhai Vora - Dr. Komal Ahir 66
- 19 “आजनी सदीमां अभाना साहित्यनी प्रस्तुतता” - डॉ. येतना पाझेरी.....70
- 20 वीसमी सदीनुं अमदावाढ : अेक ऐतिहासिक अवलोकन - प्रा. जगदीश भडेर.....77
- 21 Mediating between niches of expression: Comparing English and Gujarati Literature - Pro. Dhairyavi Anjaria.....78

ISSN - 2321 : 2160

International Peer-Reviewed Referred Journal
(Formerly in the list of UGC Approved Journals No. 47772)

AYUDH

44th Issue
January 2019

Impact Factor : 2.3

EDITOR
MR. ROHIT PARMAR

Scanned by CamScanner

INDEX

1.	સ્ત્રી-પુરુષ જાતિ પ્રમાણ : મહેસાણા જિલ્લો - દશા અને દિશા ડૉ. સંગીતા પટેલ.....	1
2.	A Study of Customer Satisfaction towards Availability Services of SBI: with special reference to Ahmedabad City Mrs. Anishaben Patel.....	5
3.	બેરોજગારી અંકિતાબેન અશોકભાઈ ઢીમર.....	10
4.	સમાવેશક શિક્ષણ - દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓના સંદર્ભે Dharmishtha S. Parmar.....	12
5.	વ્યવસાયિક સ્ત્રીઓની બેવડી ભૂમિકા અને સંઘર્ષ : એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ (આણંદ જિલ્લાના સંદર્ભમાં) Dr. M. M. Makwana.....	13
6.	દલિત યુવાનોમાં મદ્યપાનની સમસ્યા પ્રા. પંકજકુમાર આર. પરમાર.....	16
7.	શિક્ષણની ફિલસૂફી રાકેશકુમાર જી. શ્રીપટેલિયા.....	19
8.	આદિવાસી વિસ્તારોના વહીવટ માટેની વિશેષ જોગવાઈઓ પ્રા. શંકરભાઈ એલ. રોટ.....	22
9.	રમેશ દવેની વાર્તાઓમાં નારીના અંતરંગ સંવેદનોનું આલેખન : એક અભ્યાસ વિરેન્દ્રભાઈ રડવિયાભાઈ વસાવા.....	27
10.	Concept of Untouchability with it's Various Perspectives Uzma Vahora.....	30
11.	આધુનિક કથા સાહિત્ય ઓર નરેન્દ્ર કોહલી વર્ષાબેન ચંદ્રસિંગ વસાવા.....	32
12.	માધ્યમિક સ્તર પર શિક્ષણ મેં પ્રયુક્ત શ્રવ્ય-દૃશ્ય સામગ્રી કે પ્રતિ શિક્ષકોં કી અભિવૃત્તિ કા અધ્યયન સુનીલ કુમાર શર્મા.....	37
13.	પ્રસાદ કે નાટકોં મેં પ્રાચીન ઢર્શન ઓર પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ડૉ. નિશા રમ્પાલ.....	40
14.	સંતવાણી : ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા ઢ્વારા જળવાયેલો આધ્યાત્મિક વારસો ડૉ. ચેતના પાણેરી.....	43
15.	કામરેજ તાલુકાની માધ્યમિક શિક્ષકોનાં વસ્તી શિક્ષણ અંગેના અભિપ્રાયોનો અભ્યાસ ભાવિના આર. ઢેસાઈ	49
16.	Effect of Sports and Meditation on Psychological Well-being Dasharath H. Parmar.....	53
17.	A study on Profitability Analysis - A Comparative Analysis of SBI and HDFC Bank Dhvani K. Dalwadi.....	56

ભારતની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનો પ્રાણવાન દિસો એટલે 'સંતવાણી'. સંતવાણી એ ગુરુ-શિષ્યની ગુપ્ત સાધના ધારાની સાંકેતિક અભિવ્યક્તિ છે. સરળતા, વિનમતા અને પ્રેમ વાતસલ્ય થી ઊલકતું હૃદય ધરાવનાર માણસ એટલે સંત. ચૈતન્ય મહાપુલુ સંતના લક્ષણ વર્ણવતા કહે છે;

નૃણાદપી મુની ચેનત રોરપિ સહિષ્ણુના

અમાજિના માન દેન કિર્તનીયઃ સદા હરિઃ

તૃણ કરતાંવે અત્યંત નમ્ર, ઝાડથી પણ અધિક સહિષ્ણુ, માનની અપેક્ષા વગર બીજાને માન આપે અને સદાય હરિકીર્તનમાં રત રહે એ સંત.

આવા સંતોની સંતવાણી એટલે 'ભજન'. ભજન એ ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો આપણો પ્રાણવાન આધ્યાત્મિક વારસો છે. ભજન વિશે આપણે ત્યાં ખૂબ સંશોધનો-સંપાદનો થયાં છે જે અભ્યાસીઓ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડે એવાં છે. છતાં એક વાત અહીં સ્પષ્ટ કરવી જ પડે કે આપણા સંતોએ જે 'પરમતત્વ'નો અનુભવ કર્યો એ અનુભવને એણે સાંકેતિક અભિવ્યક્તિ આપીને પોતાના અધિકારી શિષ્ય માટે એ પરમતત્વના માર્ગને સુલભ અને સુગમ કરી આપ્યો. એટલે અધિકારી શિષ્ય કે ભાવક વગર આ સંકેતો 'જો સ્પષ્ટ ન થાય તો એટલે અંશે ભજનને એના મૂળ રૂપમાં પામી શકાતું નથી.

સંતમત પ્રમાણે સંતમાર્ગ એટલે 'ગુરુ પરંપરા'. અહીં ગુરુ પરમતત્વનો પર્યાય બની રહે છે. એ પરમતત્વને અલવા, ઝીલવા તત્પર થયેલા અધિકારી શિષ્યને ગુરુ 'ભજન' દ્વારા ગૂઢ રહસ્ય સમજાવે છે. આમ ભજન એ સર્વજન સુલભ નથી. એટલે કે માત્ર શાબ્દિક સમજૂતી વડે ભજનના મરમને પામી શકાય છે પરંતુ 'ભજન'ને પામી શકાતું નથી. સંતના અનુભવજગત સુધી પહોંચી એ અનુભુતિનો આનંદ પામી શકાતો નથી. એટલે ભજન કે સંતવાણી એ ગુરુગમ્ય છે. આવા ગુરુનો, 'માલમી'નો ભેટો આજ સુધી થયો નથી એટલે 'ભજન'માં ઊંડા ન ઉતરતાં ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા દ્વારા જીવવાયેલા આધ્યાત્મિક વારસા સમી 'સંતવાણી'નો અહીં વિશેષ અભ્યાસ અભિપ્રેત છે.

માણસની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ તેને પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિ તરફ દોરે છે. આપણી બધી વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિઓ પાછળનો મુખ્ય આશય આખરે તો સુખ, શાંતિ અને આનંદ, સચ્ચિદાનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. છતાં પ્રશ્ન એ છે કે આપણી બધી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિઓના પરિણામ સ્વરૂપ સફળતા મળે કે નિષ્ફળતા પણ સુખ, શાંતિ કે આનંદને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આનું કારણ શું ? આનું કારણ છે સચ્ચિદાનંદની શોધ, પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિ માટેની આપણી દોડ ખોટી દિશામાં છે. જે જ્યાં નથી ત્યાં હજારો વર્ષની શોધ પાત્રી પણ મળવાની સંભાવના નથી. સચ્ચિદાનંદની પ્રાપ્તિ માટે અધ્યાત્મયાત્રા, અંતરયાત્રા કરવી પડે. 'ભજવહુ જોમડળ ભાગ-૧' માં અધિ#આત્મ - અધ્યાત્મ શબ્દના ફલ દસ 'જેટલાં અર્થો મળે છે એમાનાં મુખ્ય છે, આત્મા સંબંધી વિચાર અને ક્રિયા, જીવન અને બ્રહ્મ વચ્ચેનો સંબંધ, જીવભૂત બ્રહ્મ, જીવાત્મા રૂપે આલિષ્કૃત એટલે અવતરેલ પરમાત્મા, બ્રહ્મવિચાર, જ્ઞાનતત્વ, આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન, મૂળ સ્વભાવ, આત્માને લગતું, પરમાત્મા સંબંધી..... વગેરે. દૂરકમાં અધ્યાત્મયાત્રા દ્વારા અંતે તો વ્યક્તિ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને જ પામે છે.

કુદી કુદી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિમાં અટવાયેલો જીવ જ્યાં સુધી અધ્યાત્મ માર્ગનો યાત્રી બનતો નથી ત્યાં સુધી તે જીવનની કૃતાર્થતા અનુભવી શકતો નથી, જ્યાં સુધી તે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર શબ્દ શકતો નથી ત્યાં સુધી તે સાચી શાંતિ કે

સાધ્યેદાનંક પાપ્ત કરી શકતી નથી. અધ્યાત્મ વિદ્યા પરંપરા ત્રી અનુભવગમ્ય વિદ્યા છે એટલે સતિવાણીના ગાથા પાઠને જ રીતે પ્રચારણ થઈ શકે એ રીતે 'સતિવાણી'નું પ્રચારણ થઈ શકે નથી.

'આધ્યાત્મિક' શબ્દના પણ 'સગવડ ગોમંડવા' યાગ-નમાં ચારેક અર્થો મળે છે. (૧) ચાતુર્ય સંબંધી, આત્મિક વિષયક, પરમાત્મા વિશેનું બુદ્ધિને લગતું (૨) ધાર્મિક, ધાર્મિક (૩) પરલૌકિક, પરલૌક સંબંધી (૪) બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી.

આનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન (ઇન્દ્રિયગમ્ય) નથી, પરોક્ષ જ્ઞાન (બુદ્ધિગમ્ય) પણ નથી. પરંતુ એ અનુભવગમ્ય છે. સગવાળ શ્રી કૃષ્ણ "ગીતા" માં અર્જુનને કહે છે, " અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ " " (હે અર્જુન !) મેં વિદ્યાઓમાં હું અધ્યાત્મવિદ્યા છું. " જે વિદ્યા સગવાળ સુધી પહોંચાડે, આત્મદર્શન કરાવે, બ્રહ્મસ્થિતિમાં સ્થિર કરે, જેને જાણ્ય પછી કશું જાણવાનું બાકી ન રહે એ અધ્યાત્મવિદ્યા છે. એથી જ સગવાળે કહ્યું, " અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ ".

આ વિદ્યા અનુભવગમ્ય છે એ જ રીતે ગુરુ વગર આવી અનુભવ કોઈ કરી કે કરાવી શકતું નથી. ચરનો કહે છે તે, આ અનુભવ ' ગંગાએ ગોળ ખાધા જેવો ' . બાલન બાહેરો ' છે. છતાં જો એને બાલન અક્ષરમાં બાંધી રજૂ કરવામાં આવે તે પણ અધિકારી શિષ્ય જ એને પામી શકે. જેને આત્મા-પરમાત્મા સંબંધી આ વિદ્યા દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો છે તે સંત અને તેઓની વાણી એટલે 'સતિવાણી'. આત્મસાક્ષાત્કાર કરી ચૂકેલા સંતને કોઈ જિજ્ઞાસુ શિષ્ય મળી જાય ત્યારે ગુરુ પોતાનો આ 'આધ્યાત્મિક વારસો' શિષ્યને સોંપે છે અને આમ ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા દ્વારા આપનો આ આધ્યાત્મિક વારસો જળવાયેલો છે. આ આધ્યાત્મિક વારસો ગુરુએ કહી રીતે શિષ્યમાં સંક્રાંત કર્યો હશે એ ધોડાં ગુરુ-શિષ્ય ના વચાંતો વાં જોઈએ.

* ગંગાસતી - પાનબાઈ :

ગુરુ-શિષ્ય પરંપરામાં મને સૌથી પહેલા અકર્ષનાર કોઈ સંત હોય તો તે ગંગાસતી છે. સંતો જન્મતા હોય છે એને બનાવી શકાતાં નથી. દૈવયોગે ભક્ત કહણસંગજી જેવા સાધુચરિત પુરૂષ સાથે ગંગાસતીના લગ્ન થયા હતા. પાનબાઈ ગંગાસતીના સમર્થ શિષ્યા હતા. ગંગાસતીએ પાનબાઈને આપેલું આધ્યાત્મિક શિક્ષણ એટલે ગંગાસતીના ભજનો.

જીવન જેટલું ગહન અને રાહસ્યપૂર્ણ છે તેટલો જ અધ્યાત્મપથ ગહન અને રાહસ્યપૂર્ણ છે. કોઈ સમર્થ ભોમિયા વિના આ પથ પર યાત્રા કરવામાં બહુ મોટું જોખમ છે. તેથી જિજ્ઞાસુ અને ડાહ્યો શિષ્ય આવા સમર્થ ગુરુને શરણે જાય છે તેને સમર્પિત થાય છે. આવા સમર્પણમાં ગુલામી નથી. ગુરુ-શિષ્યની આંતર ચેતનાનો તાર એકબીજા સાથે બંધાઈ જાય ત્યારે શિષ્ય ખરા અર્થમાં નિર્ભય બની જાય છે. ગંગાસતી કહે છે,

"છ રે ભક્તિ ક્વારે ઉરમાં આવે,

જ્યારે થાય સદગુરુના દાસ."

કેવા સદગુરુના દાસ થવાનું ? સમર્થ અને શીલવંત ગુરુ ગંગાસતીએ પાનબાઈને નિમિત્તે અધ્યાત્મપથના પથિકને જે મુલ્યવાન વારસો આપ્યો છે તે તેના ભજનો દ્વારા સચવાયો છે. અધ્યાત્મપથના પથિકની જીવનપદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તે વિશે ગંગાસતી કહે છે,

"નવધાભક્તિમાં નિરમળ રહેવું ને,

રાખવો વચનમાં વિકાસ રે;

સદગુરુને પૂછીને પગલાં ભરવાં ને,

થઈને રહેવું તેના દાસ રે...નવધા"

.....

"ચિત્ત વિષયમાંથી ખેંચવું ને,

રહેવું સદાય ઇન્દ્રિયજીત રે;

ગંગાસતી એમ બોલિયાં રે,

તેથી થાય નહિ વિપરીત ચિત્ત રે..."

.....

"કાળધર્મ અને સ્વભાવને જીતવો ને,

રાખવો નહિ અંતરમાં ક્રોધ રે;
સમાનપણેથી સરવેમાં વરતવું રે,
ટાળી દેવો મનનો વિરોધ રે..."

સદગુરુના માર્ગદર્શન થકી ભજનનો સતત અભ્યાસ કરવાનું ગંગાસતી કહે છે. અહીં 'ભજન' એટલે સાધના. સાધના માર્ગે ફળની આશાનો ત્યાગ કરવાનો છે. કેમ કે સકામભાવે કરેલી સાધનાથી સાચું અધ્યાત્મ પ્રગટનું નથી. 'કર્તા-ભોક્તા હરિ' એમ માની અશુદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ કરવો, બહિર્મુખી પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવો, પ્રપંચનો ત્યાગ કરવો, કુસંગનો ત્યાગ કરવો, ઇન્દ્રિયો પર સંયમ રાખવો, સમતા રાખવી, દ્વિધાનો ત્યાગ કરવો, સાધનાથી મળનારી સિદ્ધિઓના મોહનો ત્યાગ કરવો એટલું જ નહીં, સિદ્ધિઓને 'તરણા' સમાન ગણી અંતરનું માન મેલવું કેમકે તે અધ્યાત્મમાર્ગનાં વિઘ્નો છે. આમ પ્રથમ તો ગંગાસતીએ પાનબાઈને આધ્યાત્મિક જીવનપદ્ધતિની સમજણ આપી.

અધ્યાત્મપથની એક કેડી એટલે પ્રેમલક્ષણભક્તિ. પ્રેમલક્ષણભક્તિ વિશે ગંગાસતી કહે છે,

" પ્રેમલક્ષણભક્તિ જેને પ્રકટી તેને,
કરવું પડે નહિ કાંઈ રે...."

*****

" ભાઈ રે ! એવી રે ભગતિ છાનામાં છાની પાનબાઈ,
જો હું કહું છું તે સમજાય;
ગંગાસતી એમ બોલિયા,
તો જીવ મટીને ગોવિંદરૂપ થાય."

'ભક્તિનો મહિમા' ભજનમાં ગંગાસતી પાનબાઈને પ્રેમલક્ષણભક્તિનો મહિમા સમજાવતાં જયદેવ અને પદ્માવતીની કથા કહે છે.

અધ્યાત્મપથનું પ્રાણભૂત તત્ત્વ એટલે 'વચન'. 'વચન'નો મહિમા સંતવાણીમાં તેમ ગંગાસતીના ભજનોમાં પણ જોવા મળે છે. 'સોહમ' 'હું (જીવ) તે (બ્રહ્મ) છું'. આ મંત્ર ખરેખર તો ઉપનિષદના મંત્રનો એક અંશ માત્ર છે પણ સંતપરંપરામાં 'વચન' તરીકે તેનો મહિમા થયો છે. ગુરુ શિષ્યને 'સોહમ' મંત્રની દીક્ષા આપે છે એટલે કે શિષ્ય ગુરુ પાસેથી 'વચન' ગ્રહણ કરે છે. ગુરુ શિષ્યને સુરતા (જાગૃતિ-સભાનતા) સાથે 'સોહમ'ને ધ્યાન-ઉચ્ચવાસ સાથે જોડવાનું કહે છે. ધ્યાન અંદર લેતી વખતે સઃ (સો) અને બહાર કાઢતી વખતે અહમ (હમ) પદનો જાપ કરવો તેને ગંગાસતી 'ક્રિયાયોગ' કહે છે. ધ્યાનોચ્ચવાસની સાથે 'સોહમ'નો જાપ ચાલ્યા જ કરતો હોય છે પણ અભાનપણે. આવા અભાનપણે થતાં જાપ કે ચંત્રવત થતાં જાપથી કશું સિદ્ધ થતું નથી. તેથી તેની સાથે 'સુરતા' જોડવાનું ગંગાસતી કહે છે,

" વચનરૂપી દોરમાં સુરતાને બાંધો,
ત્યારે મટી જશે જમના માર..."

*****

" જથારથ વચનની સાન જેણે જાણી પાનબાઈ !
તેને કરવું હોય તેમ થાય."

*****

" વચન જાણે તેણે સર્વે જાણ્યું પાનબાઈ !
તેને કરવું પડે નહિ બીજું કાંઈ રે..."

*****

" વચન જાણ્યા થકી શુદ્ધ પ્રેમ જાગે રે,
પછી તો સુરતા નિર્ગુણમાં સમાય રે.."

આમ 'વચન' સાધનાનો મહિમા દર્શાવતા ગંગાસતી કહે છે કે વચન સાધનાથી શુદ્ધ ભગવતપ્રેમ પણ જાગે અને એની સુરતા એને નિર્ગુણ સુધી પહોંચાડે.

ગંગાસતી પાનબાઈને 'યોગ' કે 'ઘૌંઝિક' કિલાઓ શીખવતાં બે વાત કહે છે: ચોક.

"રાખવું સ્વરભેદમાં ધ્યાન રે..."

બે નસકોરામાંથી કયા નસકોરામાંથી વાયુ વહે છે એ જાણવું એટલે સ્વરભેદને જાણવું અને ઘૌંઝી વાત.

"સૂર્યમાં ખાવું અને ચંદ્રમાં જળ પીવું."

એવી સૂચના આપતા ગંગાસતી પાનબાઈને કહે છે, સૂર્ય એટલે પિંગલાનાડી (જે ઉષ્ણ છે) માં પ્રાણ (શ્વાસ) આપવો હોય ત્યારે લોજન લેવું અને ચંદ્ર એટલે ઇડાનાડી (જે શીતળ છે)માં પ્રાણ આપવો હોય ત્યારે જળ પીવું. આપણી લૌકિક પરંપરામાં પણ દિવસે લોજન પછી ડાબા પડખે સુવાનું (વામકુશી) કહેવામાં આવ્યું છે અને રાત્રે જમ્યા પછી સ્વસ્થાન વિશે આપણી લૌકિક પરંપરા કંઇક આવું કહે છે.

"ભોધા તો અભાગી સૂચે, ચત્તા સૂચે રોગી ;

ડાબા તો સૌ કોઈ સૂચે, જમણા સૂચે જોગી. "

ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા દ્વારા આવો આધ્યાત્મિક વારસો આ રીતે જ 'લોક' સુખી, આપણા સુખી પહોંચાનો હોય ને ।

"ભાઈ રે । નિત્ય પવન ઊલટાવવો ને,

રમવું સદા હરિની સંગ રે...."

અહીં 'પવન ઊલટાવવો' એટલે પ્રાણને (શ્વાસને) ઉઘ્ઠીગામી કરવો, એને માટે 'સાધના' કરવી પડે । એ સાધનાથી ચેતનાનું ઉઘ્ઠીકરણ થાય, ચેતનાના ઉઘ્ઠીકરણ દ્વારા ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર થાય અને આ ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર એટલે જ 'રમવું હરિની સંગ'.

'લીજળીને ચમકારે મોતી પરોવવા'નો સંકેત પામી ગયેલાં પાનબાઈને પછી તો ગંગાસતી કહે છે,

"કેવું હતું તે કહી દીધું પાનબાઈ ।

હવે રહેણી પાનવા ફેતેશી ફાલો, "

*****

"નૂરત સૂરતથી નિજ નામ પકડો રે,

જેથી થાય હરિની જાણ રે...."

એક સમર્થ ગુરુની શ્રદ્ધા જ શિષ્યને પાર પહોંચાડે છે, ગંગાસતીના લક્ષ્યલેખી બાણ જેવાં વચનો એનું કામ કરે જ છે. પાનબાઈ કહે છે,

"ભાઈ રે । બાણ રે વાગ્યાં ને ડુંવાડા વિધાણ બાઈ જી

મુખથી નવ કહેવાય."

અને પાનબાઈની સુરતા ત્રિકુટીમાં લાગે છે, તેનું ચિત્ત આત્મામાં લીન થાય છે, બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે અભાવ લાગવા માંડે છે અને ગુરુ તરીકે ગંગાસતી શિષ્યા પાનબાઈને પ્રમાણપત્ર આપતાં કહે છે,

"ભાઈ રે । પદાર્થની અભાવના થઈ ગઈ તેડને રે,

વાસનાની મટી ગઈ તાણવાણ રે..."

આમ ગુરુ પ્રતાપે પાનબાઈને આત્મદર્શન લાધે છે, પાનબાઈ કહે છે,

"ભાઈ રે । અવાચપદ અખંડ અનામી ને,

તેને જોઈ શરો ઉલ્લાસ રે ;

ગંગાસતી પ્રતાપે પાનબાઈ બોલ્યાં રે,

કીધો મૂળ અવિદ્યાનો નાશ રે..."

રવિ-ભાણ સંપ્રદાય :

સ્વામી રામાનંદ પાસેથી દીક્ષા મેળવી વણકરનું કામ કરતાં કરતાં અગમનો ભેદ ઉઠેલી આધ્યાત્મ સાધના કરતાં રહેલાં સંતકવિ કબીરના પંથ સાથે રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના મૂળ જોડાયેલાં છે. ગુરુ ભાણની સાથે આંખો મળતાં જ પારની

જ્યોતે જાણે રવિના 'અજ્ઞાન અંધારા'ને ઉલેચી નાખ્યા. ગુરુ ભાણસાહેબે જ ભટકતા 'રવયા'ને અભેદ દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારની સાધના સમજાવી વર્ષોથી ભીડાયેલા તેના ભીતરના દ્વારને ખોલી આપ્યા.

"ભાણ કહે ભટકીશ માં, મથી જોને માંહી,
સમજીને સૂઝ રહે તો, કરવું નથી કાંઈ.
બોલે એ કોઈ બીજો નથી, પરમેશ્વર પોતે."

ગુરુમહિમા 'સંતવાણી'નું મુખ્ય અંગ છે. ગુરુ વિના કોઈ અંધારા ભેદી ન શકે. ભીતરનાં તાળાં ખોલી ન શકે માટે જ રવિસાહેબે એમનાં પદોમાં અનન્ય ગુરુભક્તિનું ગાન કર્યું છે,

" સતગુરુ કે શબ્દો સે સંતો,
ફમ પઠુંચે ઉન દેશ.. "

*****

"લાગ્યા કલેજે છેદ ગુરુ કા,
વેદ ન જાણે એની વાતું.."

*****

"સતગુરુ સાથે રે બાઈ, મારે પ્રીતડી રે,
સમજાવી સાન પૂરણ બ્રહ્મભેદ,
કારજ ને કારણ રે બાઈ, મારે સેમ થયાં રે,
કીધો કાંઈ કરમ-ભરમનો ઉચ્ચેદ."

'સંતવાણી' માં નામસ્મરણનો પણ મોટો મહિમા છે. રવિસાહેબ આ નામસ્મરણને જ સાચું કહેતાં લખે છે,
" સતનામનું સુમરણ સાચું, કાચું નહીં લગાર રે ભાઈ,
સદ્ગુરુ ફેણે શેષનાગ જપે, રસનાચે રરંકાર ભાઈ."

"રરંકાર" ઝંકારનું સ્વાસોચ્ચવાસે રટણ કરવાથી હરિ મળશે એમ પણ રવિસાહેબ કહે છે.

રવિસાહેબની ઉપદેશાત્મક વાણી, પ્રેમલક્ષણવાણી, યોગવાણી અને મરમીવાણી એ આપણો મૂલ્યવાન આધ્યાત્મિક વારસો છે.

ગુરુ ભાણસાહેબની નાદશિષ્ય પરંપરા રવિસાહેબ દ્વારા અને બુંદ (પુત્ર) શિષ્ય પરંપરા ખીમસાહેબ દ્વારા આગળ ચાલે છે. ખીમસાહેબ અદ્ભૂત ત્રિકમને શિષ્ય બનાવી જે તે સમયે મોટું ક્રાંતિકારી પગલું ભરે છે. તેજસ્વી સંત ત્રિકમસાહેબે ચિત્રોડ (કચ્છ)માં ગુરુગાદી સ્થાપી. ત્રિકમસાહેબના સમર્થ શિષ્ય ભીમસાહેબ આમરણ (મોરબી પાસે) ગામે રવિ-ભાણ સંપ્રદાયની ગુરુગાદી સ્થાપી અધ્યાત્મ સાધના સાથે માનવસેવાનું કાર્ય શરૂ કરે છે.

દાસી જીવણે સત્તર ગુરુ કર્યાં છતાં તેના મનનું સમાધાન તેને સાંપડતું નથી. જીવણ ભીમસાહેબને પોતાની વ્યથા જણાવતા લખે છે,

" સેજે સાંયાજી, મારું દિલડું ન માનું કુબજાળું;
કહીને ગુરુજી, મારું મનડું ન માને મમતાળું. "

તેમની વ્યથાને દૂર કરવા ભીમસાહેબે 'સંદેશો સતલોકનો' લખીને જીવણને મોકલાવ્યો.

" જીવણ જીવને જિયાં રાખીએ, વાગે અનહદ તૂરા રે;
ઊલમિલ જ્યોતું ઝળહળે, વરસે નિરમળ નૂરા રે."

*****

" નૂરત-નૂરતની સાધના, પ્રેમજન કોઈ પાવે રે ;
અંધારું ટળે એની આંખનું, નૂર નજરે આવે રે."

ભીમસાહેબના સંદેશાથી જીવણ તેમને ગુરુપદે સ્થાપે છે. જીવણ પુરૂષ હોવા છતાં પોતાની જાતને સધાના અવતાર ગરીકે ઓળખાવે છે ને એમ નારીભાવે - સધાભાવે - દાસીભાવે તે પરમાત્માની ભક્તિ કરે છે. દાસી જીવણની વાણીમાં નિર્બૂજ નિરાકારની સાધના સાથે સગુણ સાકાર કૃષ્ણભક્તિનો સુભગ સમન્વય થયેલો છે. જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ, ઉપદેશ,

ગુરુમહિમા, ચેતવણી જેવાં અનેક ભાવોનું નિરૂપણ તથા સ્વરૂપ દ્રષ્ટિએ પ્યાલો, કટારી, બંસરી, બંગલો, મોરલો, હાટડી, ઝાલરી વગેરે જોવા મળે છે. ઘોઘાવદરમાં 'દાસી જીવણ'ની જગ્યામાં આજે પણ અનેક શ્રદ્ધાળુઓ આવે છે. ભાઈશ્રી નિરંજન રાજ્યગુરુના કંઠે દાસી જીવણના ભજનો અને એમાંથી ખાસ 'ઝાલરી' સાંભળવી એ એક અનેરો લ્હાવો છે.

આ સિવાય જેસલ જાડેજાને જેસલપીરમાં પલટાવતી તોરલવાણી, સંત દેવીદાસ અને અમરબાઇમાની ભજનવાણી, દેવીદાસની પરંપરાનો વિસ્તાર કરતી દિરબાઈની ભજનવાણી, રાજવી લાખાને નિમિત્તે પ્રગટેલી લોચણની અને માલદેને નિમિત્તે પ્રગટેલી સતી રૂપાંદેની અમરવાણી, નાથ સંપ્રદાયની આખી ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા..., ગુરુ વાઘનાથને પ્રતાપે ગિરનારી નાથ પરંપરાનો મેરુદંડ બનેલો વેલનાથ અને એનો શિષ્ય નારણ માંડલીયો...આવાં તો અનેક ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાના સંતોની 'સંતવાણી' એ આપણો અમૂલ્ય આધ્યાત્મિક વારસો છે.

'ભજન મરમનો મારગ' પુસ્તકમાં ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા લખે છે, " ભજન એટલે અનુભવી સંત સદગુરુએ બતાવેલી અને પોતાના શરીરમાં ચોક્કસ કેન્દ્ર (Center) માં કરવાની એક 'યોગપ્રક્રિયા'. તેને સુરતશબ્દ યોગ કહે છે. ભજન એ પોતાની અંદર, એકાંતમાં અને એકલાં જ કરવાની અને તે દ્વારા પરમતત્વને પામવાની સાધના છે. એટલે ભજન બોલવાનું કે સાંભળવાનું નથી હોતું, પરંતુ ભજન 'કરવાનું' હોય છે. " આવાં 'ભજન' (સુરતશબ્દ યોગ) દ્વારા પરમતત્વને પામેલા ગુરુ અધિકારી શિષ્યોને (ક્યારેક ભટકેલા છતાં અધિકારી થવા સર્જાયેલા શિષ્યને) માર્ગ બતાવે છે તે વાણી એટલે 'સંતવાણી'. ' બાવન બાહેરા ' ને " સ્વર-વ્યંજનની સીડી રચીને પામવાનો દાખડો એટલે આપણી 'ભજનવાણી' એવું શ્રી હરકિશન જોશી કહે છે.

આવી 'સંતવાણી' કે 'ભજનવાણી' આંતરસૂઝથી પ્રેરાઈને પ્રગટેલી વાણી છે. ગુરુ પ્રતાપે પછી શિષ્ય પણ આત્મસાક્ષાત્કાર ભણી સીધી છલાંગ લગાવે છે. આમ ગુરુ - શિષ્ય પરંપરા દ્વારા અનાયાસ સર્જાયેલી સંતવાણીએ આપણા આધ્યાત્મિક વારસાનું જતન કર્યું છે. આજે પણ અધ્યાત્મપંથના પ્રવાસીઓ માટે તે દીવાદાંડી સમાન છે.

સંદર્ભ :-

- ૧ 'ભગવદ્ ગોમંડળ' ભાગ - ૧
- ૨ 'ગંગાસતીનું અધ્યાત્મ દર્શન' - ભાણદેવ
- ૩ 'રવિએ રમતાં દીઠો' - ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ
- ૪ 'સંદેશો સતલોકનો' - ડૉ. દલપત ચાવડા
- ૫ 'ભજન મરમનો મારગ' - ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા
- ૬ 'હાલો મારા હરિજનની હાટડીએ' - સંપા. હરકિશન જોષી
- ૭ 'મૂળ રે વિનાનું કાયા ઝાડવું' - ડૉ. બળવંત જાની
- ૮ 'મોરલો મરતલોક આયો' - ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ

ડૉ. ચેતના પાણેરી

International Refereed Journal

ISSN 2321-2160

AYUDEH

Editor
Pro. Hirji Sinch

November 2013

- નારીનાં મંગલમય રૂપને આરાધતા કવિશ્રી બોટાદકરની 'રાસતરંગિણી'
— પ્રા. ડૉ. ચેતનાબેને પાણેરી.....૧
- ૨ વર્તમાન જીવનનો આદર્શ રામ — ડૉ. બીના ત્રિવેદી....૪
- ૩ પ્રકરણવક્રતા અને કુરુક્ષેત્ર — બિપિન બારૈયા.....૬
- ૪ મારી ચંપાનો વર : એક વિવેચનાત્મક આસ્વાદ — ભરત બેની.....૧૦
- ૫ યુવાનોના સામાજિક, આર્થિક પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ — ડૉ. એચ. પી. સોદરવા...૧૩
- ૬ જાતિ ભેદભાવ — ડૉ. કે. એચ. પરમાર....૧૭
- ૭ ઝંખના : મોહમ્મદ માંકડ — અનિતા બી. બુક્ત્યા.....૨૧
- ૮ મરીઝની ગઝલોમાં આલંકારસમૃદ્ધિ — દીપકરાય પુરાણી...૨૪
- ૯ દલિત ચેતનાના સંઘર્ષનો નાદ : 'કુંકુલી' — પ્રા. હિમરાશ્મિ માળી.....૨૭
- ૧૦ સાહિત્ય સંશોધન અને... — ગીતા એલ. ઓરેદરા ૩૦
- ૧૧ રાષ્ટ્રીય શાપર : ઝવેરચંદ મેઘાણી — અંજનાબેન એ. ગામિત ૩૨
- ૧૨ સ્ત્રી ઉત્કર્ષ માટેનું ગાંધીજીનું વૈચારિક પ્રદાન — ચન્દ્રસિંહ પરમાર ૩૪
- ૧૩ યત્ન પુસ્તકનું પદ્ધતે... — પ્રા. દેવેન્દ્ર ગોસ્વામી.....૩૬
- ૧૪ ગાંધી વિચારોને રજૂ કરતી નવલકથાઓ — તુલસી એચ. વાઘેલા ૩૮
- ૧૫ મોરબી આર્ય સુબોધ નાટ્યમંડળી એક ઝલક — જલ્પા એ. કુલતરિયા ૪૦
- ૧૬ લોકસંત પરંપરાના શિખરસમા કબીરસાહેબની વાણીમાં રસવૈવિધ્ય — મહેશ મકવાણા...૪૨
- ૧૭ જ્ઞાનમાળી પરંપરામાં કવિ ભોજા ભગત — પ્રા. શ્રી મનોજકુમાર સોલંકી.....૪૬
- ૧૮ નવલકથામાં યાત્રાની બદલાતી પરિભાષા — પ્રા. રૂનિલાબેન ડી. ગામીત ૪૮
- ૧૯ આબ્યાન : સ્વરૂપ અને લક્ષણો — સંદીપ ટી. પટેલ ૫૦
- ૨૦ ભારતમાં દલિત સ્ત્રીઓ પર થયેલા કેટલાક અમાનવીય અત્યાચારો—સ્વાતિકુમારી પટેલ. પર
મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના છેલ્લા તેજસ્વી પ્રતિનિધિ કવિ તરીકે 'દયારામ' —
સાવિતાબેન વળવી.....૫૪
- ૨૨ ગુજરાતમાં વસ્તીનું વળતર — પ્રા. રીટા રાણીબા ૫૬
- ૨૩ માધાવાવ : એક ઐતિહાસિક સ્થાપત્ય — પ્રા. હિતેષકુમાર પરમાર ૫૮
- ૨૪ વેદમાં વર્ણિત અશ્વમેધ યજ્ઞ દ્વારા વિશ્વને રાષ્ટ્ર ભાવનાનો સંદેશ — વિનેશ બામણિયા...૬૧
- ૨૫ ગુજરાતમાં ગ્રામ્ય પરિવર્તન — શારદા એસ. વણજારા ૬૫
- ૨૬ સ્ત્રીભૂષા હસ્તા — કૃતિકાકુમારી ચૌધરી ૬૭
- ૨૭ નક્સલવાદ : એક જ્વલંત સમસ્યા — સુવેરા સંજીવની ૭૦
- ૨૮ સરોવેટ મધર — પરવીન મનસૂરી ૭૨
- ૨૯ ગુજરાતના મહેલો — પ્રા. જીવેશ પરમાર.....૭૪
- ૩૦ રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ સ્વાસ્થ્ય મિશન — નરેન્દ્ર ડાભી...૭૬
- ૩૧ બાળમજૂરી — સંજય ઠકરાવ.....૭૮
- ૩૨ તળાજા તાલુકામાં કૃષિ ક્ષેત્રમાં સિંચાઈની સગવડ — ડૉ. કે. એસ. વ્યાસ...૮૧

ગુજરાતમાં રાસડાનો યુગ જ્યારે આઠમી ગયો હતો, ગુજરાતની રમણીઓના કંઠ જ્યારે સૂકાઈ ગયા હતા, રાસડાના ધીંગા સૂરોથી ગાજતા ગુજરાતના આંગણાં જ્યારે સૂનાં પડ્યા ત્યારે ‘નહાના નહાના રાસ’ સાથે કવિ નહાનાલાલ પ્રગટ થાય છે. જૂના રાગ-રાગિણીને નવા સ્વાંગમાં રજૂ કરનાર કવિ નહાનાલાલ રસિકોને ફરી નાચતા કરે શકે છે પરંતુ ચંદ્ર-સૂર્ય અને ઉપા-સંધ્યાના ગીતો ગાનાર નહાનાલાલ ‘લોક-કિવ’ બની શકતા નથી.

‘રાસ’નો એક નવો જ યુગ કવિશ્રી દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકરને હાથે શરૂ થાય છે. પોતાના વાર્તાત્મિક જીવનમાં સમાજની વિરૂપતાઓનું જ દર્શન કરનાર કવિ બોટાદકર ‘રાસતરંગિણી’માં નારીના મંગલમય રૂપને આધારે છે. બોટાદકરની કવિતાનું વત્ત્વ અને સત્ત્વ અહીં નારીની આસપાસ કેન્દ્રીત થઈ એવી ઉત્તમ રીતે ઉઘાડવા પામ્યું છે કે એને માટે માત્ર ‘ગુજરાતણો’ જ નહીં બલકે વિશ્વભરની મહિલાઓ ગૌરવ કરી શકે. નારીનું ‘જગતજનની’નું સ્વરૂપ તો સહજ જ આધારદ્ય અને મંગલમય હોવાનું. એ સિવાય ‘સાસુ’, ‘નણંદ’ કે ‘ભાભી’નું સ્વરૂપ, જે સમાજમાં વગોવાયેલું છે તેને પણ બોટાદકર અહીં એવી મંગલમય રીતે વ્યક્ત કરે છે કે ટીકરીઓના હેથે આવા રાસનું સિંચન થાય તો ‘સાસુઓ’, ‘નણંદો’ કે ‘ભાભીઓ’ પ્રત્યેનો એમનો અણગમો આપોઆપ જ દૂર ન થાય તો ઓછો તો જરૂર થાય, કેમકે ટીકરીમાં પણ ભવિષ્યની સાસુ, નણંદ કે ભાભીનું રૂપ છુપાયેલું છે. ‘રાસતરંગિણી’નાં કાવ્યોમાં નારી હૃદયનાં ભાવોનું ઉર્મિલ અને રસળતી, સહજ ઉદ્ગારમય વાણીમાં થયેલું આલેખન નર-નારી, અબાલવૃદ્ધ સૌનાં હૃદયને એક સરખી રીતે સ્પર્શી જાય છે.

‘રાસતરંગિણી’ કાવ્ય સંગ્રહમાં કુલ ૩૪ કાવ્યો સમાવિષ્ટ છે. બહુધા કાવ્યો ગૃહજીવનનાં, નારી જીવનનાં માંગલ્યનું ગાન કરે છે. પ્રણય અને પ્રકૃતિ નિમિત્તે પણ કવિ ગૃહ જીવનના માંગલ્યને જ આરાધે છે. ગૃહજીવનને મંગલમય બનાવનાર તો નારી જ એ કહેવાની જરૂર ખરી ? નારીના વિભિન્ન મંગલમય રૂપોનું દર્શન કરાવતાં કવિ બોટાદકરનાં થોડા મહિમાવંત કાવ્યોનો આસ્વાદ માણીએ;

‘જનની’ કાવ્ય બોટાદકરનું માતૃપ્રેમ વ્યક્ત કરતું ઉત્તમ કાવ્ય છે. જેમ જનનીની જોડ મળવી મુશ્કેલ છે તેમ આ સુંદર મધુર ભાવોને વ્યક્ત કરતાં કાવ્યની જોડ મળવી પણ મુશ્કેલ છે. જુદા જુદા ઉપમાનો વડે અહીં માતૃપ્રેમનો મહિમા કવિએ વ્યક્ત કર્યો છે.

“દેવોને દૂધ એનાં દોહલાં રે લોલ”

ઢારા કવિએ માત્ર પૃથ્વી પર જ નહિ, ત્રિલોકમાં પણ

“જનનીની જોડ સખી નહીં જડે રે લોલ”

કહી માતાનો અનેરો મહિમા ર્યો છે. ‘જે કર ઝૂલાવે પારણું તે જગત પર શાસન કરે’નો જ ભાવ વ્યક્ત કરતાં કવિ કહે છે;

“જગનો આધાર એની આંગળી રે લોલ”

જગતનાં કોઈપણ ક્ષેત્રના સમ્રાટો માની આંગળી ઝાલીને મોટા થાય છે, એની મહાનતા અને સફળતા માટે માની મમતા અને પ્રેરણા જ હંમેશા કારણભૂત હોય છે. શશીની સીંચેલ માની સોડ્ય શીતળતા આપે છે, હુંફ આપે છે. વ્યોમની વાદળી તો ઘડીક વરસે છે પણ માડીના સ્નેહનો મેઘ બારે માસ વરસે છે. આમ ‘જનની’ કાવ્યમાં કવિએ નારીનાં ધન્ય મંગલ ‘માતૃ’ રૂપને ઉત્તમ રીતે ઉજાગર કર્યું છે.

‘માતૃગુંજન’ પણ માના અખૂટ પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવતું ઉત્તમ કાવ્ય છે. સાસરે જતી ટીકરીની વિદાય એ આપણા ગૃહજીવનનો સૌથી માંગલિક છતાં કડ્ડા પ્રસંગ છે. એ પ્રસંગને આપતો રોકવા અસમર્થ એવી માની લાચારીનું, વેદનાનું કડ્ડાઘેરૂં ચિત્ર ‘માતૃગુંજન’માં કલામય ઘાટ પામ્યું છે. મા ટીકરીને સાસરે જતાં રોકી શકતી નથી. ટીકરીની વિદાયના પ્રસંગે માની તન-મનની દશા જુઓ;

“આજ મરી જતી માવડી રે એને કાળજે કાણાં,
દૂધ ભર્યું હજી દાંતમાં રે એને આપવા આણાં,
ઢોલીડા ! ઢોલ ઢબૂકતો રે ઘડી રોકજે તારો,
ઘાવ ઉંડા ઘટમાં પડે રે નથી વેઠવા વારો.”

આવી ગભરૂ અને રઘવાઈ બનેલી મા, જેઠ માસે પણ બારે મેઘ ખાંગા કરતી શ્રાવણી ધારા આંખે વરસાવતી મા પ્રકૃતિના તમામ તત્ત્વોને જાણે ‘વળાવિયા’ તરીકે (વળાવિયા તરીકે ભાઈ બહેનને મૂકવા જાય એવો એક રિવાજ છે.) ટીકરીની સાથે રહી તેનું ધ્યાન રાખવા, રક્ષણ કરવા વિનંતી કરે છે. સૂર્યને તાપ ઓછો કરવા, પૃથ્વીને સપાટ થવા, પવનને ટીકરીના ધુમટે વળતા ધામને ઓછો કરવા, પક્ષીને પુત્રીને ધીરજ બંધાવવા વિનવે છે. ટીકરીની ચિંતા છતાં એના વિદાયના પ્રસંગને રોકી ન શકતી લાચાર માની મનોદશાનો ચિતાર આપતી નીચેની પંક્તિઓ ઉત્કૃષ્ટ બનવા પામી છે;

“જાય અહો ! વહી વેલડી રે વીલી માતા વિમાસે,
સૂનું થયું જગ સામંદું રે ભૂમિ ડોલતી ભાસે.”

આમ કન્યા વિદાયનું કડ્ડાઘેરૂં ચિત્ર કવિએ ‘માતૃગુંજન’માં ઉપસાવ્યું છે. સાસરે પહોંચેલી ટીકરી પિયરમાં માને ‘સંદેશ’ મોકલે છે. એ ‘સંદેશ’ના અનુસંધાને ‘આણાં’ આવે છે અને ‘આણાં’ના સંદર્ભે પિયર પહોંચેલી નવોઢા સખીઓ સાથે એકાંતમાં લગ્નની એ ‘રૂપાળી રાત’ના સંભારણાને વાગોળે છે. ઉજાગરે ઘેરાતી આંખડીએ, સૂરજ-ચંદ્રની સાક્ષીએ ‘જૂજવા પ્રાણ’ જોડાયાની એ રાત, ‘અભેદ’ મંત્ર સઘાયાની એ ‘રૂપાળી રાત’ની સ્મૃતિ માત્ર નવપરિણીતામાં નવા જ પ્રાણનો સંચાર કરે છે. આ સ્મૃતિઓ પૂરી સંચમિત રીતે અહીં નિરૂપાઈ છે.

પિયર પહોંચેલી નવોઢા 'રૂપાળી રાત'ને કે 'વાલ્યમના વેણ'ને જ સખીઓ સમક્ષ યાજીયતી નથી, સુઢ, મળીયા અનુભવને પણ સખીઓ સમક્ષ રજૂ કરે છે. 'સાસરી'માં સુખનો સાગર છલકતો હોવા છતાં પિયરને એક સુખ પંગ મૂકી વચાવ નથી. મહિયરનાં સ્મરણો તનમનને અસ્વરથ કરી દે છે. 'સાસરી'ના સુખ છતાં સ્ત્રી મહિ મહિયરને, સુ, મળ્યા છે ન હોય 'સાસરી'માં દર્શાવે છે.

દિયર-ભોજાઈના સ્નેહ સંબંધને કવિ 'દેવર' રાસમાં વાચા આપે છે. ભાલી પોતાના દિયરને ખરી 'સાસરી'ની 'ડોલરીયા' રૂપે, 'કુલદિપક' રૂપે ઓળખાવે છે. દિયર-ભોજાઈના પવિત્ર સંબંધને અહીં વિવિધ ઉપમાઓ વડે દર્શાવે છે.

'સાસુ' રાસમાં કવિ સાસુ-વહુના બદનામ થયેલા, વગોવાયેલા સંબંધોને મંગલ સંબંધોમાં પરિવર્ત કરી પ્રગટ કરે છે.

“સાણિ ! સાસુ તારાં સુખ શા કહું રે !”
કહેતી પુત્રવધૂ સાસુ સાથેનાં મીઠાં સંબંધની અહીં રજૂઆત કરે છે.

“રહે રાજ ત્યજી ઉર રાયતું રે,
એની મોટપ કેમ મપાય ?
સાણિ ! સાસુ તારાં સુખ શા કહું રે.”

“એને દેશું વિસામો વાટમાં રે,
એના પ્રીતિથી પૂરશું પ્રાણ
સાણિ ! સાસુ તારાં સુખ શા કહું રે.”

સાસુએ પ્રેમ અને ઉમળકાથી સોંપેલ ગૃહસામ્રાજ્યના બદલામાં વહુ પ્રેમ પૂર્વક સાસુને વિસામો આપવા, એમાં મન પ્રાણ પૂરવા તત્પર બને છે. સાસુ-વહુના સુંદર સુખભર્યા સંબંધોની અહીં આહલાદપૂર્ણ રજૂઆત થઈ છે. 'સાસુ' પછી એવું જ બીજું બહુ વગોવાયેલું નારીનું જે એક રૂપ છે તે 'ભાલી'નું. નણંદ-ભોજાઈના સંબંધો, દ્વેષપૂર્ણ, સ્પર્ધાચુક્ત સંબંધોથી ગૃહજીવનમાં નકારાત્મક ઊર્જા ઉત્પન્ન થાય છે જે ગૃહજીવનને જ નહિ, તેની સાથે જોડાયેલી તમામને વેર-વિખેર કરી નાખે છે. નણંદ-ભોજાઈના તનાવ ભર્યા સંબંધોને બદલી અહિં 'નણાટી' કાવ્યમાં ભાલીના ભાવને અને 'ભાલી' કાવ્યમાં નણંદના ભાવને કવિએ મંગલમય રૂપે ગાયો છે. બનેવના તહેવારે નણંદને ભાવલીનું નિમંત્રણ પાઠવતી ભાલીના ભાવ 'નણાટી' રાસમાં પ્રગટ થયાં છે.

“હું તો નેહભર્યા દઉં નોતરા,
વહેલા આવો રે મારા ઉરના ઉજાસ,
નણાટી ! આવોને, મારે આંગણે.”

“આવો, આવોને મહિયર મીઠડાં,
તમે આવોને મારી સાસુનાં શ્વાસ,
નણાટી ! આવોને, મારે આંગણે.”

અહિં 'ઉરના ઉજાસ, સાસુના શ્વાસ' કહી ભાલી નણંદ પ્રત્યેનો પોતાનો સ્નેહભાવ, અહોભાવ પ્રગટ કરે છે. બાળાંભોળાં ભાણેજડાંને મીઠડાં લાડ લડાવવાનો ઉમંગ ભાલીના હૈયે ઉછળે છે તેથી તેમને પણ સાથે લાવવા ભાલી નણંદને વિનવે છે. નણાટી રીઝે તો લક્ષ્મી રીઝે અને નણાટી દુભાય તો દેવ દુભાય. નણાટીના રાંગમાં જ સહુ તીર્થ સમાયેલા છે કહી કાવ્યના અંતે કવિ ભાલીના મુખે 'નણાટી'ની મહત્તા પ્રગટ કરે છે. તો નણંદ પણ 'ભાલીના ભાવ મને ભાજવે રે લોલ' કહી ભાલી પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમનો પ્રતિસાદ 'ભાલી' કાવ્યમાં આપે છે.

સ્ત્રીના મા, ભાલી, નણંદ, સાસુ, પુત્રવધૂ જેવા મંગલમય રૂપોનું દર્શન કરાવ્યા પછી 'ભાઈબીજ'માં કવિ સ્ત્રીના 'બહેની'ના સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે.

“ઉચા આંબા, ઉચી આમલી રે નીચી વાડીની વેલી,
ઉચી ચડે, નીચી ઉતરે રે આજ બહાવરી બહેની,
વીરની વાટ વિલોકતાં રે એની આંખડી ફાટે,
સારી લાગે નહિ સહિયરો રે એને ઘરમાં ન ગોઠે.”

અનેક શંકાક-કુશંકાઓ પછી ભાઈનું આગમન થતાં ઠરખાલેલી બનેલી બેનડીના મનોભાવને અહિં સુપેરે વાચા મળી છે.

આ સંગ્રહનું સીમાચિહ્નરૂપ કાવ્ય છે, 'સીમન્ત' અહીં સીમન્તની સ્ત્રીનું સુરેણ શબ્દચિત્ર કવિ આક્રિ છે. સગર્ભા સ્ત્રીની તન-મનની પરિસ્થિતિનાં સુક્ષ્મ અવલોકન વડે કવિ ચિત્ર ઉપસાવે છે. અમથાં તો વહુને ઝપાટાબંધ કામ કરતી જોવા ઉત્સુક સાસુ આજ વહુને કહે છે;

કારણ શું ? તો કહે,
“ઘરિ ઘરિ ઘારે ચરણ સુલોચના રે લોલ.”

“મોંઘા ઉર-માણેક ના મચકાય.”
'સીમન્ત'ના ધન્યમંગલ પ્રસંગે પણ 'મોંઘા ઉર માણેક ના મચકાય'નો ઉચાટ તો સૌને રહેવાનો જ. સીણી સીણી આળસ અંગે ઉપજે છે, ઘેનમાં ઘેરાતી આંખડી છે એવી 'સીમન્તની' ભાલી માટે નણંદ 'બહેની રાખડી' ભાવી બાંધે છે. સીમન્તની સ્ત્રીના માથે મોડ અને ખોળામાં શ્રીફળ મૂકવામાં આવે છે. આ બંને વસ્તુ અને વિધિમાં જેવો સંકેત રહેલો છે એ બહેનોને જો ન ખબર હોય તો કવિએ એ મર્મને અહિં ઉઘાડ્યો છે. જુઓ;

“માથડે ઘરાવું રે મહિમય મોડિયો રે લોલ,
ઝીલો એવા જનની ભવના ભાર,
શ્રીફળ સલૂણી રે ! ખોળે ઘરું ખંતથી રે લોલ,
દેજો એવા અમને ફાલ રસાળ.”

‘સીમન્ત’ રાસ પર વારી-ઓવારી જનાર મેઘાણીભાઈ લખે છે- “સ્ત્રીના ભાવો અને ભાષા બંનેનો આવો મીઠો સુયોગ સાધનાર બોટાદકર જાણે કે સાત સાત સ્ત્રી જન્મો પૂરા કરીને પહેલ પહેલા જ પુરૂષ અવતારમાં ચાલ્યા આવતા હોય ને !”

‘સીમન્ત’ પછીનું સુફળ એટલે સંતાનનો જન્મ. સંતાનનો જન્મ એટલે એક સ્ત્રીમાં ‘માતૃત્વ’નો જન્મ. સંતાન નારી જીવનને ઘન્ય કરે છે. અજવાળી રાતનો રાસ જામ્યો છે. સમગ્ર સૃષ્ટિ જાણે એનો રસાનંદ માણવા ઘડીભર થંભી ગઈ છે. સૌ ભાન ભૂલ્યાં છે એવામાં અચાનક તાલ તૂટે છે. રાસ મંડળમાંથી એક રમણી અચાનક ભાગી છૂટે છે. શું થયું ?

“પોઢયા પારણે રે ! આવ્યા બાળકુંવર કેં યાદ.”

રાસે રમતી રમણીને અચાનક પોઢેલા પુત્રની યાદ આવે છે. હૈયે ‘વાત્સલ્ય’ના પૂર ચઢે છે ને ઘરભણી દોટ મૂકે છે. શાંતિથી પોઢેલા પુત્રને જોઈ ‘હાશકારો’ અનુભવતી માના વાત્સલ્યનું ‘વાત્સલ્ય’ રાસમાં કવિ મહિમાગાન કરે છે.

આ સિવાય ‘બાપુ’, ‘મહિયર’, ‘મોસાળ’ જેવા સામાજિક સંબંધોને વાચા આચાતા કાવ્યો, ‘કોયલબહેની’, ‘જળઝીલણી’, ‘મઘમાખ’, ‘સરિત્સુંદરી’, ‘પોયણી’, ‘ભવસાગર’, ‘અમાસ’, ‘વાદળી’ વગેરે પ્રકૃતિની ઓથે માનવભાવોનું, નારી ભાવોનું ગાન કરતાં પ્રકૃતિકાવ્યો, ‘રૂપાળી રાત’, ‘વાલ્યમના વેણ’, ‘રાજવણ’, ‘હીંડોળા’, ‘શણગાર’, ‘ઝેર’ વગેરે જેવા પ્રણયકાવ્યો આ સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ છે. નારીના મુગ્ધ મનોભાવોને વાચા આપતા તમામ કાવ્યો આસ્વાદક્ષમ છે જ એમાં શંકા નથી, પરંતુ એ બધા જ કાવ્યોનો આસ્વાદ અહિ કરવો શક્ય નથી. ‘જનની’ થી શરૂ થયેલું વર્તુળ એક યા બીજા પ્રકારે જનનીના જ મહિમાગાન કરતા કાવ્ય ‘વાત્સલ્ય’ પાસે પૂર્ણ કરી, એમાં નારીના વિવિધ મંગલમય રૂપોનું દર્શન કરાવવાનો મારો ઉપક્રમ અહિ પૂર્ણ થતો જણાય છે તેથી ‘રાસતરંગિણી’ના સંભર્દે એની સમાલોચના કરતાં શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ ‘ગુણસુંદરી’ના સ્પ્ટેમ્બર-૧૯૨૩નાં અંકમાં લખેલા અને મેઘાણીભાઈએ ‘સત્કાર’માં ટાંકેલા અવતરણો સાથે મારા ભાવ વિચારોને વિરામ આપું છું.

“જે પછીથીએ એ રંગ ચીતર્યા છે તે પીંછી આ પૃથ્વી પર પેદા થયેલા કોઈ રંગમાં બોળી લાગતી નથી. એને માટે રંગ તો આકાશમાંની દેવભૂમિમાંથી લીધેલો જણાય છે.” - શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

“આજ આપણી ગુર્જર કવિતા મુઝીભર માનીતાઓના હાથમાંથી વછૂટીને સહુ ગુર્જર સંતાનોને સાદ કરવા ચાલી છે. એક સાદ બોટાદકરની આ ‘રાસતરંગિણી’નો. બીજો સાદ તો હવે પડે ત્યારે !” - શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી

સંદર્ભ :-

“રાસતરંગિણી” - દામોદર ખુ. બોટાદકર

પ્રા. ડૉ. ચેતનાબેન એ. પાણેરી
અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ,
બહાઉદ્દીન વિનયન કૉલેજ,
જૂનાગઢ.

ISSN-2395-3136

Issue:01/May-2015

Academic Discovery Review

-The Refereed International Journal

: Editor :

DR.PRAFUL K. PANSURIYA

Index

	Research Paper/Articles	Author	Page No.
•	“Women’s Health –An Overview”	Dr. Daxaben N. Mehta	09
•	“Human Rights And Development”	Dr.M.J.Jadeja	19
•	“ On Liberty ”	Dr. Jagdip U. Naravaty	22
•	“Current Issues in Corporate Governance- Disclosure and Transparency”	Dr. K. P. Damor	27
•	“Criminal Law”	Dr. Jyotsna V.Bhagat	37
•	“Intellectual Property”	Dr.J.M.Palan	41
•	“An Analytical Study Of Risk Factor In The Insurance Field”	Dr. Rajesh M. Dave	44
•	“Msmes In India: Issues And Challenges – The Way Ahead”	Ms. Jahnvi K. Dubal	49
•	“The Low Participation Of Women In Indian Politics – Barriers & Solutions”	Dr.Jaysinh B. Zala	54
•	“A Study Of Attitude Of Arts Student Teachers Towards Yoga”	Dr.Rajeshbhai. K. Dodiya	59
•	“Job Satisfaction”	Asst. Prof. Sarojben A. Narigara	64
•	“ 'सुधुमशा' : निजानंटे विलसता कविनी आनंदयात्रा ”	डॉ. येतनाभेन पाण्डेरी	69
•	“स्त्री भ्रूण हत्या : स्त्रीओना मानव अधिकारोनुं हनन”	डॉ. निलम वी. जुवाणी	72
•	“Legal Issues Of Environmental Pollution”	Mr. Niraj Maniar	75
•	“Comparative Analysis of Gross Profit and Net profit Ratios of Selected Pharmaceutical Companies”	Mr. Sandip K.Parmar	79
•	“प्रोवैशन ऑर्डेर्स એક્ટ - ૧૯૫૮”	નેહા.એમ ધારૈયા	84
•	“Commerce and Management Education in Indian perspective”	Parmar Sejal G.	87
•	“વર્તમાન સમયમાં પર્યાવરણની સમતુલા જાળવવા 5R”:એક સમીક્ષા	ધારૈયા નિશા.એમ	93
•	“ પર્યાવરણ રક્ષા સમયની માંગ”	Mr.Bharatsinh Zala	97
•	“Implantation Of The Maintenance And Welfare Of Parents And Senior Citizens Act, 2007 : 21 st Century Issues And Challenges”	Mr.Chirag Sharadkumar Jani	101
•	“સ્ટીટી આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિ : વિભાવના, સ્વરૂપ અને પરિવેશ”	એસો. પ્રો. રસીલાએન. ઉસદડીયા	104
•	“ મહિલાઓની સમસ્યા ”	ડૉ.દીપિકાવહન વી દવે.	107

ડૉ. ચેતનાબેન પાણેરી

" 'સુષુમ્ણા' : નિજાનંદે વિલસતા કવિની આનંદયાત્રા "

ડૉ. ચેતનાબેન પાણેરી

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ,

બહાઉદ્દીનવિનયન કૉલેજ, જૂનાગઢ.

જૂનાગઢની પવિત્ર ભૂમિ પર પરમનાં પગલાંરૂપ અનેક કવિઓ આવ્યા છે અને પોતાના કાવ્યસર્જનથી એ પાદચિહ્નોને અમર કરી ગયા છે. 'દત્તથી દાતાર લગ' પરમ અહીં સાક્ષાત બિરાજમાન છે. ગુજરાતી સાહિત્યના આદિકવિશ્રીનરસિંહ મહેતાથી શરૂ થયેલું કાવ્યઝરણ આજે પણ આ શહેરને જ નહીં, સમગ્ર ગુજરાતી કવિતાને લીલીછમ રાખવામાં પોતાનું મહત્તમ યોગદાન આપી રહ્યું છે. પરમની હયાતીના હસ્તાક્ષરસમા ગિરનારના ઉતુંગ શિખરોએ અહીંના કવિઓને આપેલો આઘ્યાત્મિક વારસો એ ગુજરાતી કવિતાની અણમોલ મૂડી છે. આઘ્યાત્મિકતાના આવા ઉત્તમ વારસદાર કવિશ્રી 'કુસુમાયુધ'ના કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક 'સુષુમ્ણા' આ કવિને 'ભગવા રંગ'ના કવિ ઠેરવે છે.

નેહ, નમ્રતા અને નિખાલસતાનો ત્રિવેણી સંગમ એટલે મૃદુહૃદયી કવિશ્રી 'કુસુમાયુધ'. 'કુસુમાયુધ' ઉપનામને સાર્થક કરતા કવિની કલમે હાસ્યલેખો ઉપરાંત પુષ્ટિમાર્ગીય પદ્ય રચનાઓ મળે છે.

સાતમી સપ્ટે. ૨૦૧૨ એમનાં જીવનનાં પંચોતેરમાં વર્ષના પ્રવેશ નિમિત્તે એમણે 'સુષુમ્ણા' શીર્ષક હેઠળ સવાસોએક સોનેટનો સંગ્રહ પ્રકાશિત કર્યો છે. સાતમી સપ્ટે. ૨૦૧૩ ના દિવસે તેમણે પંચોતેર વર્ષ પૂર્ણ કર્યા ત્યારે સૌ પ્રથમ તેઓ તંદુરસ્ત દિર્ઘાયુષ્ય પામી સાહિત્યની અવિરત સેવા કરતા રહે એવી માં જગદંબાને મંગલ પ્રાર્થના.

હવે 'સુષુમ્ણા' સંગ્રહ વિશે લઘુક. મારી પ્રતિભા એક આસ્વાદકની છે, નહિં કે વિવેચકની. અઘ્યાત્મ તરફ વિશેષ રૂચિને કારણે કવિની મને સ્પર્શીગયેલી થોડી રચનાઓ વિશે વાત કરીશ. પ્રસ્તુત સુગ્રહમાં કુલ ૧૪૧ સોનેટ રચનાઓ છે. જેમાંથી ૮૫ જેટલી તેની મૌલિક રચનાઓ, ૧૮

જેટલી રચનાઓ 'ગીતાંજલિ' ના કાવ્યોનો ભાવાનુવાદ તેમજ બાકીના 'ધી ગાર્ડનર' ના અનુવાદ કાવ્યો છે. કવિના મૌલિક કાવ્યોમાં 'સુષુમ્ણા', 'પ્રણવમંત્ર', આનંદની અનુભૂતિ', 'કર્મ મીમાંસા',

સ્વદોષ દર્શન', 'કાવ્યાનંદ', જિંદગીની ષડઋતુઓ', 'શબ્દસૃષ્ટિ', 'એકાક્ષરી શબ્દ', અભય મૃત્યુ', 'હવે...પંચોતેરે...', 'માતૃભાષા દિવસે..', 'અક્ષય તૃતીયા', 'અનુત્તર પ્રશ્ન' વગેરે ભાવ, ભાષા, વિષય અને વિવિધ છંદોવિધાનની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર રચનાઓ છે. 'કુસુમાયુધ'ને માટે છંદરચના શ્વાસ લીધા જેટલી સહજ છે. એ વાત કરતાં કરતાં પણ ક્યારે છંદોમાં સરી પડે તે કહેવાય નહીં ! (પોતાનો પ્રતિભાવ આપતાં તેઓ 'ચેતનાજી' કે 'પાણેરીજી' ને એવા સહજ રીતે છંદોબદ્ધ કરી દે કે આપણે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જઈએ !) જો કે 'જે પોષતું તે મારતું' એ ન્યાયે છંદોરચનાની આટલી કુશળતા તેને વારંવાર છંદોમાં લખવા પ્રેરે છે અને પરિણામે ક્યારેક ભાવોનું, વિષયોનું, લયનું પુનરાવર્તન થતું જણાય છે.

ડૉ. ચેતનાબેન પાણેરી

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, બહાઉદ્દીનવિનયન કૉલેજ, જૂનાગઢ.

'સુષુમ્ણા'ના કવિ 'કુસુમાયુધ'નું ભાવવિશ્વ અહીં 'ગીતાંજલિ' અને 'ધી ગાર્ડનર' ના ભાવાનુવાદથી શરૂ થઈ ઇડા, પિગલા અને સુષુમ્ણા સુધી વિલસે છે. એમનું આંતર જગત સતત અધ્યાત્મનું રસપાન કરતું રહે છે. એમની ચેતનાનો તાર 'સુષુમ્ણા' તારના 'અગોચર બજવૈયા' ના પ્રેમે રણઝણી રહ્યો છે. જીવન, પ્રેમ, ધર્મશ્રદ્ધા સર્વ કોઈ આ પ્રકારના ચૈતન્ય તારથી વિચ્છિન્ન થતાં અટકે છે. જીવનનાં વિસંવાદોને પણ કવિ અહીં વાચા આપે છે. જીવનનાં વિસંવાદો વચ્ચે હૃદયના સંવાદને જોડવા મથતા કવિની મથામણમાંથી કવિ હૃદયની સચ્ચાઈનો પરિચય પામી શકાય છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહનો મોટો ભાગ અધ્યાત્મભાવના કાવ્યોનો છે જે સોનેટ સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિને પામ્યો છે. આકૃતિ અને અંતઃતત્ત્વ અહીં સહજપણે એકરૂપ થતાં અનુભવાય છે. થોડાં દષ્ટાંતો જોઈએ.... 'આનંદની અનુભૂતિ' સોનેટમાં કવિ નાભિમાંથી પ્રસરતી કસ્તુરી સુગંધથી અજાણ મૃગ એ સુગંધની શોધમાં ભટકે છે તેમ માનવી પણ આનંદની અનુભૂતિ માટે ઠેર-ઠેર ભટકે છે તે વાત અસરકારક રીતે કહે છે, "શાનેવ્યર્થ જનો બધાં જગમહી, આનંદ કાજે ભમે ? નિશ્ચયે અંતરમાં ભર્યો નિજ મહા, અંતર્મુખીને મળે."

સંવેદનપટુ કવિચિત્ત વાચાની છલનાને જાણે છે માટે જ કહે છે,

"બે બુંદ જે, નયનથી નિજઅશ્રુ તરે;
એ ભીતરી હૃદયનો શુચિઅર્ધ્ય અર્પે !" ('અશ્રુનો અર્ધ્ય')વ.તિ.

જીવનનું સાર્થક્ય શોધતાં સંવેદનશીલ મનુષ્યને આયુષ્યની કોઈ અવસ્થાએ તે જડે. પરમ તત્ત્વમાં એની શ્રદ્ધા ઠરે અને એવો માણસ જો મૂઢુ હૃદયી કવિ હોય તો એની એ પરમ પરની શ્રદ્ધા એનાં કાવ્યોમાં અવતરે ! આ પરમતત્ત્વ ક્યાંય બહાર નથી. પ્રથમ બહાર શોધ્યા કરતાં કવિને એ ક્યાંય જડતું નથી ત્યારે,

"શું મૂકી આ સહુ જ પડતું, ખોજનો વાળું વીટો ?"

એમ કવિવિચારે છે ત્યાં તો,

"ધીમેત્યાં તો મુજ ભીતરથી નાદ એ તત્ત્વ આપે,

હું તો નિત્યે તુજ ભીતર છું, કાં ભલા ત્યાં ન જાંખે ?!" ('તત્ત્વમસિ')—મંદાકાંતા અને ભીતર દષ્ટિ પડતાં જ,

"નિ:શબ્દ જ્યાં પરમ શાંત બધું બને છે, ત્યાં ચિત્તમાં ઝળહળે લઘુ જ્યોત ત્યારે, ભાષા ભૂલી ભુવનની બસ આત્મ સાથે, સંવાદનો મધુર ત્યાં ગૂઢ દોર ચાલે." ('દિવ્યજ્યોતને...')વ.તિ.

ચિંતનગર્ભ સર્જન માટે સોનેટ જેવું બીજું ઉત્તમ માધ્યમનથી. સંકુલ ભાવ વિચારને કવિ સ્વસ્થ શૈલીમાં આલેખે ત્યારે ભાવ કે વિચાર દબાઈ ન જાય તેના માટે તેણે સાવધ રહેવું પડે છે. આત્મમોહથી અળગા રહી જે પાત્ર ભજવવાનું આવ્યું છે તે ઉત્તમ રીતે ભજવી જવાની વાત 'રંગશાળા' માં મંદાકાંતાના લયમાં સુંદર અભિવ્યક્તિ પામી છે,

કવિની તેમ આપણા બધાની અધ્યાત્મયાત્રા આ પ્રકારનાં પ્રશ્નોથી શરૂ થાય છે,

"હું કોણ છું ? જગતમાં અહીં ક્યાંથી આવ્યો ? હું ક્યાં જઈશ જગથી ? જગ કેમ આવ્યો ?" (હું કોણ છું ?) વ.તિ.

આનો જવાબ જાણેકવિએ 'રંગશાળા' માં આપી દીધો છે.

'પતંગલીલા' એ પતંગ નિમિત્તે 'જીવનલીલા'નું ગાન કરે છે,

"મારે છે ઠૂમકી ઘણી પણ છતાં, ના કો'કઊંચે જતા,
તો ઊંચે ચઢતા ઘણાં પવન જો, સાનુકૂળો પામતા,
મોટો ભાગ રહે સદા મલપતો, મધ્યે નિજાનંદમાં,
ઊંધે કાંધ પડે અરે ગગનથી, ભોયે બિચારા ઘણાં"

"રે શું માનવ જિંદગી પણ નથી, આવી પતંગો સમી ?
ખેલાડી કરથી ચગે ગગનમાં, દોરી તૂટ્યે વ્યર્થ શી !" ('પતંગલીલા')—શા.વિ.

'કર્મમીમાંસા'માં શ્રદ્ધા ધરાવતા કવિ કુદરતની કસોટીમાં પણ જાણે અસીમ શ્રદ્ધા ધરાવે છે !

કુદરતની કસોટીમાંથી પસાર થતી વેળા કવિની શ્રદ્ધા બળવત્તર બની ગાઇ ઉઠે છે,!

"ક્યારે કિતુ કુદરત કરે, કારમી કો કસોટી,
લાગે ત્યારે દુઃખ જગતમાં, પામતા પુણ્યશાળી,
કિતુ વિશ્વે કથીરની કદી, થાય ના ત્યાં કસોટી,
સોનું જ્યારે અનલ સહતું, છેક ત્યારે જ શુદ્ધિ."
(‘કસોટી’)- મંદાકાંતા

કવિતાને કોઈવિષયનો બાધ નથી. કોઈપણ સંવેદન કવિદષ્ટિનો સ્પર્શ પામી કાવ્ય બની શકે છે. પ્રકૃતિની ધડ઼઼તુઓ આપણને પરિચિત છે. ચમત્કૃતિત્યાં છે કે કવિએ એ ધડ઼઼તુઓને ‘માનવ જીવન’ સાથે જોડી આપી છે! ‘જીવનની ધડ઼઼તુઓ’ ને કવિ એક-એક દસકામાં વહેંચી તેની વિશેષતાને ઉજાગર કરે છે. પહેલો દસકો ગુલાબી ‘હેમંત’ નો (બાળપણ), બીજો દસકો હુંકવાતા ‘શિશિર’ નો (અભ્યાસનું તપ), ત્રીજો દસકો ‘વાસંતી’ (યુવાની), ચોથો સંસારનાં તાપ વરસાવતો ‘ગ્રીષ્મ’, પાંચમો ‘વર્ષા’ (ધનવર્ષા, જ્ઞાનવર્ષા) અને છઠ્ઠો શાંત, શીળો ‘શરદ’ શો દાયકો.... પ્રકૃતિનું તેમ નિયતિનું આ ચક્ર અનાદિ કાળથી ચાલતું જ રહ્યું છે ને!

કવિની પ્રતિભા ‘ગીતાંજલિ’ અને ‘ધી ગાર્ડનર’ના કાવ્યોનો ભાવાનુવાદ કરતાં નિખરી ઉઠે છે. કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનાં કાવ્યોનો અનુવાદ કરવો અને એમાંયે સોનેટ સ્વરૂપે છંદોબધ્ધ અનુવાદ કરવો એ ધડ઼઼કારરૂપ ઘટના કવિપ્રતિભામાંથી સહજ અને અનાયાસ પ્રગટ થતી અનુભવાય છે. થોડાં દષ્ટાંતો આ રહ્યા...

"હવે મેં તો મારાં, તન મન તણી, આ જતનથી,
ધીને બંસી લ્યો, તવ કર મહી, અર્પણ કરી,..
પ્રભો! ભીના ભાવે બહુ વિનવતો, તું જ ભરજે,
ત્યહી છિદ્રે છિદ્રે સુમધુર સુધાધાર તુજ એ."
-‘ગીતાંજલિ’(‘સૃષ્ટિ સર્જક’)- શિખરિણી

"એક બીજા તણાં, નયનમાં નિરખી, નીકળશુ ત્મિન્ન
પંથે જવાને,

મધુર આ રાત્રિની, રમ્ય સ્મૃતિ ધરી, ચિત્તમાં નિત્ય
વાગોળશું જે!"

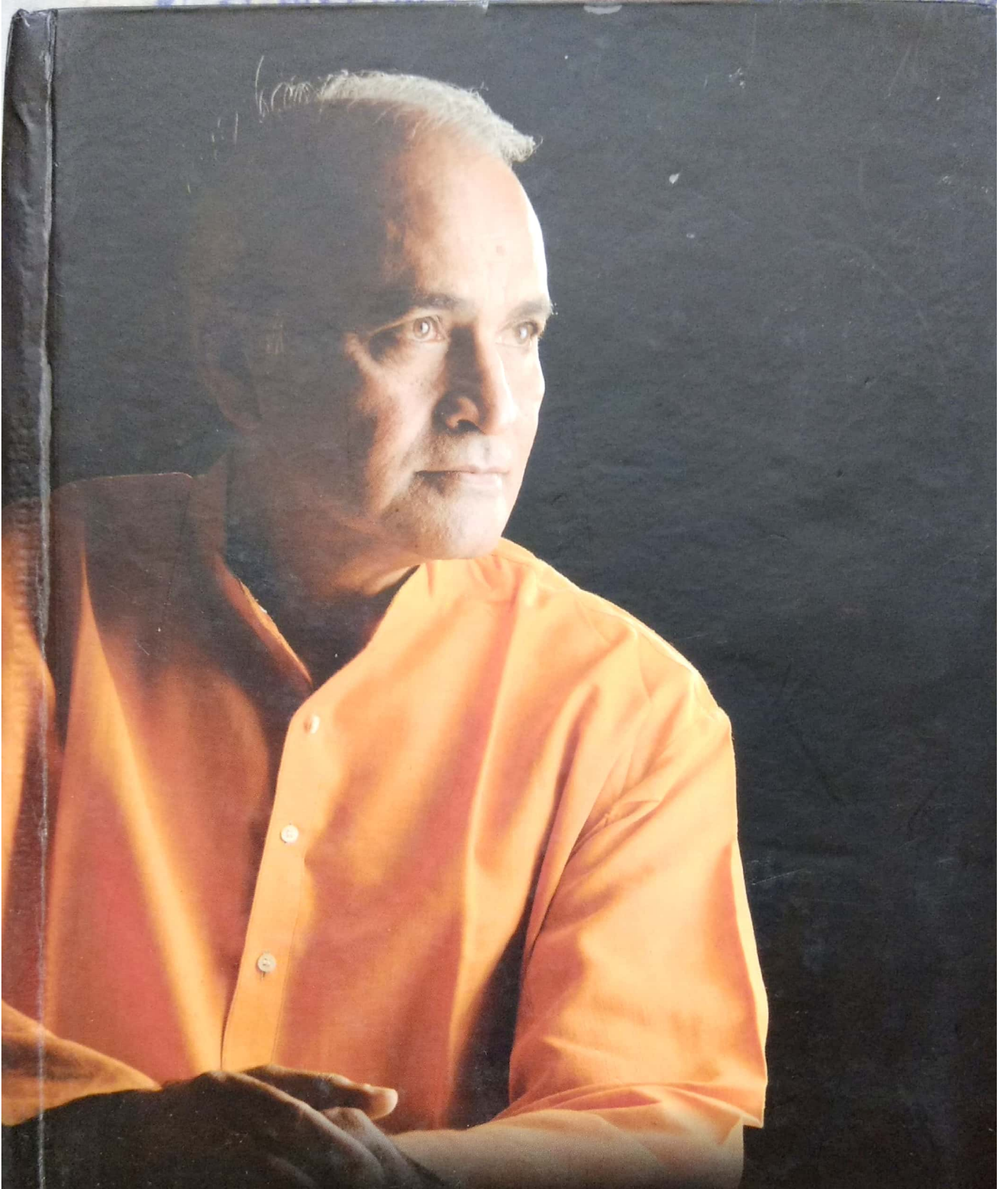
‘ધી ગાર્ડનર’ (મધુર યામિનીમાં મિલન)
-જૂલણા

"તારાં પ્રભો! ગહન ગંભીર દિવ્ય સૂરે,
મારાં થયાં શ્રવણ બેઉ સુમગ્નવિશ્વે!
આ યજ્ઞમાં સુભગ હું મુજ બંસી છેહું,
જ્યાં હાસ્યને રુદન સૌ નિજપ્રાણમાં હું,
ગૂંથી ત્યહી ઉમળકે તુજ ગાન ગાઉં,
શું આ થયો સમય છે મુજ પૂર્ણ વિશ્વે,
તારું થશે પુનિત દર્શન ત્યાં જ નિશ્ચયે!"
‘ગીતાંજલિ’(‘જગતનો આનંદયજ્ઞ’)-વ.તિ.

આ સિવાય પણ ‘પ્રિયા કાજે ઉપહાર’, નારીનું સર્જન’, ‘એ સ્પર્શની અનુભૂતિ!’, ‘સમી સાંજે...’, ‘પ્રિયાને...’ વગેરે ભાવાનુવાદો ઉત્તમ અભિવ્યક્તિને પામ્યા છે. છંદોનું વૈવિધ્યચિત્તાકર્ષક છે. ‘પ્રિયા કાજે ઉપહાર’ રચનાનો કવિએ અગાઉ શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં અનુવાદ કરેલો. અહીં એનો અનુવાદ કવિ જૂલણામાં કરે છે. એ સિવાય છંદની સાથે આવતા વર્ણાનુપ્રાસના પ્રયોગો પણ નોંધનીય છે.

‘સુષુમ્ણા’ પહેલાં પ્રગટ થયેલા કવિના કાવ્યસંગ્રહ ‘હૃદયસરનાં પોયણા’ માં સ્વરૂપ વૈવિધ્યને કારણે કાવ્યો આસ્વાદક્ષમ બન્યા છે. અહીં સોનેટનું એકધારું સ્વરૂપ અને સહજ-સરળ છંદો છતાં તેનો અતિરેક અને ભાવોનું, છંદોનું, શબ્દોનું પુનરાવર્તન ભાવકને ક્યારેક ‘થાક’નો અનુભવ કરાવે છે. છતાં કવિની છંદ નિપુણતાને સલામ કરવાનું મન થાય છે! આયુષ્યના અવશેષે કવિને ‘ગીતાંજલિ’ ના ભાવાનુવાદના ૧૦૮ કાવ્યોનો સંગ્રહ પ્રકાશિત કરવાની ઇચ્છા છે તે પૂર્ણ થાય એવી શુભેચ્છા. પણ જો કવિ પ્રતિભામાંથી એમની ઇચ્છા વગર અનાયાસે કોઈ અવનવાં સર્જન સાંપડશે તો એ કવિ અને ગુજરાતી કવિતા એમ બંને માટે વધારે ઉપકારક નીવડશે એમ મને લાગે છે. બાકી પંચોતેર વર્ષે પણ કવિતાની ઉપાસના કરતા નિજાનંદે વિલસતાં કવિની આનંદયાત્રાને શત શત વંદન.

અગમ દેશનો પથિક :
નાથાલાલ ગોહિલ

: સંપાદકો :

ડૉ. મનોજ રાવલ | ડૉ. રમેશ સાગઠિયા | ડૉ. જીવરાજ પારઘી

બ. મધ્યકાલીન ભક્તકવિઓ

૨૫. જનમ જનમની દાસી મીરાં	ડૉ. કોશા રાવલ	૩૭૨
૨૬. ગોપીભાવની પ્રણયભક્તિનો કવિ દયારામ	ડૉ. કે. એચ. કરમટા	૩૭૮
૨૭. 'જ્ઞાની ભક્તકવિ અખો'નો સ્વાધ્યાય	ડૉ. વી. કે. પરમાર	૩૮૩
૨૮. 'સિદ્ધ રસોપાસનાનું સુફળ ભક્ત કવિ નરસૈયો'	ડૉ. ચેતના પાણેરી	૩૯૦

ક. લોકવાક્યમય

૨૯. 'ગુજરાતી લોકસાહિત્યનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ' : લોકસંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવતો ગ્રંથ	ડૉ. બલરામ ચાવડા	૩૯૫
૩૦. હાલો માનવીયું રણુજાને મેળે	ડૉ. દેવજી સોલંકી	૪૦૦

ડ. દલિત સાહિત્ય અંતર્ગત

૩૧. વિશ્વની ઉત્કૃષ્ટ માનવચેતના : ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર	ડૉ. મહેશ વાઢેર	૪૦૪
૩૨. અમારી સંવેદનાઓનું શું ?	શ્રી મહેન્દ્ર વાળા	૪૦૯
૩૩. 'દલિતસાહિત્યની રૂપરેખા' : શોધ અને બોધનું સાહિત્ય	પ્રો. જયંત કોરડિયા	૪૧૭
૩૪. પ્રત્યાઘાતમાંથી જન્મ્યું દલિત સાહિત્ય	ડૉ. આર. એચ. વણકર	૪૨૧
૩૫. ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલની સર્જકીય કેફિયત	ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ	૪૨૮
૩૬. મળે જો, આયખું પાછું તો !	ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ	૪૩૩

પરિશિષ્ટ :

જીવન આરસી	૪૪૩
લેખના લેખકો	૪૫૯
અભિવાદન સમિતિ	૪૬૫

૨૮. 'સિદ્ધ રસોપાસનાનું સુફળ ભક્ત કવિ નરસૈયો'

ડૉ. ચેતના પાણેરી

['ભક્ત કવિ નરસૈયો' : ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ, પ્રકાશક : પાર્શ્વ પબ્લિકેશન-અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૦૯, કિંમત : રૂ. ૧૨૦, પૃષ્ઠ : ૧૮૧]

પશ્ચિમ ભારતની સંત, સાવજ અને શૂરાની ભૂમિ એટલે સોરઠ. ગરવા ગિરનારની ગોદમાં આવેલું જૂનાગઢ એ સોરઠનું જ નહીં, બલ્કે સમગ્ર ભારતનું આધ્યાત્મિક ઊજકિન્દ્ર રહ્યું છે. જૂનાગઢની પાવનભૂમિ ઉપર પરમનાં પગલાંરૂપ અનેક કવિઓ આવ્યા છે. પોતાનાં કાવ્યસર્જનથી એ પાદચિહ્નને અમર કરી ગયા છે. દત્તથી દાતાર લગ એવી આ ભૂમિમાં આદિકવિ નરસિંહનો જન્મ થયો. ગુજરાતી ભાષાનો પ્રથમ એવો આદિકવિ. સમગ્ર ગુજરાતી કવિતાને લીલીછમ રાખવામાં પોતાનું અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે નરસિંહ મહેતાએ.

કવિતા એ તો જીવનનો હૃતશેષ છે, નરસિંહની કવિતા માત્ર ગુજરાતની જ નહીં પણ વિશ્વની અણમોલ મૂડી સમાન કવિતાઓ છે. ગુજરાતી ભાષા એની કાયમી ઋણી રહેશે. રોજબરોજની ઘટમાળથી કે ઘોંઘાટથી દૂર લઈ જતી ને છેવટે જીવનનાં કોઈ પરમ સત્ય, તત્ત્વ કે તથ્ય સુધી લઈ જતી નરસિંહની કવિ-પ્રતિભામાંથી પ્રગટ થતા સ્ફુલિંગો પછીની પેઢીના દેશ-વિદેશના કવિઓ ને ભાવકોને પ્રકાશ બક્ષે છે. ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલને પ્રાપ્ત થયેલ આવા સ્ફુલિંગોનો પ્રકાશ એટલે 'ભક્તકવિ નરસૈયો'.

ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલે અનેક પુસ્તકો આપ્યાં છે તેમાં ઓગણીસમું પુસ્તક તે આ 'ભક્તકવિ નરસૈયો' છે. ૨૦૦૯નું પ્રકાશન છે. આ પુસ્તક 'રામનામ શું તાળી લાગી' એવા 'અસ્મિતા પર્વ'ના યોજક પૂ.મોરારિબાપુને તથા 'નિત્ય સેવા,

'સિદ્ધ રસોપાસનાનું સુકળ ભક્ત કવિ નરસૈયો'

નિત્ય સેવા કીર્તન ઓસ્છવ' થઈ શકે એવા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવનના નિર્માણમાં રસ લેનાર મા.શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને સપ્રેમ અર્પણ થયેલું છે. આરંભે 'સિદ્ધ રસોપાસના' શીર્ષકથી લેખકે, અને 'એવા રે અમો એવા રે એવા..' શીર્ષક હેઠળ ડૉ.મનોજ રાવલનું પુરોવચન લખાયું છે. સોદાહરણ બંને લેખો આસ્વાદ્ય બન્યા છે.

મનોજ રાવલ પણ નરસિંહની પંક્તિને આધારે એમની લાક્ષણિકતાઓને ચીંધી બતાવે છે, તો નાથાલાલ ગોહિલ કવિશ્રી મકરંદ દવેના નરસિંહના રસોલ્લાસને 'સિદ્ધરસ' કહીને એની ઉપાસનાનો કવિ ગણાવે છે.

'હરિ આવ્યા છે નારીના વેશે રે, એને કોઈ જુઓ રે;
શિવ, બ્રહ્મા જેનું ધ્યાન ધરે છે, તેને જોઈ દુઃખડાં ખુયા રે..'

અથવા..

'તમે જાણો જે વિષય રસ ગાયો, મારો હરિ શું પ્રેમ ઊભરાય;
હરિલીલા શણગાર જ ગાતાં, વિષયી નહિ કહેવાય.'

જુઓ...

'સાવ સોનાનું પારણું રે માણેક-મોતીએ જડિયું રે;
ચક્ર દિશ રત્નની કાંતિ વિરાજે, ઝાઝે હીરે ભરિયું રે'.

કે..

'જશોદા તારા કાનુડાને સાદ કરીને વાર રે;
આવડી ધૂન મયાવે વ્રજમાં, નહીં કોઈ પૂછણહાર રે..'

ગુજરાતી સાહિત્યના આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા સંદર્ભે આજપર્યંત અનેક સંશોધનો અને સંપાદનો થયાં છે. એમાં એક વધુ ઉમેરણ તે ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ સંપાદિત 'ભક્તકવિ નરસૈયો'. જૂનાગઢથી એમની શબ્દસાધના વિકસતી-વિસ્તરતી વિશ્વના ખૂણે ખૂણે એમની સુગંધ રૂપે પ્રસરી છે. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીને અર્પણ કરાયેલા આ પુસ્તકનું પુરોવચન અને ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ દ્વારા પ્રારંભે 'સિદ્ધ રસોપાસના' શીર્ષક તળે લખાયેલી નોંધ મહત્વપૂર્ણ છે. એમાં અભ્યાસલેખની સાથે મૂકેલાં અવલોકનો ધ્યાનાર્હ બને છે.

એમાં નરસિંહનો મદનરસ કોઈ દૂરના વૃંદાવનમાં છલકતો નથી પણ આપણા પિંડમાં જ પ્રગટ થાય છે... એ પછી રાધા-કૃષ્ણનો હોય, શિવ-પાર્વતીનો હોય કે દત્તાત્રેય જેવાના ઉત્તમ આનંદમાં સાકારપણે વિહરતો હોય. નરસિંહના રસોલ્લાસને તેથી મકરંદભાઈ 'સિદ્ધરસ' કહે છે.

‘ભક્તકવિ નરસૈયો’માં સર્જક પોતાનાં અભ્યાસને બે વિભાગમાં વિભાજિત કરી આલેખે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકના વિભાગ-૧માં સંપાદકે નરસિંહને ‘જ્ઞાની, વેદાંતી, તત્ત્વદર્શી, ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા’ નામ આપી અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. આ વિભાગમાં નરસિંહ પૂર્વેના સમયની ગતિવિધિ, નરસિંહનું પૂર્વેનું ગુજરાતી સાહિત્ય, મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ, ભક્તિ-આંદોલન અને તેનો વિકાસ, નરસિંહનું જીવન-કવન, નરસિંહની કવિતાનું ભાવવિશ્વ, ભાષાકર્મ વિશે સર્જક વિશદ છણાવટ કરે છે. નરસિંહની કાવ્યપંક્તિઓ આપીને જ્ઞાની, તત્ત્વદર્શી પ્રતિભાને ઉજાગર કરતાં પદોના આસ્વાદ અને અવબોધ સાથે નરસિંહનો સર્જક તરીકે સંપાદકનો અભ્યાસ પ્રગટતો જોઈ શકાય છે. ઘણાં પદોનાં દૃષ્ટાંત આપ્યા પછી તેઓ કહે છે : નરસિંહની કવિતામાં તત્ત્વદર્શનની શોધ કરવી પડે તેમ નથી. તેનાં કેટલાંક પદો એવા છે કે તેમાં વેદ, ઉપનિષદ અને ભગવદ્ગીતા તેમજ શાંકરનાં કૈવલ્યાદ્વૈતની ચર્ચા થયેલી છે. ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’, ‘તત્ત્વમસિ’, ‘સર્વખલુ ઇદં બ્રહ્મ’ અને ‘બ્રહ્મ સત્ય જગત મિથ્યા’નું રહસ્ય એમણે પ્રગટ કરી આપ્યું છે. આમ, અનેક કાવ્યપંક્તિઓ આપીને નરસિંહને જ્ઞાની અને ભક્તકવિ, તત્ત્વદર્શી અને પ્રેમલક્ષણા-ભક્તિના કવિ તરીકેની ઓળખ એમણે આપી દીધી છે.

ત્યારબાદ નરસિંહના ભાષાકર્મ વિશે ચર્ચા કરી છે. તેમાં લખે છે કે નરસિંહની કવિતાનું ભાવવિશ્વ જેટલું વિશાળ અને ભવ્ય છે એટલું જ તેનું ભાષાકર્મ પણ ઉત્તમ છે. આ ભાવવિશ્વ અને ભાષાકર્મથી નરસિંહનાં પદને પામી શકાય છે. તત્સમ, તદ્ભવ અને હિન્દી, મરાઠી, તળપદા તેમજ અન્ય શબ્દભંડોળની વાત કરીને પછી એમાં રહેલું કાવ્યત્વ અને ઔચિત્યભાવને ચર્ચવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. નરસિંહની કવિતાના લયલાલિત્યને દૃષ્ટાંત સાથે ઉપસાવતા અનેક પુરાવાઓ આપીને નરસિંહની ભક્તની સાથોસાથ કવિ તરીકેની ઉત્તમતાને ઉદાહરણ સાથે તેઓ ચીંધી બતાવે છે.

‘જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહીં, ઊંઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે;

ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્રૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.’

અંગત રીતે મને ખૂબ ગમતી અને મારા વ્યક્તિત્વને વધુ પ્રભાવક એવી આ વિશ્વપ્રસિદ્ધ પંક્તિઓમાં તત્ત્વપ્રતીતિ હોવાની સાથે ભાષાનું, ભાવનું, શબ્દોનું લાલિત્ય પણ મનોહર છે.

‘વારી જાઉં રે સુંદર શ્યામ તમારા લટકાને’ અને ‘બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ

‘સિદ્ધ રસોપાસનાનું સુકૃળ ભક્ત કવિ નરસૈયો’

પાસે..’ આ બંને પંક્તિઓમાં ‘લટકા’ શબ્દ માર્મિક બની રહે છે. ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્દગમકાળે (હજી તો ‘ગુજરાતી’ એવું નામાકરણ પણ થયું નહોતું ત્યારે..) ‘લટકા’ જેવા લલિત અને મધુર શબ્દનો આવો સુંદર માર્મિક ઉપાડ કવિનો શ્રેષ્ઠ હોવાનું પ્રમાણ બની રહે છે. આ પંક્તિની રચના થયાને સદીઓ વીતવા છતાં તેનું કામણ જરીકેય ઓછું થયું નથી. એમાંયે છેલ્લું પંચશબ્દી ચરણાર્થ ‘બ્રહ્મ લટકા કરે બ્રહ્મ પાસે’ તો કોઈ પણને ગુજરાતી ભાષાની મગરૂબી માટે માન જગાડે એવું છે. આ પંચશબ્દી ચરણાર્થનો અનુવાદ જગતની કોઈ પણ ભાષામાં કરવા જઈએ તો આટલો ટૂંકો, રોચક અને અર્થક્ષમ ન જ બની શકે એવું આપણે ગૌરવભેર કહી શકીએ. એનું સંપૂર્ણ શ્રેય આપણા આદિકવિ નરસિંહને ફાળે જાય છે.

અહીંયાં એક વાત ગૌરવભેર નોંધવાની મારી લાલચ રોકી શકતી નથી તે એ કે મારા પૂ.પિતાશ્રી ભગવતીભાઈ પંડ્યાએ આ ભાવને માત્ર ચાર શબ્દોમાં ઉતાર્યો છે. ‘ખેલ ખેલવે આપ આપને’. ત્યારે ફરી મારા પિતાશ્રીની સાથે નરસિંહ મહેતા, ગુજરાતી ભાષા અને આ પંક્તિને અહીં ભાષાકર્મ સંદર્ભે લાવનાર ડૉ.નાથાલાલ ગોહિલ પર અત્યંત માન ઊપજે છે.

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં પ્રથમ તબક્કે જ વેદો અને ઉપનિષદોનું ગાંભીર્ય આપતો આ પ્રથમ ગુજરાતી કવિ નરસિંહ છે. નરસિંહનાં પદો ચિરંજીવ કોટીનાં બન્યાં છે. તેનું કારણ ભાવોની ભવ્યતા તો ખરી જ. પરંતુ એ ભાવોને ગુજરાતી ભાષા વડે સક્ષમ અભિવ્યક્તિ મળી છે, એ પણ એટલું જ સાચું છે. કવિમાં જો પ્રતિભા હોય તો ગુજરાતી ભાષામાં અમૂર્તને મૂર્ત કરવાની કેવી તાકાત પડેલી છે તે જુદાં જુદાં દૃષ્ટાંતો વડે આલેખવાનું લેખક ચૂકતા નથી. નરસિંહની કવિતામાં અલંકારો, કલ્પનો અને પ્રતીકોનો વિનિયોગ, રાગ-તાલની યોજના અને નરસિંહનાં પદોમાં પડઘાતાં લોકગીતો-ના સૂરોને સર્જકે એવા સુંદર રીતે ઉદ્ઘાટિત કર્યાં છે કે નરસિંહની કવિતામાંથી પ્રગટતી તેની ‘નવનવોન્મેષશાલી પ્રજ્ઞા’નો આપણને અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી.

પ્રસ્તુત ગ્રંથના વિભાગ-૨માં સર્જકે બાળલીલા, મોહનમોરલી, પ્રણયશૃંગાર, જીવનચરિત્રાત્મક, ઉપદેશાત્મક, નામસ્મરણ, ભક્તિ-જ્ઞાન-તત્ત્વદર્શન અને અરજ એવા આઠ જેટલા વિષયગત વિભાગીકરણ સાથે તે તે સંદર્ભને લગતાં ૫૪ પદોનો તેમાં સમાવેશ કર્યો છે. એ બધાં જ પદો આસ્વાદલક્ષી ઉપક્રમથી લેવાયાં છે. તેથી સર્જક જે તે પદના રસદર્શન સાથે તેનાં મૌલિક અર્થઘટનો પણ આપે છે.

ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલને પ્રિય એવા ભજનરસ સાથે સ્વાભાવિક જ એ અર્થઘટનો સંયોજાય છે. ત્યારે 'ભક્ત કવિ નરસૈયો'ની સુરતા સાથે સર્જકની સુરતા એકરૂપ થતી અનુભવાય છે. ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ 'નિવેદન : સિદ્ધ રસોપાસના'માં નોંધે છે કે, 'નરસિંહની ભક્ત તરીકેની પ્રતિષ્ઠા તેની કવિતાને આભારી છે. અને નરસિંહની કવિતાનું સત્ત્વ ભક્તિનું છે. નરસિંહ વેદનાં સૂત્રોને આધારે પદરચનાઓ રચતા જણાયા છે. બીજી રીતે કહું તો નરસિંહનાં પદો વેદવાણી સાથે એકરૂપતા સિદ્ધ કરે છે. નરસિંહ સામે જયદેવનું 'ગીતગોવિંદ' હતું, પરિણામે નરસિંહની કવિતા પ્રણય-શૃંગારરસથી સભર બની છે. નરસિંહે નામદેવના અભંગો અને તેમના ઝૂલણા છંદનો સહયોગ લીધાનું જણાઈ આવે છે. નરસિંહ વહેલી સવારે પરોઢ થતાં પહેલાં રામગરી ને પછી પ્રભાતીનું ગાન કરતા હતા અને રાત્રિએ રાગ કેદારમાં પદરચનાઓ ગાતા હતા તે સૂચવે છે કે, નરસિંહ રાગ, તાલ, ઢાળ, લય અને તેનો માનવચિત્તમાં પડતો પ્રભાવ જાણતા હતા. એવું નરસિંહ પાસે અપૂર્વ શબ્દસામર્થ્ય હતું જેને કારણે તેની કવિતા રસસિદ્ધિને વરી છે.'

લેખકનું ઉપર્યુક્ત તારણ નરસિંહને બહુ જ ઓછા શબ્દોમાં વિવેચી જાય છે. બીજું, નાથાલાલ ઉપર મકરંદ દેવેનો પ્રભાવ અનેક જગ્યાએ જોઈ શકાય છે. મને તો ત્યાં સુધી જણાયું છે કે સંતવાણી-નાં અર્થઘટનોમાં તેમનું જ અનુકરણ કર્યું છે. જેમ કે, અહીં સિદ્ધ રસોપાસના એ મકરંદ દેવેની 'નરસિંહનાં પદોમાં સિદ્ધરસ' પુસ્તિકા. જોકે, સંતસાહિત્ય-સંતવાણીનાં અભ્યાસી નાથાલાલ કબીરના 'રામરસ પ્યાલા હે ભરપૂર..' અને નરસિંહના 'રામસભામાં અમે રમવાને ગ્યાતા' એ રસના મરમના જાણતલ છે, તેથી તો નરસિંહના સિદ્ધરસને પ્રમાણી શક્યા છે.

કુલ ૧૮૧ પાનાંમાં પ્રસ્તુત પુસ્તક આપણને મળે છે. પાર્શ્વ પબ્લિકેશન-અમદાવાદ દ્વારા ઈ.સ. ૨૦૦૮માં પ્રકાશિત થયેલું છે. સર્જકનો આ ઉપક્રમ સાર્થક એટલા માટે છે કે સર્જકની જેમ નરસિંહના સ્ફુલિંગનો તેજ-પ્રકાશ આપણાં હૃદય-મનને પ્રકાશિત કરી જાય છે. એ પ્રકાશ સર્જકની સાથે આપણને પણ કહેવા પ્રેરે છે કે 'ધન્ય આ ગુજરાતી ભાષા', 'ધન્ય નરસૈયાની જીભલડી..'

સંદર્ભ :

૧. 'ભક્તકવિ નરસૈયો', લે. ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ.
૨. એજન - પુરોવચન, ડૉ. મનોજ રાવલ.
૩. એજન - નિવેદન, ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ.

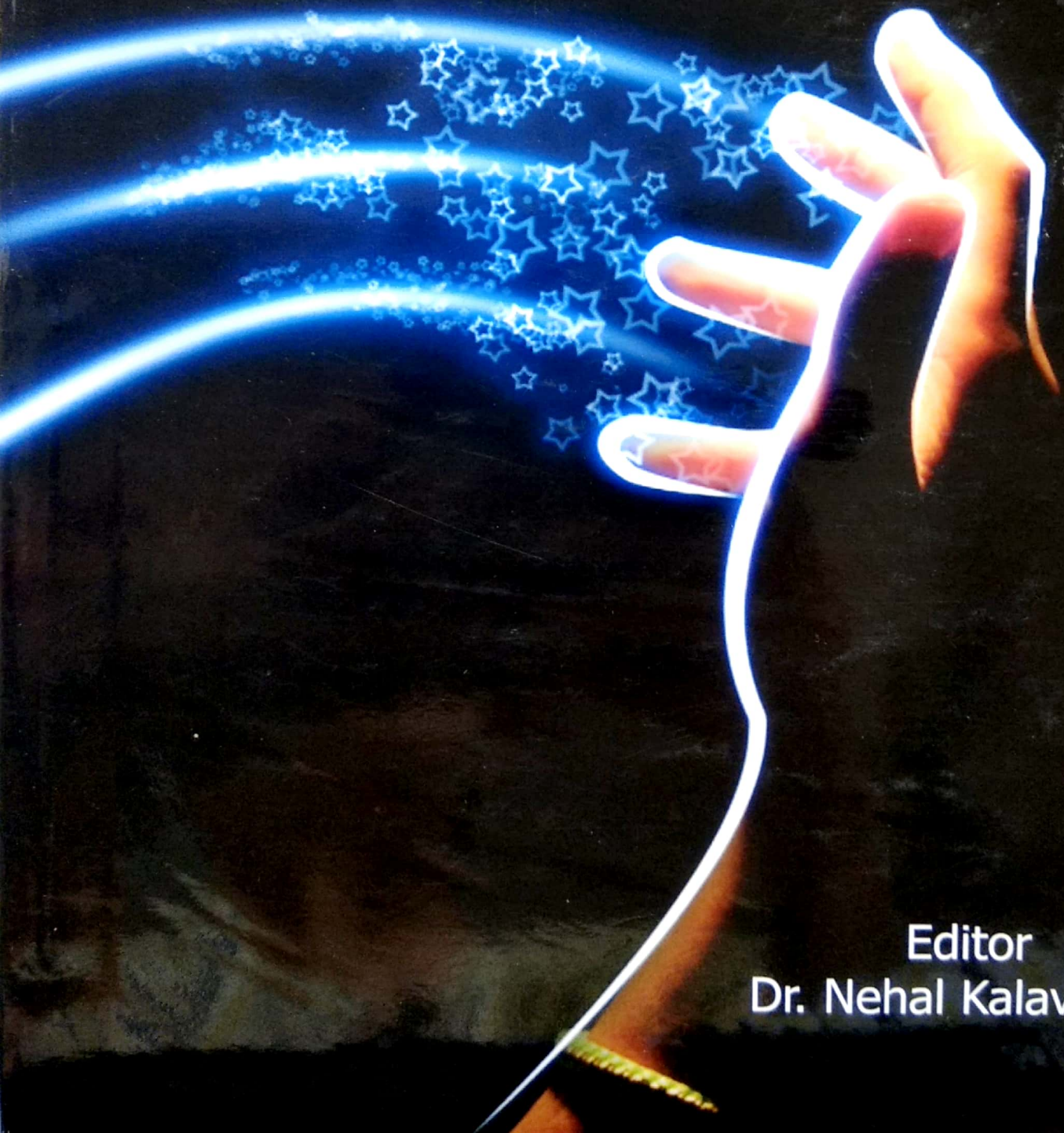
International Referred Journal

2321 : 2160

AYUDH

24th Issue

January-February-March 2017

Editor
Dr. Nehal Kalavadiya

23. 'लड़कियाँ' उपन्यास में व्यक्त अकेलापन – डॉ. चाँदनी के. गोस्वामी.....75
24. लाभशंकर ढाकरनी डस्य नवलकथा : यंपक्यालीसा – वीनुलार्ड लवललुलार्ड थुडलस.....78
25. शुक्लयजुर्वेदे यज्ञप्रकारा एकमध्ययनम् – नीलम सुरेन्द्रप्रसादः रावलः.....84
26. शिनु डुडी कृत 'कलु अंग्रेज' नवलकथलडलं रलजकीय परिवेश –
डुडुल रलडुललार्ड सुडलगर.....88
27. नलरीवलडी नवलकथलओनी सलडलशुक स्तरे थती असरो –डुरल. ढरुनलडुन अ. आडुर.....92
28. A Critical Study of 'Godan' Novel - Dr. Rameshsingh M. Chauhan.....94
29. Women Empowerment through Education in India –
Abhinendrasingh Brajmohansingh Thakur.....101
30. Innovations in Teaching Learning Strategies at Higher Education
Level - Disha Prashant Pandya.....104
31. कुंकुशल आडुवलसीओडलं लङन परंपरल – डीडीकल अ. डुडुरीयल.....110
32. डुडुडुलडीन गुजुरलती सलडुतुडु पर संसुकृत सलडुतुडुनडु डुरलडुवल : अनुवलडु संडुलुडु –
डुडु. येतनल डलशुरी 112
33. हलनुडी डलषल की उपडलषलएँ और डुलललडुडु – शैलुषडुडु रडुशडुडु गलडुत.....117
34. सुडुडुरलकुडुडुरी डुडुहलण की कहलनलडुडु डुडु नलरी – सुलुलुडुनल सकन खैरे.....122
35. गंगलडुडुडु उपनुडुलस डुडु अँडुललकतल – अडुतलडुडुन गुडुडुडीडुडु वळुवी.....124
36. धुडुडीयल कनकलतल अने धरैयल नृतुडु – तेकलललार्ड वलुललललार्ड डुडुल.....127
37. The Social Significance of Swami Vivekananda's Practical Vedanta –
Dr. Rajeshri Trivedi.....130
38. डुरलशुडुडुडु डुडुल वलर – रलकुशकुडुडु डु. वसलवल 135
39. An Analysis & Evolution of Progress as Development under
Inequality Approach: "On Scientific Way of George Harris. A" –
Dr. Tushar Solanki.....137
40. रलषुडीय डुडुधलरल और डुडु. रलंगुडु रलघव के उपनुडुलस – डुडु. कलतेन डुरडुडुल.....144

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય પર સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રભાવ:
અનુવાદ સંદર્ભે

ડૉ. ચેતના પાણેરી
ગુજરાતી વિભાગાધ્યક્ષક,
બહાઉદ્દીન વિનયન કોલેજ,
જૂનાગઢ

સંસ્કૃત ભાષામાંથી અનેક પ્રકારાન્તરો પામીને આજની ગુજરાતી ભાષાએ અત્યારનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી સીધેસીધી નહીં પણ પ્રાકૃત - અપભ્રંશના ક્રમે ઉતરી આવી છે. કે. હ. ધ્રુવ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની ત્રણ ભૂમિકા દર્શાવે છે.

- (૧) ઈ.સ. ના ૧૦માં-૧૧માં શતકથી ૧૪માં શતક સુધી-અપભ્રંશ યુગ
- (૨) ઈ.સ. ના ૧૪માં-૧૫માં શતકથી ૧૭માં શતક સુધી-જૂની ગુજરાતીનો યુગ
- (૩) ઈ.સ. ના ૧૭માં શતકથી આજ સુધી-અર્વાચીન ગુજરાતી

નરસિંહરાવ ગુજરાતી ભાષા વિકાસના ત્રણ તબક્કાઓ દર્શાવે છે,

- (૧) વિ.સં. ૧૧મી સદી સુધી-અપભ્રંશ
- (૨) વિ.સં. ની ૧૩મી સદી સુધી-મધ્યકાલીન અપભ્રંશ
- (૩) વિ.સં. ૧૩મી સદીથી વિ.સં. ૧૫૫૦ સુધી-અંતિમ અપભ્રંશ
- (૪) વિ.સં. ૧૫૫૦થી વિ.સં. ૧૬૫૦ સુધી-જૂની ગુજરાતી
- (૫) વિ.સં. ૧૬૫૦થી વિ.સં. ૧૭૫૦ સુધી-મધ્યકાલીન ગુજરાતી
- (૬) વિ.સં. ૧૭૫૦થી આજ સુધી-અર્વાચીન ગુજરાતી

નરસિંહરાવ અને કે. હ. ધ્રુવના મતનો સમન્વય કરી કે. કા. શાસ્ત્રી ત્રણ ભૂમિકાનો નિર્દેશ કરે છે.

- (૧) ગૌજર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી -
પ્રથમ ભૂમિકા-ઈ.સ. ની ૧૧મી સદી સુધી
દ્વિતીય ભૂમિકા-ઈ.સ. ની ૧૧મી સદીથી ૧૪મી સદી સુધી
- (૨) ગુજર ભાષા કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી-
પ્રથમ ભૂમિકા- ઈ.સ. ૧૩૫૦ થી ૧૪૨૫
દ્વિતીય ભૂમિકા- ઈ.સ. ૧૪૨૫ થી ૧૫૦૦
તૃતીય ભૂમિકા- ઈ.સ. ૧૫૦૦ થી ૧૫૭૫
ચતુર્થ ભૂમિકા- ઈ.સ. ૧૫૭૫ થી ૧૬૫૦
- (૩) અર્વાચીન ગુજરાતી-
પ્રથમ ભૂમિકા- ઈ.સ. ૧૬૫૦ થી ૧૮૨૫
દ્વિતીય ભૂમિકા- અત્યારે ચાલુ છે.

ઉપરના ત્રણેય મતોને ધ્યાને લઈને નીચે મુજબનું તારણ આપી શકાય,

- (૧) પ્રાચીન ગુજરાતી : ઈ.સ. ના ૧૦માં સૈકાથી ૧૪માં સૈકા સુધી,

(૨) મધ્યકાલીન ગુજરાતી : ઈ.સ. ના ૧૪મી સદીથી ૧૭મી સદી સુધી.

(૩) અર્વાચીન ગુજરાતી : ઈ.સ. ના ૧૭મી સદીથી આજ સુધી.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેખમાં ઈ.સ. ની ૧૦મી-૧૧મી સદીથી ૧૭મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીના સમયને લક્ષમાં લેવામાં આવ્યો છે. જેને આપણે 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય' નામથી ઓળખીશું.

આ સમયનાં સાહિત્ય પર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો જબરદસ્ત પ્રભાવ પડ્યો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી અને પૌરાણિક કથાનકોમાંથી મધ્યકાળનું સાહિત્ય છૂટે હાથે વસ્તુસામગ્રી ઉપાડે છે. ભાલણ, માણિક્યસુંદર જેવા અનેક મધ્યકાલીન સર્જકો સંસ્કૃત ભાષાનાં પ્રકાંડ પંડિતો હતાં. મધ્યકાલીન સાહિત્યએ પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ સિધ્ધ કર્યું હોવા છતાં વસ્તુનિરૂપણ, ભાષા, રચનારીતિ, ભાવના એમ અનેક સંદર્ભો તેના પર સંસ્કૃત સાહિત્યનો ગાઢ પ્રભાવ પડેલો જણાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ (વ્રજભાષા કે અન્ય માધ્યમ દ્વારા) એમ બે રીતનો પ્રભાવ જોવા મળે છે એમાં પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ ઘણો બળવાન છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય પર સંસ્કૃતનો પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ એટલો બધો છે કે ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર શું છે તે શોધવું પડે છે. સંસ્કૃતના આવા પ્રભાવનો લઘુ આલેખ આપવાનો અહીં નમ્ર પ્રયાસ છે.

સંસ્કૃત વાક્યમાંથી બહુધા 'મહાભારત', 'રામાયણ' અને 'પુરાણો'ની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર સૌથી વધારે દેખાય છે. પુરાણોમાં શ્રીમદ્ ભાગવત અને એમાં પણ દશમસ્કંધ કવિઓની પ્રતિભાને વિશેષ આકર્ષે છે. પ્રાપ્ત સ્થિતિ અને પ્રાપ્ત પદાર્થોમાંથી પ્રેરણા મેળવવાને બદલે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પ્રેરણા મેળવવાની વૃત્તિ એ સમયે સહજ જણાય છે. ધીમે ધીમે સંસ્કૃતજ્ઞોની સંખ્યા ઘટવા લાગી. આ સ્થિતિમાં 'શ્રીમદ્ ભાગવત'ની કથા માત્ર સંસ્કૃત જાણનાર જ સંભળાવી શકે એ સ્થિતિએ સર્જકોના મન પર અસર કરી હોય અને એ રીતે પોતાની માતૃભાષામાં એ વિષયને ખેડવાની ઈચ્છા જાગી હોય એ સંભવ છે. ઈ.સ. ના નવમાં-દસમાં શતકમાં જે જાગૃતિ આવી એના મૂળ સંસ્કૃત સાહિત્યની ભૂમિમાં જ રોપાયા હતા એ નિઃશંક છે. સંસ્કૃત સાહિત્યનાં ગુણો, મર્યાદાઓ, રૂઢિઓ આ બધાનો મધ્યકાલીન ગુજરાતીને વરસો મળેલો છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યકારો જે આટલું બધું કરી શક્યા તે એમના આ વારસાને આભારી છે. આ દેશની આમ પ્રજાને આપણા પુરાણો એવી સચોટ રીતે સ્પર્શતાં હતાં કે તેઓ તે દ્વારા સામાન્ય જીવન કરતાં વધારે ઉચ્ચતર જીવન જીવવાની પ્રેરણા પામતાં હતાં, આથી પુરાણોની લોકપ્રિયતા ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલી. આ તાકાતે જ આપણા મધ્યકાળનાં સર્જકોને આકર્ષ્યાં. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી આ સંદર્ભે લખે છે, "પુરાણોની આમ વર્ગના જીવનના સજીવ અંશને સ્પર્શ કરવાની આ શક્તિએ આપણા જુના કવિઓને આકર્ષ્યાં છે. અને જોકે આ કવિઓ સમાજને છેલ્લાં પાંચસો વર્ષમાં પણ બહુ નવું નથી આપી શક્યા, પણ જુના સંસ્કારોને જાળવી રાખવા સાથે આમ વર્ગમાં સાહિત્યરસને જીવતો રાખી શક્યા તથા ગુજરાતી ભાષાને સારી રીતે ખેડી શક્યા એ તેમની ગુજરાતી ભાષાની સેવા કઈ ઓછી નથી."

પૌરાણિક સાહિત્યને જુદી જુદી રીતે ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાના અસંખ્ય પ્રયોગો થયા છે. સંસ્કૃત કથાનકોના સીધા અનુવાદ તથા એ કથાનકોને આખ્યાનમાં ઉતારવાની પ્રવૃત્તિ એવી તો ફાલીફૂલી કે આપણી ભાષાને 'ભાગવત' તો શું 'કાદંબરી' જેવા ગ્રંથોના અનુવાદો પણ સ્વતંત્ર કૃતિ સ્વરૂપે મળ્યા.

મધ્યકાલીન ગુજરાતના કવિઓએ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ફરી ફરી અનુવાદો કર્યાં છે અને ફરી ફરી એકની એક કથાઓના આખ્યાનો કહ્યા છે. ભક્ત કવિઓએ કૃષ્ણલીલા પણ ફરી ફરી ગાઈ છે. વસ્તુ સંદર્ભે સંસ્કૃત સાહિત્યનો આવડો મોટો પ્રભાવ છતાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનું પોત સ્વતંત્ર રીતે વણાયું છે અર્થાત એનો આત્મા સંસ્કૃતથી ભિન્ન ગુજરાતી જ છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનુવાદ પ્રવૃત્તિ :

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યકારોના ચિત્તમાં માતૃભાષામાં સાહિત્ય સેવા કરવાની જે વૃત્તિ જાગી ત્યારે સૌથી પહેલા તેઓની નજર સંસ્કૃત સાહિત્ય પર પડી. તેથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી પસંદ કરેલા ગ્રંથોના 'જનમન રંજક' અનુવાદો આપણને પ્રાપ્ત થયા. રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી આવા અનુવાદો સંદર્ભે લખે છે, "આ યુગમાં જેને

આપણે અનુવાદ કહીએ છીએ એવા શબ્દશઃ અનુવાદો તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે જ નહીં. મૂળનું વક્તવ્ય શબ્દશઃ અનુવાદમાં જ બરાબર ઉતરી શકે એ સિદ્ધાંત આ જમાનામાં જ આપણે શીખ્યા છીએ. જૂના કાળમાં એ શબ્દશઃ અનુવાદનો પ્રકાર જ જોવામાં આવતો નથી. મધ્યકાલીન ગુજરાતનો લેખક ભાષાંતર કહે ત્યારે પણ જેને આપણે ભાવવાહી ભાષાંતર કહીએ છીએ તેને મળતું. પણ આજની આપણી દ્રષ્ટીએ ઘણી વધારે છુટ લેનારું એ કેક હોય છે. ખરી રીતે તો મૂળની કથા, મૂળનો પ્રસંગ કે મૂળનો વિચાર પોતાના સમયની ગુજરાતીમાં ગુજરાતી મનને ગમે એવા વેશમાં, એટલા વિસ્તારથી કહેવો એટલું જ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાંતરકર્તા પોતાનું લક્ષ માને છે."

અનુવાદક ભાલણ :

ભાલણની 'કાંદબરી':

નરસિંહ અને મીરાં વચ્ચેનો ગણનાપાત્ર કવિ તે ભાલણ. ભાલણનો સંસ્કૃત ભાષા પર અસાધારણ કાબુ હતો તેને સંસ્કૃતનાં વ્યુત્પન્ન પંડિત બાણભટ્ટની 'કાંદબરી' નો ગુજરાતી પદાનુવાદ કર્યો છે. આ સમાસપ્રચુર ગદ્ય કથાનો પદ્યમાં અનુવાદ કરવાનો યશ હિંદભરની ભાષાઓમાં ગુજરાતી ભાષાને અને કવિઓમાં ભાલણનાં નામે જાય છે. આ સંદર્ભે કે. હ. ધ્રુવના શબ્દો ટાંકવા જેવા છે, "...મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાનો એક કવિ કેવળ કાવ્યદષ્ટિથી, સંસ્કૃત જેવી ગરવી ભાષાની એક ઉચ્ચ સાહિત્યકૃતિનો સંસ્કૃતથી સાવ અજાણ એવા પોતાના ગુજરાતી બાંધવોને રસાસ્વાદ કરવા કટિબદ્ધ બને અને ગદ્યમાં તેનો સમર્થ અનુવાદ કરી પોતાની 'પ્રતિનિર્માણ શક્તિ' ની પિછાણ આપે, એના શ્રોતાઓની રસિકતાની ખ્યાતિ ફેલાવે અને ગુજરાત અને ગુજરાતીઓનું ગૌરવ વધારે એ ઓછું આશ્ચર્યકારક છે?"

બાણભટ્ટની 'કાંદબરી'નો આત્મા ભાલણે આપણી એ સમયની માતૃભાષાનાં શરીરમાં ઉતાર્યો છે. જેમ કે અચ્છેદ સરોવરનાં વર્ણનમાં "ત્રેલોક્ય લક્ષ્મીનો મણીનો અરીસો જાણે ન હોય એવું તથા વસુંધરા દેવીનું સ્ફટિકનું ભૂમિગૃહ જાણે ન હોય એવું ! એવું મૂળમાં છે તેને સ્થાને ભાલણે

"સ્ફટિક માણિ તણાં સોપાન રચવા અતિશિ તેણી સ્થાનિ,

ત્રઈલોક્ય લક્ષ્મીનિ ધામ વસવા કીધું છિ અભિરામ"

જેવી પંક્તિઓ આપી છે તો,

"જાણે શું શિવાજીનું હાસ્ય સરોવરરૂપિ પરકાશી"

એ શબ્દોમાં ભાલણે બાણના 'હરાહસમિવજલીભૂતમ એ શબ્દોનો ભાવ ઉતાર્યો છે. ભાલણનો કાંદબરીનો અનુવાદ જૂની અનુવાદ શૈલીનું ઉત્તમ અને આદર્શ દ્રષ્ટાંત છે.

આ સિવાય ભાલણે 'નળાખ્યાન' આખું છે તે ભાષાંતર તો નથી જ. રા.યુ.મોદીના કહેવા પ્રમાણે 'નૈષધનો થોડો આધાર લીધો છે.' આ રીતે ભાલણનું 'નળાખ્યાન' 'મહાભારત' અને 'નૈષધ ચરિત' ઉપરથી ગુજરાતીમાં ઉતારેલી સ્વતંત્ર કૃતિ છે છતાં ઘણા સ્થળે શ્લોકોનાં સીધા ભાષાંતરો પણ જોવા મળે છે.

'માર્કન્ડેય પુરાણ' માંથી લીધેલાં ચંડી આખ્યાનનું 'સપ્તશતી' નામથી ઓળખાતું મૂળ વસ્તુ 'માર્કન્ડેય પુરાણ'માં (સાર્વણિક મન્વંતરમાં) ૮૧ થી ૯૩ સુધીના દેવી ભગવતી માહાત્મ્ય નામના ૧૩ અધ્યાયોમાં છે અને ભાલણે એનો સીધો અનુવાદ કર્યો છે. દા.ત.

"યા દેવી સર્વભુતેષુ વિષ્ણુમાયેતિ શબ્દિતા,

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નામોનમઃ,

યા દેવી સર્વભુતેષુ ચેતનેત્યભિધીયતે,

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નામોનમઃ,

યા દેવી સર્વભુતેષુ બુધ્ધિરૂપેણ સંસ્થિતા,

નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નામોનમઃ."

આ શ્લોકોનું નીચે મુજબ ભાષાંતર કર્યું છે,

“જે દેવી સર્વ ભૂતે વસી વિષ્ણુમાયા કહેવાય,
તે દેવીને નમોનમો આઈ નમોનમો મંમાય,
જે દેવી સર્વ ભૂતે વસી ચેતનારૂપ બોલાય,
તે દેવીને નમોનમો આઈ નમોનમો મંમાય,
જે દેવી સર્વ ભૂતે વસી બુધ્ધિરૂપે વાસ,
તે દેવીને નમોનમો આઈ નમોનમો મંમાય.”

-કાવ્યદોહન ભા.પ, પા.નં. ૮૮, કડવું-૨

આ રીતે મૂળના ‘ભ્રાંતિરૂપ’ સુધીના ૨૧ શ્લોકોનું ભાષાંતર ભાલણે બરાબર ૨૧ શ્લોકોમાં કર્યું છે. વળી,

“ઇન્દ્રિય સકલ તણી અધિષ્ઠાત્રી સર્વ ભૂતમાં ઠામ,
ચિત્ત રૂપે રહી ત્યાં વ્યાપી, તેને કરું પ્રણામ.

-એજન પા. નં.૮૯

એ મૂળના નીચેના બે શ્લોકોનું ભાષાંતર છે,

“ઇન્દ્રિયાણામધિષ્ઠાત્રી ભૂતાનાં ચામિલેશુ યા,
ભૂતેષુ સતતં તસ્યૈ વ્યાપત્યૈ દેવ્યૈ નમોનમઃ
ચિત્તિરૂપેણ યા કૃત્સ્નમેતત્ વ્યાપ્ય સ્થિતા જગત,
નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમોનમઃ.”

અનુવાદક પ્રેમાનંદ :

ભાલણે અનુવાદના જુદાજુદા પ્રયોગો કર્યા તે આપણે જોયા. પણ ભાલણનો શબ્દશઃ અનુવાદનો પ્રયોગ લોકોમાં આદર નહીં મેળવી શક્યો હોય એને કારણે કદાચ મૂળ કથાને વફાદાર રહી લોકરૂચિને પોષવા સ્વતંત્ર કાવ્યો રચવાની પ્રવૃત્તિ વધતી ચાલી. આજે ફરી શબ્દશઃ અનુવાદનો આદર્શ પ્રચલિત થયો છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાલણથી શરૂ થયેલી અનુવાદ પ્રવૃત્તિ આજ પર્યંત ચાલુ છે. ભાલણનાં ‘ચંડી આખ્યાન’ થી મૂળને વધારે વફાદાર રહીને થયેલું ભાષાંતર મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં ભાષ્યે જ થયું હશે તેમ બીજી બાજુ ભાલણનાં ‘કાદમ્બરી’ અને ‘નળાખ્યાન’ કરતાં વધારે મૌલિક ફેરફારો વાળા ભાષાંતરો ઘણાં થયાં છે.

પ્રેમાનંદે ‘નળાખ્યાન’માં એટલાં મૌલિક ફેરફારો કર્યા છે કે એ અનુવાદ નહીં પણ સ્વતંત્ર આખ્યાન કૃતિ જ ગણાય છે. પરંતુ ‘દશમસ્કંધ’ને પ્રસિધ્ધ કરતાં કવિ નર્મદ યથાર્થ લખે છે કે, “પ્રેમાનંદના ગ્રંથમાં સંસ્કૃત શ્લોકે શ્લોકનું ભાષાંતર નથી પણ અધ્યાય અધ્યાયના કથાપ્રસંગોને વર્ણનવિસ્તરે પ્રકુલ્લ કર્યા છે ....પ્રેમાનંદે મૂળ સંસ્કૃતમાંનો એક પ્રસંગ મુકી દીધો નથી ને જ્યાં તેને નવા પ્રસંગ દાખલ કીધા છે ત્યાં તેને સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે.”

આ બધા મધ્યકાલીન કવિઓએ ગુજરાતી ભાષકોને રસ પડે એવું સંસ્કૃતનું વસ્તુ લઈને પોતાની કલ્પના અને પ્રતિભાના બળે એનું વર્ણન કર્યું છે. મધ્યકાલીન કવિઓની આવી મનોવૃત્તિને આબાદ આલેખતાં પ્રેમાનંદ ‘દશમસ્કંધ’ માં લખે છે,

“સકળ શાસ્ત્ર નિગમનું તત્ત્વ સર્વશિરોમણિ શ્રી ભાગવત;
તે મધ્યે સાર છે દશમસ્કંધ, જોડું હું પ્રાકૃત પદબંધ.
કથા પ્રસંગ એકો નવ પડે ચાલ્યો જાઉં સીધે સેરડે;
આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત આ પાસા મ્હારું પ્રાકૃત.
આ પાસા અધ્યા શ્લોક સંબંધ આ પાસા કડવાં ચોપાઈબંધ;
બાંધુ ગ્રંથ જોડ સમાન, કહેશે લોક કીધું અભિમાન.
નથી વાદ કીધો પરકાશ આણવા શ્રોતાને વિશ્વાસ,

વ્યાસ વાણી જાણી જથા, તેહેવી પ્રાકૃત જોડી કથા,
રામચરણ કમળ મકરંદ લેવા ઈચ્છે પ્રેમાનંદ."

આવી કળા, કલ્પના અને પ્રતિભા કોઈકમાં ઓછી હશે તો કોઈકમાં વધારે પણ પ્રેમાનંદે દર્શાવી એવી જ મનોવૃત્તિથી કવિઓએ સંસ્કૃત સાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે. આ રીતે રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત અને બીજા પુરાણો કે તેનાં અંશો જુદા જુદા કવિઓને હાથે ગુજરાતીમાં ઉતર્યા છે.

અન્ય અનુવાદ પ્રવૃત્તિઓ :

ભાલણે ભાગવતનો 'દશમસ્કંધ' લખ્યો છે. એના પુત્ર ઉદ્ધવ અને વિષ્ણુદાસે મળીને 'રામાયણ' ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે. એ જ સમયના કવિ કેશવદાસે 'દશમસ્કંધ' લખ્યો છે. ભીમે 'હરિલીલાષોડશકળા', 'હરિવંશ' અને 'પ્રબોધ ચંદ્રોદય' નાટક એ ત્રણ ભાષાંતરના ગ્રંથો લખ્યા કહેવાય છે. 'પ્રબોધ ચંદ્રોદય' નાટક અપ્રગટ છે. 'હરિલીલાષોડશકળા' 'કાવ્યદોહન' ગ્રંથ-૪ માં પ્રકાશિત થયેલ છે જે બોપદેવના સંસ્કૃત 'હરિલીલાષોડશકળા'નો છુટો અનુવાદ છે. વચ્ચે વચ્ચે 'ભાગવત' શ્લોકોનો અનુવાદ પણ કર્યો છે. જુઓ'

"વાસુદેવકથાપ્રભ્ર: પુરુષાંસ્ત્રીન્યુનાતિહિ,

વક્તારં પચ્છકં શ્રોત સ્તત્પાદસલિલં યથા."

-ભા. દશમ અ ૧, શ્લોક ૧૬

"અતિ ઉત્તમ ભાગવતી કથા સદા પવિત્ર જાન્હવી યથા,

ત્રણ્ય પુરુષ થાયે પાવન પાઠક, પૃચ્છક, શ્રોતાજન,"

'હરિલીલાષોડશકળા' પા. ૪૭.

આ પછી સં ૧૬૭૭માં નરહરદાસે 'ભાગવત ગીતા' રચી છે. પ્રેમાનંદ અને એના શિષ્યોએ 'શ્રીમદ્ભાગવત'નું ભાષાંતર કર્યું છે. પ્રેમાનંદનો સપ્તમસ્કંધ 'કાવ્યદોહન' ગ્રંથ-૪માં પ્રકાશિત થયો છે. તેમાં પ્રેમાનંદ કહે છે કે, ષષ્ઠમસ્કંધ પૂરણ હવો હવે કહું સપ્તમસ્કંધ. 'પ્રેમાનંદનો દશમમસ્કંધ' અધુરો છે એટલે એ પછીના સ્કંધો એણે રચ્યા હોવાનો સંભવ નથી. ત્યારબાદ તેના શિષ્ય રત્નેશ્વરે 'ભાગવત' અને 'શ્રીમદ્ભાગવતગીતા' લખી છે. 'શ્રીમદ્ભાગવત'ના અને એમાં પણ 'દશમસ્કંધ' ના અનેક અનુવાદો થયા છે. પ્રેમાનંદ પછી પણ છુટાછવાયા પ્રયત્નો ઘણાએ કર્યા છે. ગોવિંદરામના શિષ્ય પ્રીતમદાસે વિ.સ. ૧૮૪૪માં ભાગવતનો 'એકાદશસ્કંધ' લખ્યો છે. એ જ અરસામાં કવિ ગિરધરે ભાગવત પરથી 'કૃષ્ણ ચરિત્ર' આલેખ્યું છે. પરંતુ 'કૃષ્ણ ચરિત્ર' કરતાં ગિરધરનું 'રામાયણ' વધારે લોકપ્રિય થયું છે. એ વાલ્મીકિ 'રામાયણ'ના અનુવાદ કરતાં સાર દર્શાવતું 'રામાયણ' છે.

આ પ્રકારની અનુવાદ પરંપરામાં જૂનાગઢના નવાબના દિવાન રણછોડજીનો ઉલ્લેખ કરવો પડે. તેમણે 'ચંડીપાઠ' નામથી સપ્તશતીનો ટૂંકો સાર લખ્યો છે. આ રીતે સંસ્કૃત ગ્રંથોને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના આશયથી લઈ સંસ્કૃતનો પ્રભાવ દર્શાવતા અનુવાદોનો આછો આલેખ આપવાનો આ પ્રયાસ સંસ્કૃત ભાષાના ગુજરાતી પર પડેલા પ્રભાવને સ્પષ્ટ કરવા પૂરતો છે એમ માની વિરમું છું.

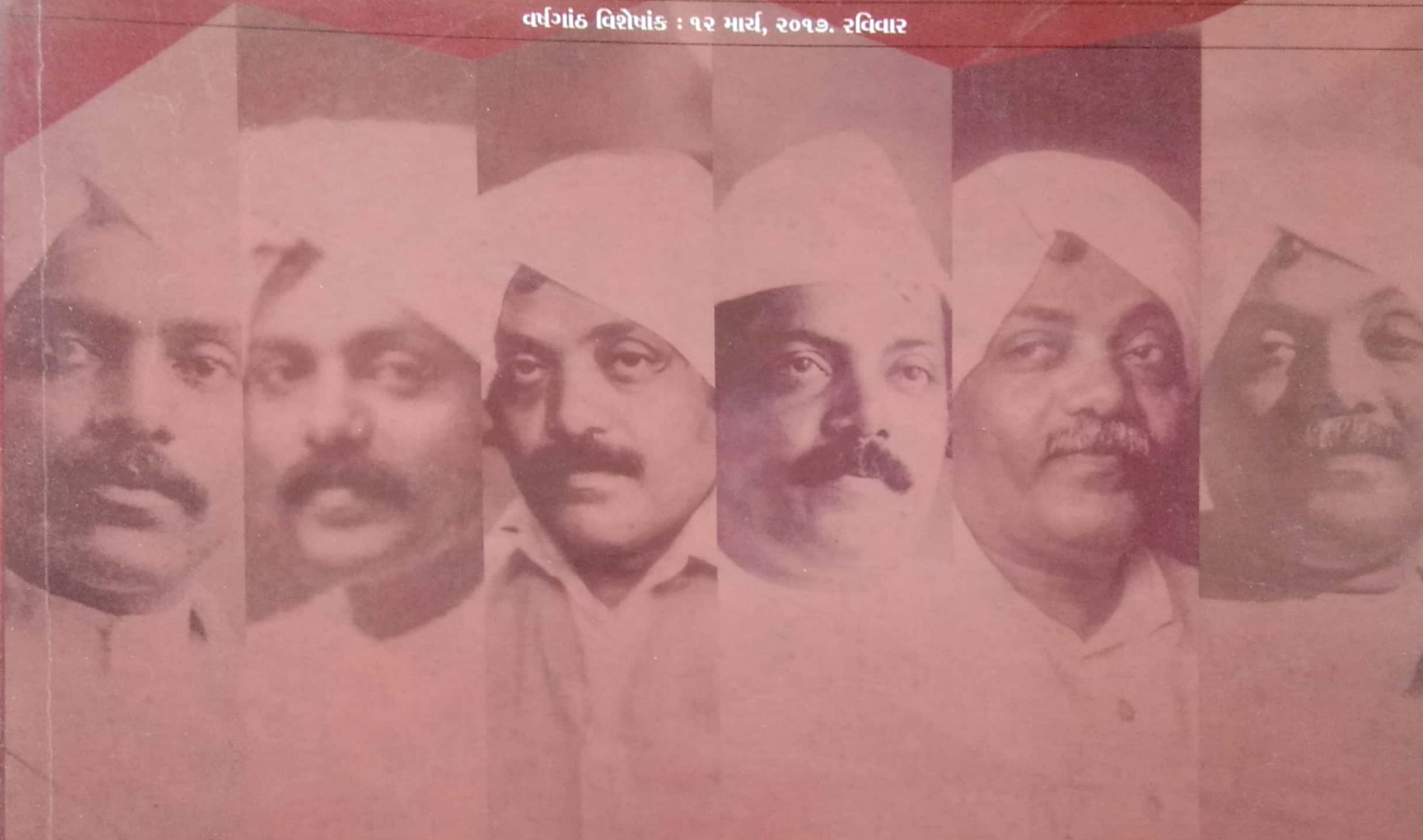
સંદર્ભ પુસ્તકો :

- (૧) ગુજરાતી સાહિત્ય-ખંડ-૫, મધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ-પ્રયોજક : સાહિત્ય સંસદ, સામાન્ય તંત્રી ક. મા. મુનશી.
- (૨) મધ્યકાલીન ગુજરાતી કૃતિઓ-લે. અમૃત રાણિંગા, એમ.આઈ.પટેલ, ધીરુભાઈ શુક્લ.
- (૩) મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ : (મધ્યયુગ તથા અર્વાચીન સુધારક યુગ) : યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.

गांधीनगर समारंभ

वर्षगांठ विशेषांक : १२ मार्च, २०१७. रविवार

मेधावी मेधाणी

मलरुमिं न धाणी

૦૯.	ધૂળધોયો સર્જક : ગિરા ગૂર્જરીનો સદાબહાર શાશ્વત ટહુકો કેશુભાઈ દેસાઈ	૭૪
૧૦.	મેઘાણીભાઈનાં યુદ્ધગીતો રાજુલ દવે	૮૨
૧૧.	મેઘાણીભાઈ સ્વામી આનંદના શબ્દોમાં... ભદ્રાયુ વછરાજની	૯૦
૧૨.	મેઘાણી સંપાદિત લોકગીતો <u>ડૉ. ચેતનાબેન પાણેરી</u>	૯૬
૧૩.	સાહિત્ય વિભૂતિ મેઘાણી નટવર હેડાઉ 'વનવિહારી'	૧૧૦
૧૪.	એટલાં રોયાં રાતે આંસુએ... ભરત કવિ	૧૨૨
૧૫.	મેઘાણીના ચરિત્ર નિબંધો દર્શના ઘોળકિયા	૧૨૮
૧૬.	મન મોર બની થનગાટ કરે સંકલન : પિનાકી નાનકભાઈ મેઘાણી	૧૩૪
૧૭.	ચારણ-કન્યા	૧૩૯

મેઘાણી સંપાદિત લોકગીતો

ડૉ. ચેતનાબેન પાણેરી

મને મેઘાણી બાળવયે
ગમતા, ખૂબ ગમતા.
બાકીના બધા કવીઓ કરતાં
એમની કવિતા વધારે
ગમતી. એમની કવિતા
જેટલો જ એમનો
પાઘડીબંધો ચહેરો ગમતો.
લાડીલા લાગતા. એકદમ
પોતીકા લાગતા. નાતે
વણિક હતા છતાં ઉત્તર
ગુજરાતના ચૌધરી જેવા
લાગતા. વર્ષો પહેલાં ગુજરી
ગયા છે, પણ જાણે હમણાં
જ હોંકારો દેશે, એવો
ફોટોજેનિક ફેસ.

મેઘાણી એટલે ધરતીનું ધાવણ ધાવીને
ઊછરેલો કવિ; મેઘાણી એટલે ગુજરાતનાં
ગામડે-ગામડે, ટીબે-ટીબે, નેસડે-નેસડે
ફરીને લોકસાહિત્યનું દોહન કરી પ્રજાને તેનું
આકંઠ પાન કરાવનાર કવિ; મેઘાણી એટલે
કુદરતે આપેલ મધુર અને પહાડી કંઠ દ્વારા
સુંદર હલકે જૂનાં લોકગીતો અને નવાં
શૌર્યપ્રેરક દેશભક્તિનાં કાવ્યો બુલંદ અવાજે
ગાઈ સંભળાવીને લોકોને ઘેલા કરી મૂકનાર

એક અને અદ્વિતીય કવિ; મેઘાણી એટલે
'રાષ્ટ્રીય કવિ'; મેઘાણી એટલે આપણો
કવિ, મેઘાણી એટલે લોકસાહિત્યનું
સંશોધન, સંપાદન, સંમાર્જન અને સંરક્ષણ
કરનારો 'જીવનધર્મી સર્જક'.

વતનનો મીઠો સાદ સાંભળી 'લિ. હું
આવું છું' કહી પરચીસ વરસનો એક યુવાન
સારી આમદાનીવાળી એલ્યુમિનિયમના
કારખાનાની મેનેજરી મૂકી વતનપરસ્ત થાય

છે - એ ઘટના લોકસાહિત્ય માટે ઊજળી સાબિત થાય છે. જીવનની બીજી પરચીસી ક્ષમને ચરણે ધરી સૌરાષ્ટ્રના ગૌરવને, તેની ખુમારીને શબ્દબદ્ધ કરતાં કરતાં એના માંદલામાં રહેલું સાચું 'જવેર' નિખરી ઊઠે છે! લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે તેમણે કરેલું પ્રદાન આવા સાચાં 'જવેર'નું પરિચાયક બની રહે છે.

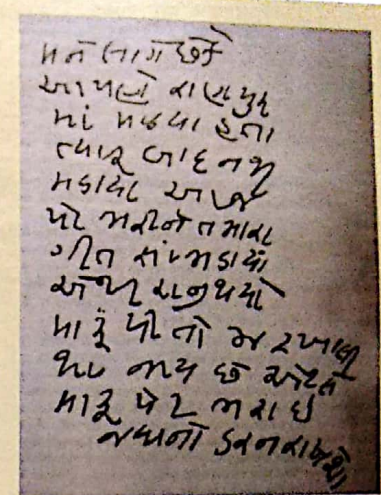
લોકસાહિત્ય એટલે શું ?! 'પરબ'ના '૨૧મી સદી : પ્રથમ દાયકો' વિરોધાંકમાં પ્રમુખપદેથી 'સાહિત્ય અને જીવન' વિરોધાંકમાં ધીરુ પરીખના શબ્દોમાં, "આરંભમાં નામકામ વગર મનુષ્ય સંવેદન-વિચારને વ્યક્ત કરતો થયો. આ પ્રકારની મૌખિક અભિવ્યક્તિ જ્યારે આનંદલક્ષી કે કોઈ પ્રકારના જીવનલક્ષી હેતુ તરફ વળી છે ત્યારે લોકસાહિત્ય રચાયું છે. એમાં દરેક તબક્કે જીવનનો મહિમા પ્રધાન બન્યો છે." 'લોકસાહિત્ય'ની વિશદ સમજ અનેક વિદ્વાનોએ આપી છે પણ ખૂબ જ ટૂંકમાં કહેવું હોય તો 'નામકામ વગરનું, કંઠસ્થ પરંપરા દ્વારા જળવાયેલું, જીવનલક્ષી અને આનંદલક્ષી સાહિત્ય એટલે લોકસાહિત્ય' એ મ ક હી શ ક ા ય . મે ઘાણી એ લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદન દ્વારા 'લોક' પ્રત્યે આપણી રુચિ પેદા કરી. આ 'લોક' એટલે કોણ ? ખેડૂતો, રાજાઓ, ઠાકોરો અને વાણિયાઓ, સાધુસંતો, ખારવા, હજામ, હરિજન ઉપરાંત સામાજિકવિરોધી કૃત્યો કરનારા બહારવટિયાઓનો પણ તેમણે 'લોક'માં સમાવેશ કર્યો. હિંદુ, મુસલમાન અને મકરાણી, બલોચ, વાઘેર વગેરે ધર્મ અને કોમના લોકોનો પણ મેઘાણીના 'લોક'માં સમાવેશ થાય છે. મેઘાણીએ પોતે પોતાની આંખે આ 'લોક'નું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું. ધરતી, ધરતી પર જિવાતો માનવી અને એની સંસ્કૃતિ સુધી તેનું દર્શન વિસ્તરે છે અને

તેમાંથી નીપજે છે 'સંઘોમિનો સમુલ્લાસ'.

'સંઘોમિનો સમુલ્લાસ' એટલે મેઘાણીસંપાદિત લોકગીતો. લોકગીતની વિભાવના એ સમયે આજના જેટલી સ્પષ્ટ નહોતી ત્યારે પણ મેઘાણીની સમજ સ્પષ્ટ છે. "જેનાં રચનારાએ કદી કાગળ ને લેખણ પકડ્યા નહિ હોય; એ રચનારાં કોણ તેની જ કોઈને ખબર નહિ હોય; અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહ મહેતાની પૂર્વેકેટલો કાળ વીંધીને એ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે તેનીયે કોઈ ભાળ નહિ લઈ શક્યું હોય તેનું નામ લોક-ગીત." આ લોકગીત કોણે કોણે ગાયાં? "દરજીએ અને મોચીએ સીવતાં સીવતાં ગાયું, ધોબીએ નદીની ભેખડોમાંથી પડછંદા જગાવી પોતાના વસ્ત્રને ઘાયે ઘાયે ગીતના તાલ બાંધ્યા, વણકરે શાળોના ખખડાટ સાથે પોતાના સ્વરો મેળવ્યા, ધાંચીએ પોતાના બળદને પણ રાગે ચડાવી પરોણાનો પ્રહાર કે જીભનો ડચકારો યે કર્યા વિના એ યાકેલા પશુને પ્રોત્સાહિત કર્યો, ટીપણી ટીપનારે ગાતાં ગાતાં એવાં હુલ્લાસથી ટીપ્યું કે સો સો વરસ સુધી એ ધ્રાબાઓની કાંકરી નથી ખસી, ખાણ ખોદનારાએ ત્રિકમાના ઘા દેતાં દેતાં ગીત લલકાર્યાં, મજૂરોએ સૂંડલા સારતાં સારતાં સૂરો છેડીને માથા પરનો ભાર હળવો કર્યો, ગાડાવાળાએ પૈડાંના કિચૂડ કિચૂડ અવાજ સાથે અવાજ મેળવ્યો - એ રીતે લોક-સમાજના ઉદમો અને ધંધાઓ પણ સંગીતાલયો બની ગયા."

"ઘંટી દળતાં ને છાશ ઘુમાવતાં સ્ત્રીઓએ પ્રભાતિયાં છેડ્યાં, નાથબાવાઓ રાવણહથ્થા લઈ લઈને બટકું રોટલાથી રાજી થતાં ઊંબરે ઊંબરે ઇતિહાસનાં, વૈરાગ્યનાં કે પ્રેમનાં ગીતો ગાતાં ગયા, શરણાઈવાળાએ શરણાઈમાં, વાઢીઓએ મોરલીમાં, ગોવાળોએ વાંસળીમાં અને ખેડૂતોએ પાવામાં એ બધા સ્વરોને ઉતારી લીધા." ને એમ ઘરે ઘરે ગીતો ગવાતાં થયાં.

મેઘાણી પાસે એ ગીતો ક્યાંથી આવ્યાં ?

ઉલટાબેલ જૂના પરબીટિયા પરની કોરી જગાનો ઉપયોગ ! ગાંધીજીએ એ મૌન-દિવસો મેઘાણી સાથે આ રીતે 'વાત' કરી

૧૯૪૫

'કુલછાબ'ના તંત્રીપદેથી મુક્ત થઈ ૨૩ વરસના સળંગ પત્રકાર-જીવનમાંથી અંતે નિવૃત્તિ લીધી.

પહેલવહેલો ઉલ્લેખ કરવો પડે પોરબંદરના બરડા પંથકના બગવદર ગામનાં એક મેઘાણી બહેન દેલીબહેનનો. તેણે મેઘાણીને લોકગીતોની લગની લગાડી. મેઘાણી લખે છે, "એ મારા લોકગીતપ્રેમી પ્રાણની જનેતા છે." ત્યારબાદ દક્ષિણામૂર્તિ બાલમંદિર માટે લોકગીતોનો અથાક સંગ્રહ કરનાર શિક્ષિકા બહેનશ્રી લીલાવતીબહેન, 'સમાજ-જીવન' માસિકનાં તંત્રી શ્રી લક્ષ્મીબહેન ડોસાણી, સૌ. શ્રી જયાકુમારી દાણી, વસંતકુમારી દાણી, મોંઘીબા પરમાનંદ હસ્તનું સમસ્ત કુટુંબ, બહેનશ્રી પ્રેમલીલા સુમંત મહેતા, સૌ. વિજયાબેન, દુર્લભજી પરીખ, ચલાળાવાળાં શ્રી પ્રેમલબહેન, ગં.સ્વ. મણિબહેન, ચમારડી ગામનાં ચારણબંધુ શિવદાનજીભાઈ, હડાળા દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા અને તેમનાં માતા અને બહેનો, ભાવનગરના શ્રી જગજીવન બધેકાજી, નવસારીનાં શિરીનબેન, સુરતના ઈશ્વરલાલ વીમાવાળા; ઉપરાંત, દુલા ભાયા કાગ અને અન્ય ચારણ કવિઓ, પિંગળશીભાઈ ગઢવી વગેરે નામોનો ખુદ મેઘાણીએ માહિતીદાતા તરીકે ક્યાંક ને ક્યાંક ઉલ્લેખ કરી તેઓનો ઋણ-સ્વીકાર કર્યો છે.

મેઘાણીરચિત લોકગીતો એટલે 'રઢિયાળી રાત'ના ચાર ભાગ, 'ચૂંદડી'ના બે ભાગ, 'ઋતુગીતો', 'હાલરડાં', 'સોરઠિયા દુહા' અને 'સોરઠી સંતવાણી' એમ કુલ દસ પુસ્તકો વિદ્વાનોએ ગણાવ્યાં છે. પરંતુ આજે જ્યારે સંતવાણીની વિભાવના થકી સાહિત્યમાં સંતસાહિત્યનું જે નોખું-અનોખું પરિમાણ ઉમેરાયું છે ત્યારે હવે 'સોરઠી સંતવાણી' ને 'લોકગીત' સંપાદનમાંથી બાકાત કરવી પડે એમ હું માનું છું. એમ તો દુહાને પણ 'લોકગીત'માં સમાવી શકાય નહીં; એ 'લોકવાણી' છે એ સાચું. એ રીતે જોતાં અહીં 'રઢિયાળી રાત', 'ચૂંદડી', 'ઋતુગીતો' અને 'હાલરડાં' સંદર્ભે મેઘાણી સંપાદિત લોકગીતોના રસાળ ફાલને

મૂલવવાનો નહીં આસ્વાદવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

'રઢિયાળી રાત'

મેઘાણીસંપાદિત 'રઢિયાળી રાત'ના ચાર ભાગમાં અનુક્રમે 'પહેલો પરિચય', 'લોક-સૃષ્ટિ', 'લોકગીતોની તુલનાદૃષ્ટિ' અને 'સર્વની રઢિયાળી રાત' એ શીર્ષક હેઠળ દીર્ઘ વિગતો આપતા પ્રવેશકો દ્વારા મેઘાણીભાઈનો લોકગીત સંપાદન પાછળનો આશય, રચનાઓની સમજ, તેનું સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક મૂલ્ય

વગેરે ઉપરાંત તેની લોકગીત અને તેના સંપાદન પરત્વેની ખેવના અને શાસ્ત્રીય સૂઝનાં દર્શન તો થાય છે, સાથે સાથે સંસ્કૃત સાહિત્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની સાથે લોકગીતોની તુલનાથી તેમની સૂક્ષ્મ અવલોકન શક્તિનાં પણ દર્શન થાય છે.

'રઢિયાળી રાત'ના ચાર ભાગનાં ૪૮૭ અને બૃહદ્ આવૃત્તિમાં પુરવણીરૂપે આપેલાં ૧૧૮ મળી કુલ ૬૦૨ ગીતોને મેઘાણીએ અભ્યાસથી સુગમતા માટે જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચ્યાં છે. જેમ કે, દાંપત્યનાં

ગીતો, ઈશ્કમસ્તીનાં ગીતો, વિનોદ-ગીતો, કળેડાંનાં ગીતો, કુટુંબ સંસારનાં ગીતો, દેર-ભોજાઈનાં ગીતો, રાસગીતો, મુસલમાની રાસડા, રમત રાસડા, કાન-ગોપીનાં ગીતો, ઋતુગીતો, જ્ઞાનગીતો, રમકડાં, ઈતિહાસગીતો, ગીતકથાઓ, નવરાત્રીનાં જોડકણાં, નાવિકોનાં ગીતો વગેરે. દરેક વિભાગમાં થોડાં દૃષ્ટાંતો જોઈએ: દાંપત્યનાં ગીતો -

રઢિયાળી રાતે તારાઓ સંગાથે ચંદા આકાશના ચોકે રમવા નીસરે ત્યારે ગુજરાતની શેરીએ શેરીએ કુમારિકાઓ અને નવોઢાઓ ભેળાં થઈ હિલ્લોળાતા કાંઠે સાહેલીઓને સાદ પાડતી હોય,

'રાધાજીના ઊંચા મંદિર નીચા મો'લ ઝરખડે દીવા બળે રે લોલ, રાધા ગોરી ગરબે રમવા હાલો, સાહેલી સહુ ટોળે વળે રે લોલ.'

મુખડલે અમીર-ઝરતી, હાથડીએ હીરા જડેલી, પગડીએ પદમ જડેલી ગોરી ત્યાં હાજર છે. ન આવેલી ગોરીને સાહેલીઓ તેડવા જાય. સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતી ગોરીથી એમ તો કેમ જવાય ? સૌ વડીલોને જગાડી તેઓની રજા લઈ અંતે સાયબાની રજા લેવાય છે. પત્ની પ્રત્યે વહાલ દર્શાવતો સાયબો ગોરીને આ રીતે રજા આપે છે,

'ગોરી મોરી ! હળવે ફૂદડી ફરજો બે, ફેરડીઆ ચડશે ને યાશો આકળાં રે લોલ. ગોરી મોરી ! હળવે તાળી પાડો બે, હાથડિયા ચમચમશે, ખંભા દુખશે રે લોલ. ગોરી મોરી હળવે રાગે ગાજો બે, જશોદાનો જીવણ બેવા આવશે રે લોલ.'

સ્ત્રી - સશક્તીકરણની વાતો આજે આપણે ચગાવી ચગાવીને કરીએ છીએ અને આમ કરતી મહિલાઓના પ્રશ્નોનો ઉકેલ 'પુરુષોએ ઘરકામ કરવું' જોઈએ'માં શોધીએ છીએ, પશ્ચિમમાં થતાં પતિ-પત્નીનાં સહિયારાં કામની સરાહના કરીએ

છીએ ત્યારે આપણે ત્યાં એ વાત નવી નથી.
પતિ-પત્ની બંને સાથે મળી કામ કરે એવા
ગૃહસ્થાશ્રમને જ મંગલ ગૃહસ્થાશ્રમ કહ્યો
છે. જુઓ:

‘મારા વાકામાં વાલોળિયો ત્યાં બાંધી કવલીગાય,
કીણીએ ખીલા ખોડિયા ને કીણીએ બાંધી ગાય !
રામે ખીલા ખોડિયા ને સીતાએ બાંધી ગાય...
...રામે વાછરું છોડિયાં ને સીતાએ દોહી ગાય...
...રામે દૂધ જ કઢિયાં ને સીતાએ મેળવ્યાં મઢી...
...રામે માખણ તાવ્યાં ને સીતાએ ભરિયાં ઘી.’

અહીં રામ એટલે સ્વામી અને સીતા
એટલે એની સહચરિ (પત્ની). આ
પ્રકારના સહચારથી જીવનની લિજ્જત
માણતાં દંપતીનું સુખ આજના દંપતીઓમાં
ઈર્ષ્યાજન્માવે એ નક્કી. પશ્ચિમની નહિ પણ
આપણી પરંપરાનું અહીં ગૌરવ થવું ઘટે.

આવું જ પતિ-પત્નીના પ્રેમાળ
દાંપત્યજીવનને નિરૂપતું ગીત એટલે
‘માનેતીની આંખ’. નાનો દેરીડો મેંદીનો છોડ
લાવી ભાભીને હાથ રંગવા કહે છે પણ
પ્રેમાળ પત્નીના શણગાર તો પતિ માટે જ
હોય. પતિ દૂર બેઠો છે. ભાઈ-બહેનનાં
લગ્ન અને માતાના મોતના બહાને પણ તેને
તેણે વાની કોશિશ થાય છે. પરણ્યો પણ
આવવાના બદલે સંદેશાઓ પાઠવે છે. છેલ્લે
માગ માનેતીની આંખ ઊઠવાના
બખરમાત્રથી પરણ્યો આવી પહોંચ્યો છે.

આ સિવાય ‘મગરૂખ પવિત્રતા’,
‘વાલ્યમનાં વળામણાં’, ‘મનામણાં’,
‘અબોલા ભવ રિયા !’, ‘રસિયાને સાઈ’
વગેરે ગીતો દામ્પત્યજીવનના મધુર ભાવોને
ગાય છે. ‘નો દીઠી’માં બાર બાર વરસે ઘેર
આવેલો પતિ પોતાની ‘પાતળી પરમાર’ને
ન જોતાં માને પૂછે છે. મા ‘પણી ભરીને’,
‘દળણાં દળીને’ હમણાં આવશે એવાં
બહાનાં બતાવે છે. આખરે માએ વહુને મારી
નાખ્યાનો ભેદ ખુલ્લો પડે છે ત્યારે સાચા
પ્રેમીને કેવી લાગણી થાય ? મરનારનાં
બચકાં વિખાય ચિઠ્ઠી-ચબારખીની

અપેક્ષાએ અહીં ‘પાતળી પરમાર’ના
બચકામાંથી ચિઠ્ઠી તો નહીં પણ પાના ભરીને
પણ ન દાખવી શકાય તેવા પ્રેમના પ્રતીકરૂપ
‘કોરી ઓઢણી’ અને ‘કોરી ટીલડી’ મળે છે.
અહીં ‘કોરી’ શબ્દ પત્નીએ બાર વર્ષ સુધી
ધારણ કરેલ શણગારદીન શિયળવ્રતને અને
એની વિયોગવેદનાને સ્થિત કરે છે.

ઈશકમસ્તીનાં ગીતો-

જીવતરના ઉલ્લાસને મન ભરીને માણી
લ્યો કેમ કે-

“જોબનિયું આજ આથું ને કાલ્ય જાશે,
જોબનિયું કાલ્ય જાતું રે’ રો !

પ્રણયમાં ભાન ભૂલેલી નાયિકા દ્વારા
થતાં ઘરકામનો ચિતાર આપતું ઉત્તમ
લોકગીત એટલે ‘ભાન ભૂલી’.

“મારા વા’લાના વનમાંય વાગે રૂડી વાંસલડી
હું તો ઘેલી ફું ઘરમાંય, કોણે ભીડી સાંકલડી.
...ઘી તાવીને છારામાં રેડયાં
દૂધમાં રેડયાં પાણી રે !
...નેતરું લઈ નાહોલિયો બાંધ્યો
ઘરનો ઘણી નવ જાણ્યો રે...
વાગે રૂડી વાંસલડી...”

એક સખી પોતાના પ્રેમી સાથે
રમણલીલા માણીને આવી છે. એનાં
શણગાર અને વસ્ત્રો અસ્તવ્યસ્ત બન્યાં છે.
સખી તેને એનાં કારણો પૂછે છે અને ચતુરા
પોતાના આ હાલહવાલ માટે કેવા બંધ
બેસતા ખુલાસા આપે છે એનું વર્ણન કરતું
સુંદર ગીત:

“સાંભળ રે મારી સજની નાર,
રજમાં ક્યાં રમી આવ્યા જી !
હમણાં ચીર પેર્યાં તા ને
ચીર ક્યાં ચોળાણાં જી !
વનરાવનને મારગ જાતાં
સામી મળી ચાર સૈયરું જી,
સૈયરું દેખીને હમચી ખૂંદી,
ચીર ત્યાં ચોળાણાં જી.
...હમણાં માયાં દાર્યા
તા ને હમણાં ક્યાં રોળાયાં જી !

૧૯૪૬ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,
રાજકોટ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના રાજકોટ
ખાતે મળેલ ૧૬મા અધિવેશનના સાહિત્ય
વિભાગના પ્રમુખ વરાયા.એ સ્થાનેથી
મનનીય પ્રવચન આપ્યું.

ઝવેરચંદ મેઘાણી, રામનારાયણ પાઠક,
કનેયાલાલ મુનશી

‘We are the music-makers’

વનવગડાને મારગ જતાં
સામા મળ્યા બે ભમરા છ!
મોટે ભમરે લાપોટ મારી લાપોટે લટ ધૂટી છ.

...હમણાં ટીલી ચોડી
તી ને ટીલી ક્યાં ખોવાણી છ!
વનરાવનને મારગ જતાં
સામા મળ્યા મા'દેવ છ!
મા'દેવ દેખી પગડે પડી ને
ટીલી ત્યાં ખોવાણી છ."

વિનોદગીતો-

વારે વારે શોક્ય પાસે જતા રહેતા પતિથી
વાજ આવી ગયેલી દુખિયારી સ્ત્રી પતિને
પોતાની પાસે આજ્ઞાવી ટીખળ કરે છે:

"હું તો ભૂલવા વીણવા ગઈ
તી રે રાજલ મારવાડી...
મને જેરી કાંટો વાગ્યો રે રાજલ મારવાડી."

એ જેરી કાંટાનું જેર ઉતારવા સસરા,
જેઠ, સાસુ કે ખુદ શોક્ય આવીને વેદને તેડાવે
છે પણ,

"નહિ જીવું કેસરિયા લાલ, કાંટો જેરી છે!"

નું ગાણું ગાતી નાયિકા પાસે જ્યારે તેનો
પતિ આવે છે ત્યારે પતિ સાથે આંખ મળતાં
જ જાણે તેના તમામ વિષ ઉતરી જાય છે!

"મારા પરજ્યાનો વેદ સાચો રે, કાંટો કાઢ્યો છે,
જીની જીની કેસરિયા લાલ, કાંટો કાઢ્યો છે!"

લવાયા લોકો મિયાં-બીબીનો વેશ કાઢે
ત્યારે લહેકા કરીને બીબી નાચતી નાચતી
બોલે છે, ગાતી નથી એવું વિનોદગીત એટલે
'કોમલાંગી':

"મે ચૂંટી ચંપાની કળી,
દસ મહિના પેચૂટી ટળી
મારા પિયુને પૂછું એમ
ખડ વાઢે ઈ જીવે કેમ!
...ખડી સાકરનો શેરો ક્યો,
સાત ફેરા મે ધીમાં તાગ્યો
તો'ય મુજને ગળે રિયો,
મારા પિયુને પૂછું એમ,
ખીચડી ખાય ઈ જીવે કેમ?"

વીંછીયો નામનું પગનાં આંગળાંમાં
પહેરવાનું ઘરેણું પાણી ભરવા જતાં ખોવાયું
છે ત્યારે પાછો મળે તો ઉદારતા દાખવવાની
વાત કરતી નાયિકા એ ઘરેણું મળ્યા પછી કેવું
મન ચોરે છે તેની રમૂજભરી વાત એટલે
'અલબેલીનો વીંછીયો':

"વીંછીયો પે'રી પાણી ગઈ
તી રે અલબેલીનો વીંછીયો
વીંછીયો જળમાં ખોયો રે
અલબેલીનો વીંછીયો.
જડે તો નણદીને આપું રે
અલબેલીનો વીંછીયો.

પીરને મલીઠો રાંધું રે અલબેલીનો વીંછીયો
ઠાકરને સાકર માનું રે અલબેલીનો વીંછીયો"
વીંછીયો મળી જતાં કેવું મન ફર્યું!

"મારો હતો ને મને જડ્યો રે
અલબેલીનો વીંછીયો.
નણદીને રોનો આપું રે અલબેલીનો વીંછીયો.
પીરને મલીઠો રોનો રે અલબેલીનો વીંછીયો
ઠાકરને સાકર રોની રે અલબેલીનો વીંછીયો."

'વગર વાંકે' પરણેતરને મારતા પતિને
કેવી સજા થવી જોઈએ!

"એક શેરીમાં ગાય ને ગોધો,
તેને લાંબા પૂંજ બો,

વગર વાંકે ગોરીને મારે, તેની વાડો બહુ મો
એક શેરીમાં બૂધિયું ફરું
તેને ના'વી સાન બો,
વગર વાંકે ગોરીને મારે, તેના વાડો બહુ મો
'સેયર મેંદી લેશું રે!' માં વગર વાડો બહુ મો
કરીને યાકેલી, ત્રાયેલી વડુ સાસુના કાઠો
ઉલટું જ સમજવાની જાણીયું
અવળચંડાઈ કરે છે,

"મારી સાસુએ એમ કહ્યું કે
પાણીડાં ભરી મેલ્ય,
મે ભોળીએ એમ માન્યું કે
બેડલાં ફોડી મેલ્ય, સેયર મેંદી લેશું રે!
મારી સાસુએ એમ કહ્યું કે
કોડચમાં દીવો મેલ્ય,
મે ભોળીએ એમ માન્યું કે
સોડચમાં દીવો મેલ્ય,
સેયર મેંદી લેશું રે!"

આવી ઈરાદાપૂર્વકની ગેરવચન કરી
વહુનું વિનોદી વર્તન શું 'શું સમજું' મેંદી
રજૂ થયું છે. 'ડોબા'ને બદલે 'વેસર
(સસરાને) પૂળો નીરતી વડુ 'વેસર
બદલે 'ડોબા'ને કંસાર જમાડે છે. વળી

"મા, મારી તે સાસુ એમ જ કેં છે
વહુ, ડોબાને પાડું મેલો હો રખ
મા, હું નાની તે શું સમજું,
મે ડોસાને પાડું મેલ્યું હો રખ"

એક દમડીમાં કેટલું બધું મેંદી
ઈચ્છતી બીબીનું ચિત્ર હાસ્ય નિબંધને કહે છે.

"દમડી લેને હું તો સુતાસ્વાડે ગઈ છે
મિયાં કા ઢોલિયા
બીબી કી બાબેક
છોકરે કી ગાડી
બનાવી દે, બનાવી દે,
ને તો મારી દમડી પાછી દે."

'બે બેરીના સ્વામી!' ને ચેતવણી આપે
મજનું ગીત જુઓ:

"એક હતી ત્યારે ઉતારા દેતી એસલ રે કંકે
ઉકરડે ઉતારે બેરાં બે મળી રે લોલ,
એવું જાણ્યો તો બીજી પરણ્યો મા લોલ

કળોડાનાં ગીતો -

જોખનવંતી સ્ત્રીનો પતિ ઘોડિયામાં
હીંચકે છે, બાર વર્ષની કન્યા ને અઢી વર્ષનો
વર છે એવી કન્યાના મનોભાવોને 'કળોડાનાં
ગીતો' માં વાચા મળી છે:

“બાર વરસની ગણગારી ગુજરી,
સવા વરસનો પરણ્યો,
રે હવે કેમ રે' વાશે !

દળવા ખેસું તો પીટચો બાજરો રે માગો,
પાટલીનો ઘોઠો માડું, હૈયામાં વાગો
રે હવે કેમ રે' વાશે !”

નાનકડા વરને લીધે ઊપજતો રોષ તેના
બાલ પતિ પર ઠાલવે છે પણ ત્યાં તુરત તેના
પર વહાલ ઊપજતાં પોતાના દ્વારા જ
મરાયેલો ઘોઠો હૈયામાં વાગે છે. આ ગુર્જર
નારી છે, ભારતીય નારી છે. 'પરણ્યો
પારણે', 'લાલ, કેમ કરીએ', 'પિયુ નાના
છે' ગીતો ઉપરાંત ઉપર્યુક્ત પંક્તિઓનો જ
ભાવ રજૂ કરતું ભીલગીત 'બાર વરસની' માં
બાર વર્ષની પત્ની અઢી વર્ષના પતિને પહેલાં
હસેલે છે ને પછી તેના જ અર્થઘટલામાં
(હૈયામાં) દાઝે છે. આ કળોડાનાં ગીતોની
અભાગી નાચિકાઓ પોતાની કરુણ
સ્થિતિને દયામિશ્રિત હાસ્યરસમાં પલટાવીને
જીવનમાં કેવા રંગો ભરે છે તે સામાજિક,
સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ જોવું, મૂલવવું રસપ્રદ થઈ
પડે તેવું છે.

કુટુંબસંસારનાં ગીતો -

લોકગીત સંઘોર્મિનું ગાન છે. સંઘનું
સૌથી બળવાન ઘટક છે. કુટુંબ,
કુટુંબસંસારના જુદા જુદા સંબંધો અને તેની
વિશેષતા-મર્યાદા કુટુંબસંસારનાં ગીતોમાં
વર્ણવાઈ છે. સાસુ-વહુ વચ્ચેનો સંઘર્ષ,
નણંદ-ભોજાઈ વચ્ચેની ઈર્ષ્યા, ભાઈ-
બહેન વચ્ચેનો નિર્દોષ પ્રેમ, દેરાણી-
જેઠાણીના વાદ-વિવાદ, સંતાનવિહોણી
નારી પર વરસતાં વાંઝિયા મહેણાં,
વચ્ચાલંકારોના કોડ અને પ્રણયરસિત

શૃંગારરસ વગેરે કુટુંબસંસારનાં સારાં-માઠાં
ચિત્રો મધુર સંવેદનો બની અહીં નિખરી ઊઠે
છે. વિભિન્ન ભાવોનું ગાન કરતાં આવાં
ગીતોનાં થોડાં દેખાંતો જોઈએ,

“સાયબા, હું તો ત્રાંસાની હેલ્યે,
પાણી ને ભરું રે લોલ,
સાયબા, મુંને રૂપલા બેડાની ઘણી હામ રે...
સાયબા, મારે સાસરો ભલા
પણ વેગળા રે લોલ,
સાયબા, મુને ધૂંઘટ કાઢ્યાની
ઘણી હામ રે...”

★

“મારા લે' રિયામાં લાગી લૂંટાલૂંટ હો...ઓ
નણદલ માગે લે' રિયું રે બાઈ !”

★

“વેલ્યું છૂટિયું વાડીના વડ હેક,
ઘોરીડા બાંધ્યા રે વડને વાંકીએ,
...ઓળખ્યો ઓળખ્યો
માની આંખ્યુંની અણસાર
બાપની બોલાશે વીરને ઓળખ્યો...”

★

“ગામમાં સાસરું ને ગામમાં પી' રિયું રે લોલ,
દીકરી કે' જો સખદખની વાત જો,
કવળા સાસરિયામાં જીવવું રે લોલ.”

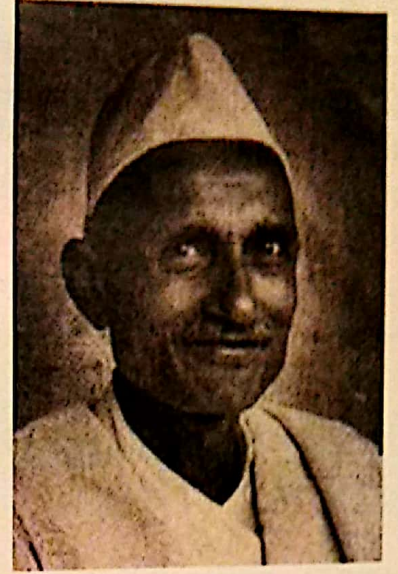
સંતાનવિહોણી સ્ત્રીને આપણે ત્યાં
'અભાગણી' ગણવામાં આવે છે. સંતાન ન
હોવું એ જાણે સ્ત્રીનો જ અપરાધ હોય એમ
સંતાનવિહોણી સ્ત્રીઓએ શોકનું સાલ પણ
સહન કરવું પડે છે. વાંઝણી સ્ત્રીનું અપમાન
સાસરિયાઓ કરે ત્યાં સુધી તો ઠીક છે પણ
પિયરિયાં પણ તેને તિરસ્કારે છે! જુઓ:

“દાઠો કે' નહીં મારી દીકરી ધન્ય રમતાં રે,
માડી કે' નહીં મારા પેટ કે મા' દેવ જાતા રે.”

વાંઝિયા મેણાથી ત્રાસેલી વહુની
ઉદારતામાં પણ તેની કરુણ સ્થિતિનાં દર્શન
થાય છે,

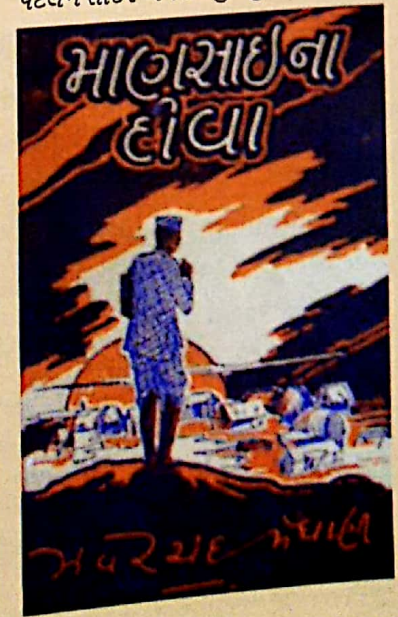
“મારા જેઠનાં તે મારા પેટનાં રે,
મારા દેરનાં તે મારા વીરનાં રે,

મહિડા પરિતોષિક

રવિશંકર મહારાજ

ગુજરાતના મૂક સેવક રવિશંકર
મહારાજનાં જીવન અને કાર્યને આલેખતી
કૃતિ 'માણસાઈના દીવા'ને વરસના શ્રેષ્ઠ
પુસ્તક લેખે મહિડા પારિતોષિક એનાયત
થયું. પારિતોષિકની રોકડ રકમનો સવિનય
અસ્વીકાર કરતાં મેઘાણીએ 'આની પર
રવિશંકર મહારાજનો જ હક્ક છે' કહીને તે
એમને અર્પણ કરી. તો મહારાજે પણ તે
સ્વીકારવાની ના પડતાં કહ્યું: 'ઓપિની
કિંમત નથી; વૈદની જ કિંમત છે !'
મેઘાણીએ આ પુસ્તક સરદાર વલ્લભભાઈ
પટેલને સાદર અર્પણ કર્યું હતું.

મારી નણદીનાં તે મારા ધરમનાં રે,
મારી શોક્યનાં તે અડધા અંગનાં રે."

વાંઝિયામેણાં સહન ન કરી શકતી
પુત્રહીન માતા રાંદલમાની પાસે પગલીનો
પાડનાર, ચાનકીનો માગનાર, છેડાનો
ઝાલનાર, ખોળાનો ખૂંદનાર માગે છે.
'દીકરાની ઝંખના' નામનું 'લીંધ્યું ને ગૂંધ્યું
મારું આંગણું' આજે પણ સીમન્ત પ્રસંગે
અથવા રાંદલમાના સ્થાપન પ્રસંગે ગવાય
છે. આ સિવાય,

"લવિંગ કેરી લાકડીએ રામે સીતાને માર્યાં જો!
ફૂલ કેરે દડૂલિયે સીતાએ વેર વાળ્યાં જો!"

★

"મારી સગી રે નણદના વીરા,
રૂમાલ મારો દેતા જાજો.
દેતા જાજો રે, દિલ લેતા જાજો... મારી..."

વગેરે ગીતોમાં પ્રેમનું નાજુક અને
લાલિત્યસભર આલેખન સરળ શૈલીમાં
વ્યક્ત થયું છે. માતાની મીઠાશ અને સાસુની
કડવાશ 'સાસુ અને માતા'માં સુંદર રીતે
ગવાઈ છે,

"માતાએ પીરસી રૂડી લાપસી,
મહી ગોરી ગાયનાં ધીય, માતા કોને વીસરે!
સાસુએ પીરસી ભૂંડી રાખડી,
મહી ટીપું આપ્યું તેલ, સાસુ કોને સાંભરે!"

સાસુ - માતાના વિરોધદર્શન પછી
આદર્શ અને પ્રેમાળ સાસરિયાની વાત પણ
શરદ પૂનમની રૂપાળી રાત્રિએ સ્ત્રીઓએ
ઉમળકાથી ગાઈ છે!

"આસો મારો શરદ પૂનમની રાત જો,
ચાંદલિયો ઊગ્યો રે સખી મારા ચોકમાં.
સસરો મારો ઓલ્યા જલમનો બાપ જો,
સાસુ રે ઓલ્યા જલમની માવડી."

★

"મારે આંગણ વડ પીપળની છાંય જો,
પાંદડે થોડો ને ડાળે અત ઘણો રે લોલ.
...જેઠ મારો આપાદીલો મેઘ જો,
જેઠાણી ઝમૂકે ઝીણી વીજળી રે લોલ."

દેર - ભોજઈનાં ગીતો -

દેર - ભોજઈનાં ગીતોનો આમ તો
કુટુંબસંસારનાં ગીતોમાં સમાવેશ થઈ જવો
ઘટે પરંતુ અહીં દેર - ભોજઈને લગતાં છ
ગીતો અલગ મૂકવાનું કારણ એ સમજાય છે
કે, 'આ બધાં જ ગીતોમાં દેર - ભાભી
વચ્ચેના પ્રાચીન કાળના, ઉપ - પતિ ને
ઉપ - પત્ની જેવા સંબંધની છાયા પડેલી
છે.' જુઓ:

"નાને દેરીડે સાંતી જોડ્યાં,
ભાભલડી ! ભાત આવો રે,

રૂઢિયામાં રાખ્યાં દેરીડે."

★

"બાર બાર વરસે પથમલ પધાર્યા
ઘોડા બાંધો ઘોડહાર, પથમલ ભલે પધાર્યા
...ઢગલે રમતાં હો બેનજી !
કે' જો વહુઆરુના ખેલ,
મોતીઅલ ક્યાં વેરાણાં !
દેર ભોજઈ બે હોળીએ રમતાં,
હૈડે પડિયલ હાથ, મોતીઅલ ત્યાં વેરાણાં.."
અને એવું જાણી,
"તરવારુંની તાળી પડે છે
લોઈના વરસે મેહ, બે ભાઈ હોળી રમે છે."

આમ, દેર - ભોજઈના 'હોળી રમવા'ની
વાતનો, બે ભાઈઓના 'હોળી રમવા' સુધી
પહોંચતો ગીતનો વળાંક દેર - ભોજઈના
અનૈતિક સંબંધોના કડુણ અંગમને વ્યક્ત
કરે છે,

હાલરડાં અને બાળગીતો -

'માતા અનસૂયા ઝુલાવે', 'દેવનાં
દીધેલાં', 'બાળા પોદોને', 'હાં...હાં...
હાલાં', 'હાલો ! હાલો !' જેવાં હાલરડાં અને
'કાંગા લ્યો', 'મારી ઘંટી' જેવાં બાળગીતો
મળી કુલ તેત્રીસ ગીતો અહીં સંગ્રહાયાં છે,
જેની થોડી વિગત 'હાલરડાં'ના સંપાદન
વિશે વાત કરશું ત્યારે લઈશું.

રસ - ગીતો -

સંસારજીવનની અદ્ભુત સૃષ્ટિનાં દર્શન
કરાવતાં ભવ્ય કલ્પનો વડે રજૂ થતાં રસ -
ગીતોનો ભવ્ય થાળ અહીં રજૂ થયો છે.

"આજ રે સપનામાં મે તો
ડોલતો ડુંગર દીકો જો,
ખળખળતી નદિયું રે સાહેલી,
મારા સપનામાં રે,
...ડોલતો ડુંગર ઈ તો અમારો સસરો જો,
ખળખળતી નદીએ રે સાસુજી
મારાં ના'તાં'તાં રે."

★

"એક રંગભર રસિયે પૂછિયું,
રાણી રાજવણ રે તને વા'લું કોણ ?
રાતી રે રંગ ચૂડી લ્યો.
સાસરિયામાં વા'લી મારી સાસુડી,
મહિયરીએ રે મને વા'લી મા
રાતી રે રંગ ચૂડી લ્યો."

★

"કુંજલડી રે સંદેશો અમારો
જઈ વા'લમને કે'જો જી રે !"

★

"ઝીણા મોર બોલે આ લીલી નાધેરમાં
લીલી નાધેરમાં, હરી વનરાઈમાં...ઝીણા."

ગાગરણની રાતો એકઠી થયેલી
 હોલીઓ ન આવેલી સહિયરના ઘરે જઈ
 પતિને ગોરીને રમવા મોકલવા વિનંતી
 છે.

“ગલ વાવ્યો એવો ઊગ્યો રે,
 ગલ લાલ લ્યો, બાજેઠી લ્યો !

...લાઈ, તમારી ગોરી રે... ગલ લાલ લ્યો.
 અમ સાથે રમવા મેલો રે... ગલ લાલ લ્યો.
 અમે રમશું ને રમાડશું... ગલ લાલ લ્યો.
 પ્રોથિયે પાછા વાળશું... ગલ લાલ લ્યો.”

આ અને આવાં રસ-ગીતો ‘રઢિયાળી
 રાત’ને ખરે જ ‘રઢિયાળી’ બનાવે છે.

મુસલમાની રાસડા-

‘હિન્દવાની - મુસલમાની’ જેવો રાસ
 હિન્દુ-મુસલમાનનાં રીતરિવાજ વચ્ચેની
 ભિન્નતા દર્શાવે છે. તો ‘બંસી બજાવે’,
 ‘મોતનમાલ’ જેવા બીજા પાંચેક રાસડા
 મુસલમાની ભાષા અને ભાવને વ્યક્ત કરે છે.

રમત રાસડા-

રમત રાસડામાં સ્ત્રીઓનો ઉલ્લાસ,
 નર્મ-નર્મ ભર્યું હાસ્ય અને એની રમતિયાળ
 વૃત્તિનું દર્શન થાય છે. ‘સસરા-વહુના
 ધડાકા’ કેવા છે ?

“સસરાને પીરસ્યું દહીં શવજી માદળિયા
 આ તો, વહુ, ખાટું શવજી માદળિયા
 ખાટું ખાટું શું કરો છો શવજી માદળિયા
 મેલું એક ખાટું શવજી માદળિયા
 સોળ સાંકાની વાડ કરી શવજી માદળિયા
 સસરો કે’ વઉ દેકો શવજી માદળિયા
 દેકો દેકો શું કરો છો શવજી માદળિયા
 ભાગું તારો દેકો શવજી માદળિયા”

રાસડા ગાનારીઓ સામસામા બે પક્ષમાં
 પહેંચાય ને ગાય,

“સવજી વેવારિયો ચીતળ શો’ર ય્યો’ તો,
 ચૂંદડી લાવ્યો !
 સવજી વેવારિયો કેની કાજ લાવ્યો ?
 તારી કાજ લાવ્યો !”

ઉપરાંત રમત-રમતમાં કોયડા રજૂ થાય
 જેમકે,

“સસરો જમાઈ બાપ દીકરો રે, ચારેની એક
 ધરનાર, વા’લા
 ચતુર હોય તો સમજી રે લેજો, મૂરખ કરે
 વિચાર, વા’લા.”

(જવાબ-તલવાર)

“સાસુ વવાડુ, મા દીકરી રે, ચારેનો એક
 ભરથાર વા’લા,
 ચતુર હોય તો સમજી રે લેજો, મૂરખ કરે
 વિચાર વા’લા.”

(જવાબ - સાડલો)

એ સિવાય,

‘કોરી ગાગરડીમાં રંગ રેલ્યો રે’, ‘સોના
 ઈઢોણી રૂપા બેડલું રે, નાગર ઊભા રો’ રંગ
 રસિયા’ વગેરેને પણ રમત-રાસડામાં
 સમાવવામાં આવ્યા છે.

કાન-ગોપીનાં ગીતો-

કુટુંબજીવન કે દાંપત્યજીવન
 લોકગીતમાં નિરૂપાયું; જીવનનો શૃંગારરસ
 પણ તીવ્રતાથી ગવાયો. એ શૃંગાર આવ્યો
 સ્ત્રી - પુરુષના આકર્ષણમાંથી,
 રાગાવેગમાંથી પણ ગવાયો રાધાકૃષ્ણ કે
 કાનગોપીના નામે.

“ઓધા, સાંભળો તો કહું વાતડી રે લોલ, એક
 ગોઠડી કહું તે મારા મનની રે લોલ.”

★

“મારી શેરીએથી કાનકુંવર આવતા રે લોલ
 મુખેથી મોરલી બજાવતા રે લોલ.
 હું તો ઝમકીને જોવા નીસરી રે લોલ,
 ઓઢચાનાં અંબર વીસરી રે લોલ.”

★

“ગિરધારીલાલ, ગરબે રમવા આવો રે,
 ઘેર છઉં એકલી રે.
 મારો સાસરો તે ચોવટે બેસવા ગિયા,
 મારી સાસુડી દરશન કરવા ગિયા...
 ગિરધારીલાલ..”

નિધન : ૯ માર્ચ ૧૯૪૭ : બોટાદ

બોટાદમાંના પોતાના નિવાસસ્થાનની બહાર

સો સો સલામું મારાં ભાંડૂંડાંને કે'જો...
 હો મા, હો પાડવું લક્ષ્મી રંગ
 પડવો પછી હું દેશી જવાલ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે સંભારણાં
 ૧૯૩૦ની આઝાદીની લડત વખતે
 ઝવેરચંદ મેઘાણીને સાબરમતી જેલમાં
 રખાયા ત્યારે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો
 સ્નેહભર્યો સાથ એમને પ્રાપ્ત થયો હતો. બે
 માસના સહવાસ દરમિયાન
 સરદારસાહેબનું વાત્સલ્ય ઝવેરચંદ મેઘાણી
 પામ્યા, જે જીવનભર એમનાં હૃદયમાં
 અંકિત રહ્યું.

આ ઉપરાંત 'ગોરસનો ચોર', 'દોહી પીનારો', 'કાનુડાને વારજો!', 'રથ ફેરો' વગેરે કૃષ્ણપ્રેમથી રસાયેલાં સુંદર ગીતો ક્યારેક કાનગોપી નિમિત્તે માનવપ્રેમને ગાય છે.

ઋતુગીતો-

અહીં દરેક જેટલાં ઋતુગીતો સંગ્રહાયા છે. 'વા'લા', 'વા'લાજી', 'આણા', 'રમવા આવોને રે', 'આવો, હરિ!' વગેરે ગીતો વિરહિણી સ્ત્રીની બારેય માસની શારીરિક-માનસિક વ્યથાને વ્યક્ત કરે છે.

"આલમાં ઝીણી ઝબૂકે વીજળી રે,
કે ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ,
ગુલાબી! કેમ કરી જશો ચાકરી રે."

જેવું અમર ગીત ઋતુગીત હોવા ઉપરાંત પત્નીના અમર પ્રેમનું પરિચાયક પણ છે.

જ્ઞાનગીતો -

'પરભવનાં પાપ', 'આંબો', 'મોઘો મનખો' અને 'પરાણિયાને' જેવાં ચારેક જ્ઞાનગીતો અહીં સંગ્રહિત થયાં છે.

રમકડાં-

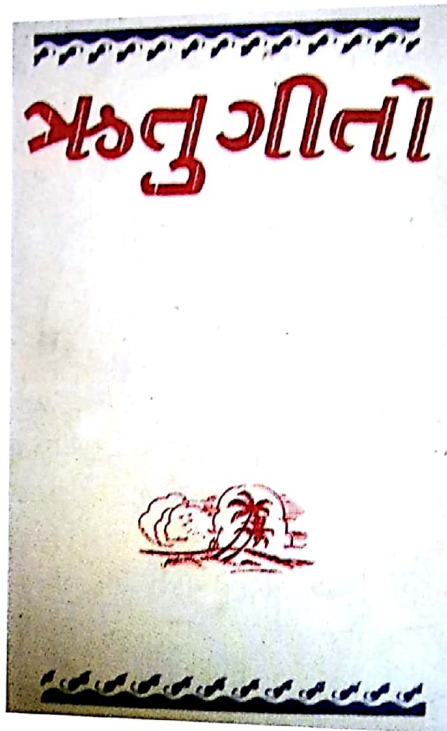
'રમકડાં'ના ગીતો વિશે મેઘાણી નોંધે છે, "સુંદરીઓ પોતાનાં વલ્લભો પ્રત્યે જ્યારે અમુક ઉમળકો અનુભવે છે, ત્યારે એને એના સૌભાગ્યના શણગારો વિશે, નાનાં-મોટાં બધા વસ્ત્રાભૂષણો વિશે અંતરમાં ગલગલિયાં ધાયે છે. ઉલ્લાસ, આકાંક્ષા કે પ્રીતિના ઊભરા કાઢવા માટે આથી વધુ સ્વાભાવિક અન્ય કઈ વાતો હોય? મોરલીના એકધારા સૂર પર જેમ નાગની ફેણ ડોલી ઊઠે છે, તેમ નારીહૃદયની પ્રત્યેક સુમધુર કલ્પના કે ઊર્મિ અહીં રાસડાના એકધારા તાલ પર હિલોળાં લે છે." ઉતારા, દાતાણ, નાવણ, ભોજન કે પોઢણ અથવા કાંબી-કડલાં, ગુજરી-ચૂડલી કે ટીલડી-નધડી એ માત્ર કૃત્રિમ ગોઠવણો નથી પણ હૃદયનો ઉલ્લાસ ઝીલવાનાં અને વ્યક્ત કરવાનાં ભાવભરપૂર

માધ્યમો છે. થોડાં દૃષ્ટાંતો જોઈએ:

"શેરી વળાવી સજ કડું, ઘરે આવો ને!
આંગણીએ વેડું ફૂલ, મારે ઘર આવો ને!
ઉતારા આપીશ ઓરડા, ઘરે આવો ને!
મેડીના મો'લ જ'દેશ, મારે ઘર આવો ને!"

★

સોના વાટકડી રે કેસર ઘોળ્યાં, વાલમિયા,
લીલો છે રંગનો છોડ,
રંગમાં રોળ્યા, વાલમિયા.
પગ પરમાણે રે કડલાં સોઈ વાલમિયા,
કાંબિયુંની બબ્બે જોડ્ય,
રંગમાં રોળ્યા, વાલમિયા.

જુદી જુદી ઉપમાઓ વડે સ્ત્રીઓનાં અંગોનું સૌંદર્ય વ્યક્ત કરતું ગીત 'ગિરધારી'

"તારા માથાનો અંબોડો રે ગિરધારી રે!
જાણે છૂટ્યો તેજી ઘોડો રે... બેડલું...
તારા હાથની કળાયું રે ગિરધારી!
જાણે સોનાની શરણાયું રે... બેડલું..."

ઇતિહાસ-ગીતો-

ઇતિહાસ-ગીતો વિભાગ મેઘાણીભાઈ ના શબ્દોમાં, "મોટી પુરાણઘટનાઓ ને દેશ સમસ્તાની ઇતિહાસઘટનાઓથી લઈ નાનકડા ગામનાં વીરો-વીરાંગનાઓની

પરાક્રમકથાઓને પણ સ્પર્શી રહ્યો છે." અહીં સંગ્રહિત શિવ-ભીલડીની પુરાણકથા અને રામ-સીતાના વિવાહથી લઈ રાજા હરિશ્ચંદ્ર અને રાણાપુરના દરબાર નારસંગજી, મોરબીની વાણિયાણ, સોનલ ગારાણી, કાસમ તારી વીજળી, કાદુ બહારવટિયો, રાણક દેવડી જેવાં ઐતિહાસિક કે સામાન્ય પાત્રોના જીવનની કોઈ એકઠા ઘટનાઓને આધારે એ પાત્રોના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતાં ઇતિહાસ-ગીતો એ આપણો અમૂલ્ય સાંસ્કૃતિક વારસો છે. લોકહૃદય દ્વારા આલેખાયેલું રૂપડખાવાનું શબ્દચિત્ર આખા ઉપમાઓ વડે ચિરંજીવ બન્યું છે.

"જેમ ઝળૂંબે મોરલીને માથે નાગ જો...
જેમ ઝળૂંબે બેટાને માથે બાપ જો...
જેમ ઝળૂંબે નરને માથે નાર જો...
જેમ ઝળૂંબે ધરતીને માથે આલ જો,
આ ગરવાને માથે રે રૂખડિયો ઝળૂંબિયો"

ગીતકથાઓ-

ગીતકથાઓમાં રામ-સીતાના જીવનને લગતી કથાઓ સંદર્ભે થોડાં ગીતો જેવા કે 'ઘડી ન વીસરે રામ', 'બાળુડે વેશ', 'સીતા વનવાસ', બાળકૃષ્ણ દ્વારા કાળીનાગ નાથવાની કથા 'ગેડી દહે', મા-બાપની સેવા કરતા વિંધાયેલા શ્રવણની કથા, તુલસી-વિવાહની કથા નિમિત્તે લગ્ન-મનોરથ પ્રગટ કરતી અને પિતા પાસે સામેથી જ મનવાંચિત પતિ સાથે લગ્નની માગણી કરતી ગ્રામ્ય કન્યાની કથા, પુરુષવેશે શસ્ત્રો સજી ગામની રક્ષા કરતી તેજમલની કથા વગેરે જેવી વીસેક ગીતકથાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. 'જળદેવતાને બલિદાન'માં ગામના ઠાકોર પોતાની પ્રજાના સુખ અને સમૃદ્ધિ કાળે નવાણ ગળાવે છે, નવાણમાં પણ આવતું નથી, જળદેવતા ભોગ માગે છે અને ઠાકોર પોતાનાં દીકરા-વહુનું બલિદાન આપે છે. ઠાકોરનું દીકરા-વહુ પ્રત્યેનું વાત્સલ્ય, બલિનો ભોગ બનનાર પતિ-

બનીયું વહાલ અને ગામના સુખ માટે
ગામના આગેવાનનું સ્વાર્ણણ, ઊંડી
સંકેતના આ ત્રિવેણ સંગમે જળસમાધિ
કરારો વર-વધૂને લોકજીવનમાં અમર
સર્વારી દીધાં છે. કથાનું પ્રત્યેકવારનું શ્રવાણ
ગામના અશ્રુગંગા વહાવે છે,

“બાર બાર વરસે નવાણ ગળાવિયાં,
નવાણે નીર નો આબ્યાં છું રે !
...જાણતલ જોશીડો એમ કરી બોલ્યો,
દીકરો ને વહુ પધરાવો છું રે !”

માયા ગૂંધી, વેલડિયું શણગારી,
કેસરી બાંધી જંગીના ઢોલ વગડાવતાં
દેવીનીકળેત્યારે,

“આવો આવો, મારા માનસંગ દીકરા,
છેલ્લાં ધાવણ ધાવો છું રે !
પૂતર જઈને પારણે પોઠાડચો,
નેણલે આંસુડાંની ધારું છું રે !”

એને એક...બે...ત્રણ એમ એક એક
સંધિયું નીચે ઊતરતાં દંપતીનાં પગલે
ધાવણમાં નીર ફૂટ છે, અંતે,

“તરી છે ચૂંદડી ને તર્યો મોડિયો,
તર્યા અભેસંગનાં મોળિયાં છું રે !”

આવી અમરગીત-કથાઓનાં અમર
ધારો આપણા ગૌરવવંતા ભૂતકાળને
કિશકાર કરે છે, એટલું જ નહિ,
અમરજીવનનાં વિભિન્ન મૂલ્યોનું કંઠસ્થ
સંસ્કારો જાત કરીને જળવાયેલાં આવાં
મોટા પેઢી આમે આદર્શ તરીકે રજૂ કરવામાં
આવે તો એનો બહુ મોટો પ્રભાવ પડે એ
નિશ્ચય છે.

નવરાત્રિનાં જોડકણાં-

માની નાની કુંવારી કન્યાઓ નવરાત્રિના
નવેય કિવસની સંધ્યાએ માયા પર
અમરજીવન આજીવન ગરબા લઈને ‘તેલ
આવે છે પૂરે રે ગોરી ગરબો આવ્યો’ ગાતી
આવે તો એનો બહુ મોટો પ્રભાવ પડે એ
નિશ્ચય છે. સત્તર જોડકણાની
કથાને એક દોરામાં પડોવીને મેઘાણીભાઈએ

કમરા: તેની સમજ પ્રગટ કરી છે, આદી બે-
ચાર દેશાંતો જોઈએ:

“વાંકાનેરના વાણિયા, તું શેર કંકુ તોડ્ય જો,
શેર કંકુ તોડ્ય ત્યારે અધશેર
હીંગોળા ઢોડ્ય જો.
ભાઈ બેઠો જમવા બોજઈએ
ઓઢચા ચીર જો,
ચીર ઉપર ચૂંદડી ને ચોખલિયાળી ભાત જો,
ભાતે ભાતે ભડકલાંને જો જો વહુની જાત જો,
જાત ઉપર જોણું ને વહુને આબ્યું સોણું જો,
સોણા ઉપર દીકરી ને કાંઈ
વેલ્ય દડૂકી જાય જો,
વેલ્યમાં બેઠો વાણિયો કાંઈ
કાગળ લખતો જાય જો,
કાગળમાં બે પૂતળિયું કાંઈ
હસતી રમતી જાય જો...”

★

“નાનુભાઈની ગોરી માટે
ગરબે રમવા આવ્યો જો.
હું કેમ આણું બેની ! રાતલડી અંધારી જો,
રાતલડી અંધારી ત્યારે શેરી કાંટા વાગે જો,
શેરી કાંટા વાગે ત્યારે પગનાં ઝાંઝર ઝમકે જો,
પગનાં ઝાંઝર ઝમકે ત્યારે
નણકી સૂતાં જાગે જો,
નણકી સૂતા જાગે ત્યારે બે લાડુડા માગે જો,
બે લાડુડા માગે ત્યારે ભરી કોઠીમાં નાખે જો,
ભરી કોઠીમાં નાખે ત્યારે
ભરભર ભૂકો ધાય જો,
ભરભર ભૂકો ધાય ત્યારે
છોકરાં વીણી ખાય જો,
છોકરાં વીણી ખાય ત્યારે
કાલ મોટાં ધાય જો.”

★

“એક દડો ને બાઈ બીજો દડો,
ચીજો ટોડા બા’ર જો.
અમારી હારના નાનુભાઈ ને
તમારી વહુને વારજો !
તમારી વહુ છે લાડકાં ને,
જાલ જૂમણાં ધડાવજો,
જાલ ઉપર જૂમણાં ને,

બાવાંજલિ

કાઠિયાવાડને ઓળખવામાં બહુ
કુનેહ જોઈએ. ત્યાં ઈતિહાસ પડયો
છે. નૂર પડયું છે. ગુણ, ભક્તિ અને
નેકદિલી છે. કળા સૌંદર્ય વગેરે આ
પ્રજામાં ઘણુ ભર્યું છે, જેની શોધખોળ
પાછળ મેઘાણી ગાંડા હતા. મારે મન
મેઘાણી કૃષ્ણની બંસરી સમાન હતા.

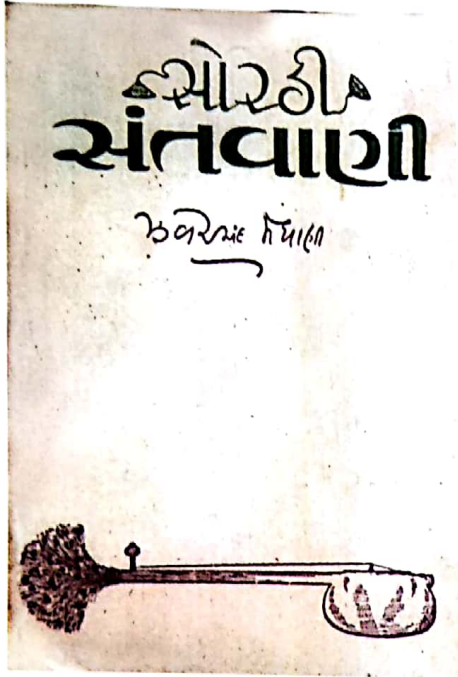
- મહાત્મા ગાંધી

તાંત્ર ઉપર ટીલડી..."

નાવિકોનાં ગીતો-

સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠે વસતા નાવિકોના જીવનનું પ્રતિબિંબ જેમાં જિલાયું છે એવા 'જોખનિયાં મારાં', 'ઘેલા સમઢરિયામાં', 'જવાનડા!' વગેરે ગીતો હૃદયદ્રાવક છે. 'તું મુંબી હાલ્યો' માં ગરીબ ખારવો મુંબઈની, મલખારની ખેપો કરે છે. પિતરાઈઓ અને

મોસાળિયાઓ એની ખાવરણને દુઃખ દે છે અને અંતે પતિનો ચિર વિયોગ ભોગવતી ખાવરણ બંદર પર તંબુ તાણીને પડેલ 'જંગલા' અથવા 'ટોપીવાળા'ના ખ્યારમાં ફસાઈ જાય છે,

"તું તો મુંબી હાલ્યો, તું તો મલખાર હાલ્યો,
નાણાની રે ખોટચે, ખરચીની ખોટચે.
...કાકાના રે કાકા, મામાના રે મૂડુ,
દુખડલાં રે દેવે, દુખડલાં રે દેવે." ને પછી તો,
"વંટોળો રે આબ્યો, વંટોળો રે આબ્યો,
ચૂંદલડી રે ઊડી, પાંબલડી રે ઊડી,
ટોપિયાને ઘેરે પોઢી, જંગલાને ઘેરે પોઢી."

નીતિ-અનીતિની પરવા કર્યા વગરનું જેવું છે એવું જીવન જીવતાં અને ગાતાં આવા

લોકનું ફસાવું ને પસ્તાવું બધું જ સહજ-સ્વાભાવિક લાગે છે.

ચોખલિયા દૃષ્ટિથી અગાઉ અલદ્ર ગાણીને બાકાત કરી નાખેલાં ગીતોને મેઘાણીભાઈએ 'રઢિયાળી રાત'ના ચોથા ભાગમાં સમાવ્યાં છે. મેઘાણી 'રઢિયાળી રાત' ખંડ-૪ના પ્રવેશક 'સર્વની રઢિયાળી રાત'ના અંતે નોંધે છે, "એ ગીતોમાં

આલેખાયેલ જીવન ભલે આપણાં સ્વીકૃત નીતિધોરણોની કસોટીએ અનૈતિક હરો (અને નીતિધોરણો કદી નિશ્ચિત કે નિશ્ચલ રહ્યાં જ નથી.) પણ ગીતો નીતિહીન નથી, નૈતિક કે અનૈતિક બેમાંથી એકેય નથી, હોય તો પણ તેને સંતાડવા જેવી કોઈ શરમિદી સ્થિતિમાં આપણે મુકાતા નથી. એ જેવાં હશે તેવાં જવાબ દેશે - આપણા સામાજશાસ્ત્રના શોધકોને અને અભ્યાસીઓને."

અને આપણે ભલે મેઘાણીનો લોકસાહિત્યકાર તરીકે મૂલવીએ પણ મેઘાણી તો સ્પષ્ટ લખે છે, "લોકસાહિત્યમાં મારો જે રસ છે તે નથી સૌંદર્યપ્રેમીનો કે નથી

સાહિત્યકારનો, પંરતુ નર્યા એક સમાજવિજ્ઞાનીનો રસ છે." અને મેઘાણીનું 'રઢિયાળી રાત'નું સંશોધન - સંપાદન એ આવા પ્રકારની સભાનતા સાથે કરેલા કર્મનું સુદ્ધ છે. એ દૃષ્ટિએ મેઘાણીનો સમાજવિજ્ઞાની તરીકે ચોક્કસ મૂલવી શકાય. આજની પેઢી પાસેથી આ પ્રકારનું સંશોધન ઇચ્છનીય છે.

સંદર્ભ-પુસ્તકો :

- (૧) 'રઢિયાળી રાત', બૃહદ્ આવૃત્તિ, સંપાદક-ઝવેરચંદ મેઘાણી (૨) 'લોકસાહિત્ય', પુસ્તક પહેલું, ઝવેરચંદ મેઘાણી (૩) મેઘાણી વિવેચનાસંદોહ, ખંડ-૧, જયંત કોઠારી (૪) 'લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય', ઝવેરચંદ મેઘાણી (૫) 'પગદંડીને પંથે', લોકસાહિત્ય, ઝવેરચંદ મેઘાણી (૬) 'ઝવેરચંદ મેઘાણી', નટુભાઈ ઠક્કર (યાત્રિક) (૭) 'પરબ', જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી-૨૦૧૪

અધ્યક્ષ અને પ્રોફેસર ઇન્ચાર્જ, ગુજરાતી વિભાગ બહાઉદ્દીન આર્ટ્સ કોલેજ, જૂનાગઢ.

રહેણાક : સાકાર, કોન્વેન્ટ સ્કૂલ સામેની શેરી કડિયા બોર્ડિંગ પાછળ, ગાંધીગ્રામ, જૂનાગઢ

લોકગુજરી

સળંગ અંક : એકત્રીસ

॥ પરામર્શી સામયિક ॥

(ત્રૈમાસિક : દ્વિતીય વર્ષ, ચતુર્થ અંક)

સંપાદક

ડૉ. બળવંત જાની

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૫

અનુક્રમણિકા

: સંતસાહિત્ય સંદર્ભ :

સંત ગણપતની 'ષટ્ચક લાવણી'	ડૉ. નરેશ વેદ	૩
સંત સાહિત્ય : સંપ્રદાયપરક કે પર ?	નરોત્તમ પલાણ	૧૫
સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ અને સમાજોત્થાનમાં સંતોનું યોગદાન	પ્રા. ડૉ. એસ.વી. જાની	૨૩
સંત કવિયત્રી અમરબાઈ	ડૉ. તીર્થકર રતુદાન રોહડિયા	૩૪

: લોકસાહિત્ય સંદર્ભ :

મામી-ભાણેજના અવૈઘ સંબંધની લોકકથાઓ	હસુ યાજ્ઞિક	૪૩
એશિયામાં લોક અને પ્રશિષ્ટ રામકથા : પરંપરા અને પરિચય	ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ	૫૯
'લોક-ઉત્સવગીતોમાં પર્યાવરણ કેન્દ્રી વિચાર-વિવાય'	ડૉ. દર્શના ઓઝા	૭૦
મૈયારીની હેડી : રચના અને રૂપ	કૌશિકકુમાર કોરાલી	૮૪
લોકનામો અને લોકકહેવતો	પ્રા. જશવંત વી. જીવરાજાની	૯૨
ડાંગની કુકણાબોલીની લોકોક્તિઓમાં પ્રગટતું લોકચિંતન	ડૉ. સુરેશ કે. પવાર	૯૬

: સમીક્ષાલોક :

ઈતિહાસમૂલક લોકજીવનનું અર્થપૂર્ણ અને શ્રદ્ધેય કથન-આલેખન : 'લોકવારતાની લ્હાણ'	બળવંત જાની	૧૦૭
વાણીની વિદ્યા અને તેની શાખાઓનો ફેરવિચાર : 'લોકસાહિત્ય વિજ્ઞાન'	- ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ	૧૧૪
ભલ ઘોડા વલ વંકડા : લોકસંસ્કૃતિ દસ્તાવેજ	ડૉ. ચેતના પાણેરી	૧૨૩
મેઘાણી લોકસાહિત્ય એવોર્ડ સમારોહનો અહેવાલ	ડૉ. સુનીલ જાદવ	૧૩૦
મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રનું કાર્યવૃત્ત	ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા	૧૩૪
લોકગુર્જરી : વાર્ષિકસૂચિ (દ્વિતીય વર્ષ)	ડૉ. કિરીટ એચ. શુક્લ	૧૪૧

લોકસંસ્કૃતિનો દસ્તાવેજ : 'ભલ ઘોડા વલ વંકડા'

ડૉ. ચેતના એ. પાણેરી

“વાતડિયું વીગતાળિયું મુંજા ઘટમાં ઘણેરીયું
હકડી તડ નો પોગિયું ત્યાં દુજી ઉપડિયું”

લોકસાહિત્યનાં સંશોધન-સંપાદન ક્ષેત્રે બહુમૂલ્ય પ્રદાન કરીને આ દુહાના શબ્દોને ચરિતાર્થ કરનાર જયમલ્લ પરમારે મેઘાણીભાઈએ સર્જેલી પરંપરાની સરવાણીને વહેતી રાખી. ઈ.સ. ૧૯૬૭ના ઓગસ્ટ માસમાં 'ઊર્મિ-નવરચના'ની ધુરા સંભાળી ત્યારે તેમની દષ્ટિ સમક્ષ સ્પષ્ટપણે લોકસાહિત્ય હતું. 'ધરતીની અમીરાત'ના પ્રસ્તાવનારૂપ લેખમાં જયમલ્લ પરમાર લખે છે, “આજના વિકસતા જતા વિશ્વમાનવ વિકાસનું આધારબીજ આ લોકસંસ્કૃતિ જ છે, એટલે કે નવા માનવીના જીવનચક્રાતરનો પાયો આ લોકસંસ્કૃતિ છે.

પિંગળશીભાઈ ગઢવી, મેરૂભા ગઢવી, દુલા, કાગ, મેઘાણીભાઈ, જયમલ્લ પરમાર — કોઈનો કંઠ તો કોઈની કહેણી, કોઈનું લેખન તો કોઈનું સંશોધન-સંપાદન, કોઈની વાર્તા તો કોઈની કવિતા. વ્યક્તિઓ આવી અને ગઈ પણ વિવિધરૂપે એ શક્તિઓ વિવિધ વ્યક્તિઓમાં વિલસતી રહી. જયમલ્લ પરમારનાં ૭૭એક પુસ્તકો લોકસાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને લગતાં, ૭૭એક પુસ્તકો લોકવાર્તાનાં અને ૭૭એક પુસ્તકો લોકસાહિત્યને લગતાં સંશોધન-સંપાદનનાં મળી કુલ એકાવન

જેટલાં પુસ્તકોં પ્રકાશિત થયેલાં છે. એમાંનું એક અશ્વ વિષયક સંશોધન-સંપાદનનું પુસ્તક 'ભલ ઘોડા વલ વંકડા'ને લોકસાહિત્યના ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ તરીકે મૂલવવાના પ્રયાસ થકી જયમલ્લ પરમારના સંશોધન-સંપાદનનાં ઊંડી સૂઝ અને નિસબત ધરાવતા કાર્યને પણ મૂલવીએ.

વેદકાળમાં પશુધન એ માનવીની મહામૂલી સંપત્તિ ગણાતી. પશુઓ જ સમૃદ્ધિનો પર્યાય ગણાતાં. વેદકાળના આર્યોને પોતાનાં પાલતુ પશુઓ ઉપર અનહદ પ્રેમ હતો. સામવેદની ઋચાઓમાં રજૂ થયેલી પ્રાર્થનામાં આનાં પ્રમાણો મળે છે. જેમ કે, "સતત દૂધ આપનારી ગાયો, ભાર વહન કરનારાં તાકાતવંત બળદો, વેગીલા ઘોડાઓ, દુશ્મનોની સામે યુદ્ધ કરનારી વીરાંગના યુવતીઓ, સભાઓને શોભાવનાર અને રથવિદ્યામાં પારંગત એવા યજ્ઞોના કરનારાઓ, વીર યુવાનો ઉત્પન્ન થાઓ."

વેદકાળથી લઈ આજ સુધી લોકજીવનમાં અશ્વ પૂર્ણ પુરુષાતનના પ્રતીક રૂપે પૂજાય છે. આપણા શાસ્ત્રકારોએ દેવાંશી અશ્વને ગાયના જેટલો જ પૂજનીય ગણાવ્યો છે. ભગવાનના ચોવીસ અવતારોની કથામાં 'હયગ્રીવ'ની કથા લોકપ્રચલિત છે. અશ્વનીકુમારો નામે ઓળખાતા દેવોના ડોક્ટરો પણ અશ્વની યોનિમાં જન્મ્યા ગણાય છે. પાંચ પાંડવોમાંના નકુળ અને સહદેવ અશ્વનીકુમારોના પુત્રો હતા. અશ્વશિરોમણિ 'ઉચ્ચૈઃશ્રવા' નામનો સૂર્યના રથનો ઘોડો એ દેવો અને દાનવોએ કરેલા સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલાં ચૌદ રત્નોમાંનું એક રત્ન ગણાય છે. અશ્વની અદ્ભુત તાકાત અને પરાક્રમશીલતાને કારણે જ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે ગીતાજના 'વિભૂતિયોગ'માં કહ્યું છે, 'અશ્વાનામ્ ઉચ્ચૈઃશ્રવાહમ્' અશ્વોમાં હું ઉચ્ચૈઃશ્રવા (ઊંચા કાનવાળો અશ્વ) છું.'

આવા અદ્ભુત અશ્વો વિશેના સંશોધન-સંપાદનના લેખોનો સંગ્રહ કરી જયમલ્લ પરમારે ઈ.સ. ૧૯૭૦નો 'ઊર્મિનવરચના'નો દીપોત્સવી અંક 'લોકસાહિત્યમાં અશ્વ' એ નામે પ્રગટ કરેલો. એમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી સામગ્રીનું વર્ગીકરણ, શુદ્ધીકરણ કરી તેને ગ્રંથસ્થ કરવાનો ભાઈશ્રી રાજુલ દવેનો પ્રશસ્ત્ય પ્રયાસ એટલે 'ભલ ઘોડા વલ વંકડા.'

અભ્યાસની સરળતા ખાતર આ પુસ્તકને ચાર વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. (૧) અશ્વ વિષયક લોકવાર્તાઓ (૨) અશ્વ વિષયક કુહા, કાવ્યો, લગ્નગીતો અને મરશિયા (૩) અશ્વ પરિચય અને (૪) અશ્વ વિષયક અભ્યાસલેખો.

અશ્વની શક્તિ અને સ્વામીભક્તિ, સમજણ તથા વફાદારીની વાતો

લોકસાહિત્યમાં, લોકવાર્તાઓમાં, દુહાઓમાં ઠેર ઠેર વેરાયેલી પડી છે. એ બધાને સુસંકલિત કરી જે રીતે 'ભલ ઘોડા વલ વંકડા'નું પ્રકાશન થયું છે એ શ્રી જયમલ્લ પરમારની સંશોધન-સંપાદનની સૂઝ અને શ્રી રાજુલ દવેની સંકલન સૂઝને આભારી છે.

'ભલ ઘોડા વલ વંકડા'ના પ્રથમ વિભાગમાં નાની મોટી અશ્વ વિષયક ૩૮ લોકવાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી રાજુલ દવેના શબ્દોમાં કહીએ તો "આ કથાઓ જેમ એકલા અસવારની નથી તેમ એકલા અશ્વની પણ નથી. માનવીની તેમજ ઘોડાની વીરતા, ધીરતા, ઊર્મિલતા અને સૂઝબૂજ એકાકાર કરતી આ વાર્તાઓ છે. એમાં ક્યાંક અસવાર તેજીને ટકોરો મારે તો ક્યાંક ઘોડાં માનવીને મરદ બનાવે છે."

આવી કથાઓમાં 'હાલા તારા હાથ વખાણું, કે પટ્ટી તારા પગ વખાણું'ના સંદર્ભવાળી કાનજીભાઈ બારોટની 'મહેરામણજી અને પટ્ટી ઘોડી', પિંગળશીભાઈ ગઢવીની 'માણકીનાં મૂલ ન હોય', પૂંજા વાળાની 'ગરો લીધોને ત્રાટક્યો બોલ્યો', હિંગોળદાન નરેલાની 'કરાફાત કાળૂડી', દાદાભાઈ જે. વાળાની 'પીરાણી તાજણ', જયમલ્લ પરમારની 'ઘોડીનો અસવાર', પૂંજા વાળાની 'ભલ ઘોડા વલ વંકડા', હરસુરભાઈ ગઢવીની 'વેલર અને ભૂતડીની વફાદારી', બાપલભાઈ ગઢવીની 'કાળુડી કજાત !', કાશીરામ વ્યાસની 'વફાદાર ખચરી', વગેરે કથાઓ અશ્વોના પરાક્રમની કે વફાદારીની સાથે સાથે જે તે સમયની પ્રજાઓમાં કે શાસકોમાં રહેલાં ભારતીય મૂલ્યોનાં કે ખાનદાની તેજસ્વિતાનાં દર્શન કરાવી રહે છે. 'માણકીનાં મૂલ ન હોય'માં જામબાપુ ભાણવડના આચર ગોલણ ભૂંકણની અને એની માણકી ઘોડીની શૂરવીરતાને બિરદાવતા - રાજનો લૂંટારો હોવા છતાં - તેને સોનાની મૂઠવાળી તલવાર અને શિરપાવ આપે છે. વળતું ગોલણે પણ ત્રણ ત્રણવાર જામનગર રાજમાં લૂંટ કર્યા પછી હવે ત્યાં લૂંટ ન કરવાનું વચન આપ્યું. 'ગરો લીધો ને ત્રાટક્યો બોલ્યો'માં તાજણ ઘોડીની શૂરવીરતા તેના અસવારને લઈને ઝાંખી પડે છે ત્યારે અસવાર બદલાતાં જ તાજણ જે પરાક્રમ દાખવે છે ત્યાં તેના અસવારની પરાક્રમશીલતાને પણ બિરદાવવી પડે છે. પૂંજા આહિર જેવો બીકણ અસવાર તાજણના વેગને સહન કરી શકતો નથી. એથી જ કહ્યું છે,

"કોઈ ઘોડો, કોઈ પરખડો, કોઈ સુરંગી નાર
સરજનભારે સરજિયા, તીનું રતન સંસાર."
અશ્વોની અનુપમ સુંદરતાનું વર્ણન પણ આ વાર્તાઓમાંથી મળે છે.

જેમકે, 'લાખા ફૂલાણીનો ઘોડો પબુપસર'માં ઘોડાનું વર્ણન કરતાં દુલેરાય કારાણી લખે છે, 'પીઠ પર હાથ ફેરવતાં હાથ સરકી જાય, અરે એના પર બેઠેલી માખી પણ લપસી જાય એવી મુલાયમ, સુંવાળી અને રેશમી ચામડી હતી. "જમ રણજિતનું પિતૃતર્પણ'માં રાજુલ દવે લખે છે તે મુજબ વિશ્વમાં અત્યારે અશ્વની અંદાજે ૧૪૫ જાતો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે પૈકી અરબી અને કાઠિયાવાડી જાતો સૌથી પ્રાચીન છે. વિશ્વમાં અરબી, કાઠિયાવાડી અને ઓસ્ટ્રેલિયાની વેલર જાતિના અશ્વો શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે. કાઠિયાવાડી અશ્વની કુલ એકાવન જાતો જણકારે જણાવે છે. અશ્વની બાર બાબ ઉપરથી એને કાઠિયાવાડી અશ્વ ગણવામાં આવે છે. જો કે સૌરાષ્ટ્રમાં છેલ્લા પાંચ-સાત દાયકામાં સંપૂર્ણ કાઠિયાવાડી અશ્વ નથી થયા તેવું નિષ્ણાતોનું મંતવ્ય છે. અત્યારે મહત્તમ ૧૧ બાબવાળો કાઠિયાવાડી અશ્વ મળે છે. પૂરેપૂરા ૧૨ બાબવાળો અંતિમ અશ્વ જામનગરના જામ રણજિતનો 'અશ્વનીકુમાર' હતો જેનું શિલ્પ કંડારવા જામ રણજિતે તેને દરિયાઈ માર્ગે સ્ટીમરમાં જામનગરથી ફ્રાન્સ મોકલેલો. જામ રણજિત જેને દેવાંગી માનતા એ 'અશ્વનીકુમાર' અશ્વનું શિલ્પ હર્બટ હેઝલ્ટાઈને તૈયાર કરેલું તે આજેય જામનગરમાં લાખોટા તળાવ મધ્યે શોભી રહ્યું છે.

પ્રસ્તુત સંપાદનના બીજા વિભાગમાં 'અશ્વના દુહા' અંતર્ગત અશ્વ વિષયક ૮૫ દુહા સમાવવામાં આવ્યા છે. તો 'વીરવિનોદ'માંથી 'ઘોડા અને ઘોડીનાં નામ મૂકવામાં આવ્યાં છે. પિંગળશીભાઈ ગઢવીએ 'અશ્વનામ પરિચય'માં અશ્વનાં આટલાં નામો મૂક્યાં છે, વાજી, તુરંગ, તુરગ, હય, સૈધવ, અર્વ, કેકાન, તુરંગમ્, પવંગ, હરિ, ભીડજ, ગંધર્વ, હંસ, ઘોટક, સ્યંદનપત્ર, શભયાન, દેવયાન, નરપતવાહન, રેવત, વિમાનક્ષિતિ, સપ્તી. તે સિવાય ચારણી કે લોકસાહિત્યમાં તૂરી, તોખાર, ઘોડો, ચડણ, ખેંગ, ટઢુ અને તિરસ્કારની ભાષામાં ટારડું. આમાંથી પંદરેક અશ્વનામો વિષયક દુહાઓ પણ અહીં મળે છે. જ્યમલ્લ પરમારે સંપાદિત કરેલાં અશ્વ વિષયક લગ્નગીતો અહીં 'લગ્નગીતોમાં અશ્વ' એ શીર્ષક હેઠળ રજૂ થયેલાં છે. લગ્નમાંગલ્યને પ્રગટાવતાં લગ્નગીતોમાં ગણેશ બેસાડવાથી લઈ કન્યાવિદાય સુધીનાં ગીતોમાં ઘોડાના ઉલ્લેખ દ્વારા આપણી લોકસંસ્કૃતિમાં અશ્વની મહત્તા રજૂ કરવામાં આવી છે. થોડાં દૃષ્ટાંતો જોઈએ,

“પરથમ ગણેશ બેસારો રે
મારા ગણેશ હુંદાળા !
ગણેશ હુંદાળા ને મોટી ફાંદાળા !
ગણેશજી વરદાન દેજો રે

મારા ગણેશ હુંદાળા !
કૃષ્ણની જાને રૂડા ઘોડલા શણગારો
ઘોડલે પિતળિયા પલાણ રે મારા ગણેશ હુંદાળા !”

x x x

“કુંવર ઘોડે ચડ્યા ને જોવા જગ મળ્યું,
મારી શેરીમાં હાટ નો માય કુંવર ઘોડે ચડ્યા...”

x x x

“કેસરિયા ! ચડો વરઘોડે
ચડો વરઘોડે ને લાલ અંબોડે-કેસરિયા...”

x x x

“પરશાળેથી કેસર ઊડે ઘોડવેલું આવે રે ઉતાવળી
ઘોડવેલે બેસી બેની કેસરબા ચાલ્યા
દાદા તે મોતીલાલ વળામણે....”

લગ્નગીતો બાદ કેસરીસિંહ બારહઠનું ‘ચેટક કી મૃત્યુ ઔર મહારાણા પ્રતાપ કા શોક’ નામક અશ્વનું શોકાંજલિ કાવ્ય મુકવામાં આવ્યું છે તો બીજા વિભાગના અંતે કાનજીભાઈ બારોટ સંપાદિત ‘અશ્વ ચેતકનો મરશિયો’ મુકવામાં આવ્યો છે. મહારાણા પ્રતાપે ચેતકના મૃત્યુથી માત્ર અશ્વ નથી ગુમાવ્યો પણ ભાઈ, બાપ, અને પુત્ર જાણે ગુમાવ્યો છે ! અશ્વ નથી મર્યો જાણે રાણા પ્રતાપનું મન મરી ગયું છે. (આ અશ્વ અસલ કાઠિયાવાડી ઓલાદનો હતો એમ માનવામાં આવે છે.)

સંપાદનનો ત્રીજો વિભાગ ‘અશ્વપરિચય’નો છે. ઘોડાનાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ડિંગળી અને પ્રાદેશિક બોલીઓનાં અસંખ્ય નામોમાંથી થોડાં નામો અહીં આપવામાં આવ્યાં છે. ઘોડાનાં અંગોમાંથી મળતાં શુભ-અશુભ સંકેતો, અશ્વનો શણગાર (ચિત્ર સહિત) ઘોડાની ૧૧ જાતોનાં નામ, પ્રદેશ ઉપરથી ઓળખાતા અશ્વો જેમ કે, કાઠિયાવાડી, મારવાડી, માળવી ઉપરાંત અરબી-અરબસ્તાન, બમ્પિગુ-બર્મા, મણિપુર ટાંધન, મણિપુર, કાફરી ગુંટ ભુતાન, નેપાલી ટાંધન - નેપાળ, તુર્કી ટાંધન - તુર્કસ્તાન, યારકન્દી ટાંધન- યારકંદ વગેરે... અશ્વના જાતિ, ગુણ, લક્ષણ અને પરખ ઉપરાંત કાઠી ઘોડાની ૩૬ જાતો કયા ગામમાં કોની પાસે હતી તેની વિગત ઉપરાંત ‘શાલિહોત્રશાસ્ત્ર’ પ્રમાણે અશ્વનો ઉછેર, અશ્વપરીક્ષા, રોગનિદાન વગેરે બાબતો આ વિભાગમાં સમાવવામાં આવી છે જે અશ્વવિષયક ઝીણામાં ઝીણી વિગતોથી સભર છે.

પુસ્તકના છેલ્લા ચોથા વિભાગમાં ૧૦ જેટલા અશ્વવિષયક અભ્યાસ લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વજુભાઈ વ્યાસનો લેખ ‘ઘોડાની ઉત્ક્રાંતિ’થી લઈને અશ્વમેધ યજ્ઞ’ – હરસુર ગઢવી, ‘લોકજીવન અને સંસ્કૃતિમાં ઘોડો’ – ખોડીદાસ પરમાર, ‘લોકગીતોમાં અશ્વ’ – જયમલ્લ પરમાર, ‘યુરોપના જગવિખ્યાત કલાકારોની કૃતિઓના અશ્વ’ – એન.ટી. ખેર સુધીના તમામ લેખોમાં અશ્વોનાં સંસ્કારવર્ણનો મળે છે. ‘લોકભાષામાં ઘોડો’ – જયમલ્લ પરમારનો લેખ અત્યંત રસપ્રદ છે. ‘બે ઘોડે ચડવું’, ‘દરદઆવે ઘોડા વેગે અને જાય કીડી વેગે’, ‘ગધેડે મુલક લેવાતો હોત તો ઘોડાનો ભાવ કોઈ પૂછત નહીં’, ‘ઘરડી ઘોડી ને લાલ લગામ’, ‘વહુ વછેરા ને છોકરાં નીવડિયાં પરમાણ’, ‘ત્રીન હી ચીલે ના ચલે, અશ્વ, શેર, સપૂત’, ‘ગધેડીને ગંગામાં નવરાવો એથી કાંઈ ઘોડી ન થઈ જાય’, ‘બાયડીને બલોયાં નહિ અને પબો ઘોડાનાં સાટાં કરે’, ‘વ્યાજ તો ઘોડા છોડાવે’, ‘વિચારનાં ઘોડાં મનમાં હમચી ખૂંદે’, ‘વિચારોના ઘોડાપૂર’ મનમાં ઊમટે ત્યારે મનને સંબોધીને ગવાતું ભજન યાદ આવે,

“ઘોડા હો તો લગામ લગાવું

ઉપર જીન કસાવું

હોય સવાર તેરે પર બેઠું

ચાબૂક દેકે ચલાવું

મન તોહે કેહિબિધ કર સમજાવું ?”

એ સિવાય ‘દશેરાને દિવસે જ ઘોડું ન દોડ્યું’, તેજીને ટકોરો, ગધેડાને ડફણાં’ આવી તો કેટલીયે કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો લોકભાષામાંથી ધીમે ધીમે લુપ્ત થવા લાગ્યા છે. આ સંદર્ભે આ જ લેખમાં જયમલ્લ પરમારનું સંસ્કૃતિચિંતન યથાર્થ શબ્દોમાં આ રીતે રજૂ થયું છે, “કાળ સંસ્કૃતિની કરવટ બદલી રહ્યો છે. જૂની સંસ્કૃતિના અવશેષ માથે નવી સંસ્કૃતિના ભાણકારા વાગી રહ્યા છે. જૂની સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં રહેલું બળ નવી સંસ્કૃતિનું ધારક બને તો જ ખમીરવંતી પ્રજા પેદા થાય. બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને વિચારોનાં વલખાં નહિ, પણ સત્ત્વ-સંશુદ્ધિ જ કોઈ પણ પ્રજાની ધારક – પોષક બની શકે. સંસ્કૃતિનું સર્જન તો હજારો વર્ષના માનવજીવનના રસાયણમાંથી નિર્માણ થાય છે.”

લોકભાષામાંથી જ નહિ, વ્યવહાર જગતમાંથી પણ અશ્વોનો ઉપયોગ લુપ્ત થઈ ગયો છે એ સમયમાં અશ્વ વિષયક ‘ભલ ઘોડા વલ વંકડા’ પ્રકારનું શ્રી જયમલ્લ પરમારનું આ સંશોધન-સંપાદન માત્ર અશ્વ પરિચય આપતો જ નહિ

પરંતુ આપણી સામાજિક-સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક ધરોહર સમેતનો એ દસ્તાવેજી ગ્રંથ બની રહે છે જેનું સાહિત્યિક મૂલ્ય નિઃશંક અદકેરું છે.

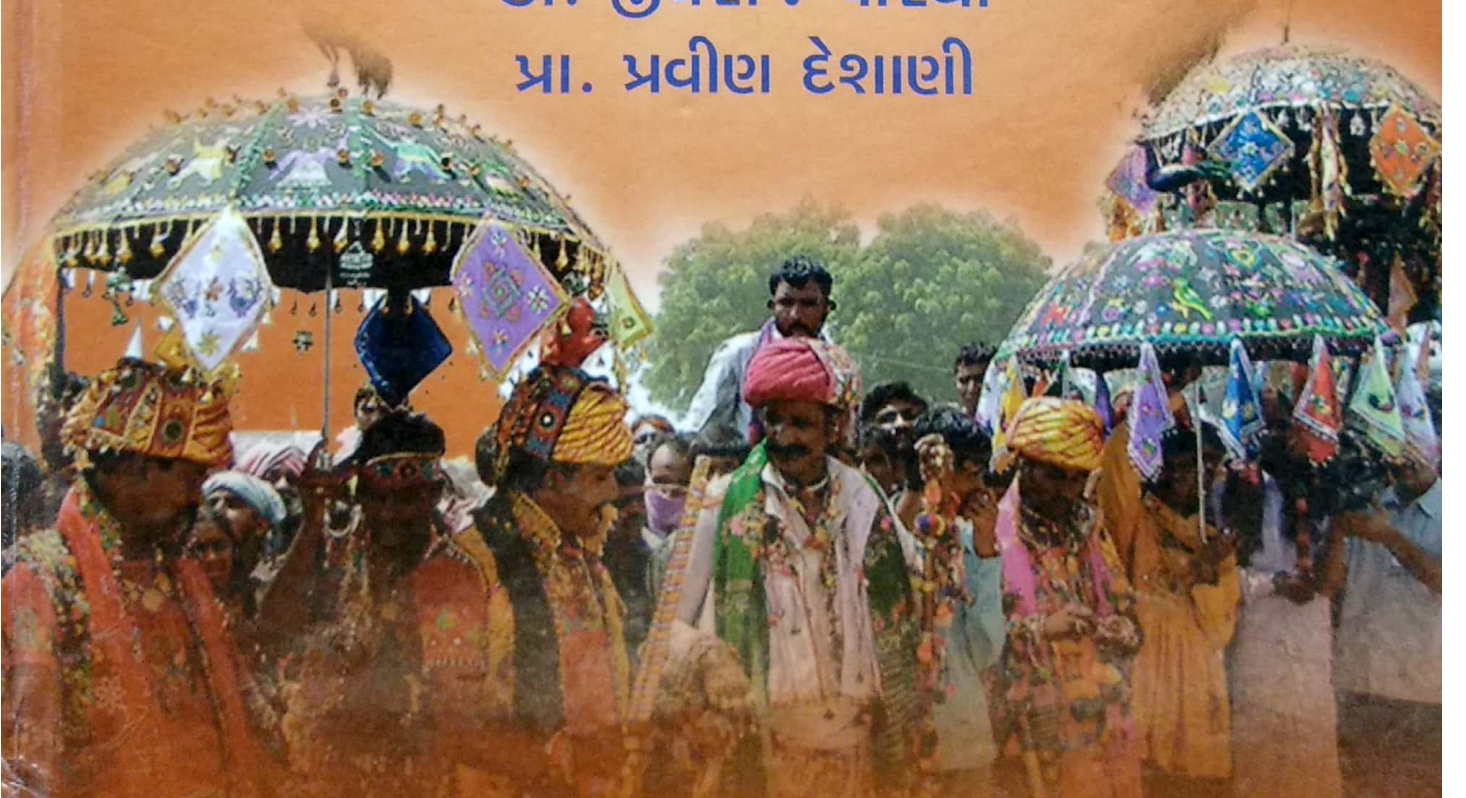
સંદર્ભ ગ્રંથો

૧. 'ભલ ઘોડા વલ વંકડા' – જયમલ્લ પરમાર
૨. 'ધરતીની અમીરાત' – જયમલ્લ પરમાર
૩. 'ધરતીની મહેંક' – જયમલ્લ પરમાર
૪. 'ધરતીની સોડમ' – જયમલ્લ પરમાર
૫. 'લોકસંસ્કૃતિમાં પશુઓ' – જોરાવરસિંહ જાદવ
૬. ગુજરાતી લોકસાહિત્ય વિમર્શ – બળવંત જાની

લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિ વિમર્શ

સંપાદક
ડૉ. જીવરાજ પારધી
પ્રા. પ્રવીણ દેશાણી

લોકગીતોમાં અભિવ્યક્તિ પામ્યાં છે. કુટુંબમાં વહુની સ્થિતિનું ભયાન પદ્ય લોકગીતોમાં છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

૧. ઘરતીનું ઘાવણ ભાગ-૧	૬. રઢિયાળી રાત ભાગ-૩
૨. એજન૦	૭. લોકસાહિત્ય
૩. એજન૦	૮. રાસડાનો રંગ
૪. એજન૦	૯. ભારતીય લોકસાહિત્ય
૫. રઢિયાળી રાત ભાગ-૧	૧૦. લોકસાહિત્ય ચર્ચા

૨૦. પ્રેમ-શૌર્ય અને સંસ્કારનું સિંચન કરતાં દુહાઓ

પ્રા. ડૉ. ચેતનાબેન પાણેર

અધ્યક્ષ : ગુજરાતી વિભાગ

બહાઉદ્દીન વિનિયન કૉલેજ, જૂનાગઢ

લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિની પરંપરામાં સાહિત્ય-સ્વરૂપ તરીકે દુહાનું સ્થાન અનેરું છે. આપણી ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક ઘરોહર સમા લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય દુહા આપણા ખમીર અને ખાનદાનીને, આપણી શૂરવીરતાને, આપણી સંસ્કારિતાને ઉજાગર કરે છે એટલું જ નહીં. આજે પણ એ દુહા પ્રેમ, શૌર્ય અને સંસ્કારનું સિંચન, જતન અને સંવર્ધન કરે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં 'મુક્તક'નો વ્યાપક છંદ જેમ 'અનુષ્ટુપ' છે તેમ પ્રાકૃત ભાષાનો તેમજ પ્રાદેશિક ભાષાઓનો વ્યાપક છંદ 'દુહો' છે. દુહો અપભ્રંશકાળથી શરૂ થયેલો માનવામાં આવે છે. શ્રી નરોત્તમદાસ સ્વામીના મતે વિક્રમની નવમી શતાબ્દિના પૂર્વભાગમાં ચોરાસી સિદ્ધોના આદિ સિદ્ધ રહ્યા આ છંદનો સૌથી પહેલો પ્રયોગ કરનાર હતા હેમચંદ્રાચાર્યે બારમી સદીના અંતભાગમાં 'સિદ્ધહેમ' નામના વ્યાકરણગ્રંથમાં દુહાઓ આપ્યા છે. રાણકદેવીના દુહા, લાખા દુલાણીના દુહા, ઓઢા-હોથલ દુહા, ઢોલા-મારુના દુહા વગેરે દરેક યુગે લોકલોક્યને આકર્ષતા રહ્યા છે.

આ દુહાના બે પ્રકાર છે, જેના ચંરણોનો પ્રાસ છોડે મળે એ અંત્યમેળ દુહા અને મધ્યમાં મળે એ મધ્યમેળ. આ સિવાય દુહાઓમાં 'સોરઠિયો દુહો ભલો' એમ કહેવાયું છે. આ સોરઠિયો દુહો એટલે સોરઠમાં રચાયેલ દુહો અથવા સોરઠી કવિએ રચેલ દુહો એમ બંને અર્થ લઈ શકાય. સોરઠ પ્રદેશને ટીબે ટીબે, કાંકરે કાંકરે, નેસડે, નેસડે અને પાદરે પાદરે આ દુહો અમર થયો છે. નાગબાઈના દુહા, હલામણના દુહા, હમીરજીના દુહા, હોથલના દુહા, મેરુ-ઉજળીના દુહા, એ રીતે અનેક પ્રેમ-શૌર્યનું સિંચન કરતાં દુહાઓ પ્રજાને કંઠે અમર થયાં છે. જ્યાં રણભેરીઓ વાગતી હોય, જનીઈવઢ ધા દેવાતા હોય, માથા કપાઈ ઘડ લડતા હોય ત્યાં દુહો પોતાના દાવ ખેલે છે. કાઠિયાવાડની ખમીરવંતી

પ્રજાનું સાહિત્ય એટલે દુહો, મેર, રબારી, આહિર, કાઠી, રાજપૂત અને ચારણ જેવી વીર પ્રજાનું એ મોંઘું સાહિત્ય ધન છે.

પ્રેમ-શૌર્ય અને સંસ્કૃતિનું સિંચન કરતા દુહાઓને અનુક્રમે થોડા થોડા દૃષ્ટાંતો સહિત જોતાં જઈએ. લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિમાં કેવી વિશિષ્ટ ભાત ઉપજાવે છે તે જોઈએ.

પ્રેમનું સિંચન કરતાં દુહા : પ્રેમ એ માનવજીવનનું સનાતન અને પાયાનું મૂલ્ય છે. આ પ્રેમભાવનું લાઘવયુક્ત શૈલીમાં નિરૂપણ કરતાં દુહાઓ જોઈએ.

"સરવરને હંસુ જપે, વર્ષા જપનો મોર;

સાજણને સાજણ જપે, જેમ ચાંદો જપે ચકોર."

અર્થાત્ હંસ જેમ સરોવરને, મોર જેમ વર્ષાને, ચકોર જેમ ચંદ્રમાને જપ્યા કરે છે તેમ સાજન સાજનની (એક પ્રિયપાત્ર બીજા પ્રિયપાત્રની) જપમાળા જપ્યા કરે છે.

"કહા ચંદ્ર ? ચકોર કહા ? કહાં મોર ? કહાં મેરું ?

અળગા તોયે ઢૂંકડા, સાચો જ્યાંહી સનેહ."

અર્થાત્ ક્યાં ચંદ્ર અને ક્યાં ચકોર ? ક્યાં મોર ને ક્યાં મેઘ ? પરંતુ જ્યાં સાચો સ્નેહ છે ત્યાં ભૌતિક અંતર ગમે તેટલું હોય છતાં દૃઢયથી તે ઢૂંકડા (નજીક) હોય છે.

પ્રેમમાં વિરહની વેદનાને વ્યક્ત કરતાં દુહાઓ પણ મળે છે જેમ કે,

"સમદર લહેરું ટાઢીયું, એથી ટાઢો વા;

પણ પિયુ વિનાના પોઢણાં, કાળજ કટારીનો ઘા"

અર્થાત્ સાગરની લહેરો શીતળ છે. એથી એ શીતળ વાયુ વાય છે પણ પતિવ્રતા વિરહી સ્ત્રીને પતિ વિનાની શૈયા કાળજે કટારીના ઘા જેવી લાગે છે.

"સાજણ વિસર્યા ન વિસરે, જેસું બાંધ્યો નેહ;

પલ પલ હૈયે સાંભરે, જેમ બપૈયો મેહ."

જેની સાથે પ્રેમની લગની લાગી હોય એવા સાજણ ભૂલ્યા ભુલાતા નથી. જેમ બપૈયો પલપલ વરસાદને ઝંખે છે તેમ પ્રેમીના હૈયામાં પળે પળે પ્રિયપાત્રની યાદ આવે છે.

લોકસાહિત્યમાં મળતી પ્રણય કથાઓ મોટાભાગે દુહાઓમાં મળે છે. 'ઓઢા-હોથલના દોહા', 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' ભાગ-૪ માં મળે છે. તેમાંથી વર્ષાઋતુના આરંભે કનડા ડુંગરા પર ઓઢાને પોતાનું વહાલું વતન કચ્છ યાદ આવે છે તેના દુહા લોકસાહિત્યમાં અમર બન્યા છે.

"મત લવ્ય, મત લવ્ય, મોરલા, લવતો આઘો જા !

એક તો ઓઢો અણોહરો, મથ્યે તોજી ઘા."

હોથલ કહે છે કે મોરલા ! તું લવરી કરમાં, તું દૂર જઈને ટલુકા કર કેમ કે એક તો મારો સ્વામી ઓઢો ઉદાસ છે જ અને તેમાં તારી ઘા(વાણી)થી એ વધારે ઉદાસ બને છે.

"મારી તોંકે મોર ! સંગણજા ચડાવે કર,

અથે તિત્તજા ચોર ! ઓઢે કે ઉદાસી કિયો."

હે મોર ! હું તને કામઠી પર તીર ચડાવીને મારીશ, ઓ માનવીના ચિત્તાડાના ચોર !
તેં મારા ઓઢાને આજે ઉદાસ કરી મૂક્યો.

ત્યારે મોર જવાબ આપે છે :

"અર્સી ગિરિવરજા મોરલા, કાંકર પેટ ભરાં,
રત આવ્યે ન બોલાં હૈડો ફાટ મરાં."

મેરુ-ઉજળીની બારમાસીના દુહાઓ પણ લોકકંઠે વસેલા છે તો 'ઘોળ્યાં જાવ રે, ઘી' જેવા દુહાઓ પ્રણયની વિશિષ્ટ ભાત ઉપસાવે છે.

"ઘોળ્યાં જાવ રે, ઘી આજુના ઉતારનાં,
ઘન્ય વારોને ઘન્ય દિ', નિરખ્યો વાળા નાગને."

રૂપાળો વીરપુરુષ વાળો નાગ અચાનક શહેરની બજારમાં આવે છે. બજારમાં વાણિયાના હાટે ઘી વેરવા આવેલી આહિર કન્યા તેને એકાએક જુએ છે અને મુગ્ધાવસ્થામાં તોળાતું ઘી ઢોળાય છે. વેપારી ટકોર કરે છે કે ઘી ઢોળાય છે પણ મુગ્ધા કહે છે કે ઘી ઢોળાતું હોય તો ઘોળ્યું. મારો આજનો દિવસ ઘન્ય બની ગયો.

પ્રેમમાં વિરહની જેમ મિલનની મસ્તી પણ દુહાઓમાં વર્ણવાઈ છે જેમ કે,

"પહેલો પોરો રેણરો, દીવડા ઝાકમઝોળ;
પિયુ કંટાળો કેવડો, ઘણ્ય કંકુની લોળ."

અર્થાત્ રાત્રિના પહેલા પ્રહરમાં દીપક ઝાકમઝોળ પ્રકારી રહ્યા છે. પ્રિયતમ કંટાળો પણ મઘમઘતી સુવાસવાળો કેવડો છે તો પ્રિયતમા જાણે લાલ લાલ કંકુમય છે. કેવડો અને કંકુના પ્રતીક વડે કવિએ પરસ્પરના પ્રેમમાં લીન યુગલની મસ્તી સુંદર રીતે પ્રગટ કરી છે. પછીના ત્રણ પ્રહરનાં દુહાઓમાં આ પ્રણયની મસ્તી પરાકાષ્ટા સાથે છે.

'ઢોલા-મારુ' ની વાર્તા સળંગ દુહાબદ્ધ રચના છે. આ વાર્તાને રાજસ્થાનની 'Genuine National Poetry' તરીકે બિરદાવવામાં આવી છે. પરંતુ એ માત્ર રાજસ્થાનની નહીં સમગ્ર ચારણી સાહિત્યની પણ કાવ્યસંપત્તિ છે. આ પ્રકારના દુહાઓએ જ લોકવાર્તાસાહિત્યને ટકાવી રાખ્યું છે.

સામેટી અને ચડ વિજોગણ જેવી સ્ત્રી કવિયત્રીઓએ પણ પ્રેમભાવ પ્રગટાવતાં દુહાઓ આપ્યાં છે.

"સામેરી સાજન વળાવિયો, તાતી વેલૂ માંહ,
હું નવ સરજી વાદળી, પિયુને પળપળ કરતી છાંય."

ચૂડ વિજોગણ એક દુહામાં કહે છે :

"સાજણ એવા ધારીએ, જેવા કૂવાના કોશ;
પછાડયા પાણી દિયે, રૂદે ન આણે રોષ."

આવા જ ભાવનો એક બીજો દુહો મળે છે :

"પ્રીત કરો એસી કરો, જૈસે ઘડુવા દોર;
ગલે ફસાવે આપકો, પાની લાવે ઓર."

આમ પ્રણયના-વિરહ-મિલન સહિતના વિભિન્ન ભાવોનું સિંચન આ દુહાઓ દ્વારા થાય છે.

શૌર્યનું સિંચન કરતાં દુહાઓ :

"સિંધુ રાગ સોહામણા, શૂર મન હરખ ન માય;
શીર પડે ઘડ લડે, એનાં વધામણા વૈકુંઠ જાય."

અર્થાત્ રગરગમાં શૂરાતન પ્રગટાવતો સિંધુડો રાગ જ્યારે છેડાય છે ત્યારે શૂરવીરનાં મનમાં હરખ માતો નથી. એવા શૂરવીરનું શીર પડે પણ ઘડ લડ્યા કરે, એવા વીરનાં વધામણાં (સ્વાગત) વૈકુંઠમાં થાય છે.

"વા ફરે, વાદળ ફરે, ફરે નદીનાં પુર,
પણ શૂરા બોલ્યા ના ફરે, ભલે પશ્ચિમ ઉગે સૂર."

વાયુ કે વાદળ ફરે, નદીયુંના નીર ફરે, અરે ! સૂરજ પશ્ચિમમાં ઊગે તો પણ શૂરવીર પોતાનું બોલવું ફેરવે નહીં. અર્થાત્ શૂરવીર એકવચની હોય, ટેકવચની હોય !

"નહી વળાવું વાધુને, શૂરાને નહીં સાથ;
કંથડો ચાલે એકલો, જેને હૈયું કટારી હાથ."

અર્થાત્ વાધને વળાવિયાની જરૂર નથી, શૂરવીરોને સથવારાની જરૂર નથી તેમ મારો કંથ જગતમાં એકલો ચાલે છે કેમ કે એનું હૈયું હાથ અને કટારી સાબદાં છે, મજબૂત છે.

"ઘર ઘોડી, પિયુ અપચળો, વેરી વાડે વાસ;
નતરા બાજે ઢોલરા, કીયા ચુડલારી આશ? "

અર્થાત્ ઘર આંગણે ઘોડી થનગને છે, પિયુ તોફાની છે, એનો વેરી સાથે વસવાટ છે. ધીંગાણાના ઢોલ બાજી રહ્યા છે ત્યારે ચૂંડલાની આશા કેવી ?

રણે ચઢતો રાજપૂત શૂરવીર હોય પણ રજપૂતાણી પણ એવી જ શીલવંતી અને શૌર્યવંતી નાર હોય છે. પતિની શૂરવીરતા પર, તેની મદાનગી પર તેને ગર્વ હોય છે. રણમેદાનમાં વીરમૃત્યુને વરેલા પિયુને માટે એ જેટલો ગર્વ કરે છે તેટલો જ કદાચ તેનાથી અધિક ધિક્કાર તે રણમેદાન છોડીને આવેલા પતિનો કરે છે. દુશ્મનોએ ચારે તરફથી ઘેરી લીધો છે, મોત હાથવેંતમાં છે છતાં જેની મદાનગી દર્શાવતી મૂછોનો પરડ એવો ને એવો જ છે એવા શૂરવીર પતિના ઓવારણાં લેતી રજપૂતાણીના હૈયાનો હરખ માતો નથી.

"ઘર ઘરતી પગ પછાડે, અરીયાં તણો ગરડ;
હજુ ન છોડે સાહબો, મૂછાં તણો મરોડ."

આવા શબમાં સંજીવની પ્રગટાવનારા, પાણિયાને બેઠા કરનારા વીરરસસભર દુહાઓ કોઈપણ યુગે જનમાનસમાં શૌર્યનું સિંચન કરે છે.

સંસ્કારનું સિંચન કરતાં દુહાઓ : ખરું ઉદાત્ત અને ઉમદા સાહિત્ય એ છે જે માનવમાં સંસ્કારોનું ઘડતર કરે. માનવીય મૂલ્યોને ઉજાગર કરે તે જ ખરું સાહિત્ય.

લોકસાહિત્યના તમામ પ્રકારો કોઈ ને કોઈ રીતે જનમાનસમાં સંસ્કારોનું ઘડતર કરે છે. વાત ઘોડાની હોય, હાથીની હોય, સિંહની હોય, નરવીરની હોય, રાજા કે સૈનિકની હોય કે પછી સામાન્ય જનની. એ તમામ વાતો ખમીરવંતી પ્રજાની ખાનદાની અને સંસ્કારિતાને ઉજાગર કરનારી હોય છે. દુહાઓમાં પણ આ પ્રકારના સંસ્કારોનું, મૂલ્યોનું સિંચન કરના દુહાઓ આવે છે.

"હેમતને ન છોડીયે, ન છોડીયે રામનું નામ;
પંડનું સત ન મેલવું, જ્યાં ઘટુમાં પ્રાણ."

અર્થાત્ હિંમત કદી હારવીછ નહીં, ઈશ્વરનું નામ સ્મરણ છોડવું નહીં અને જ્યાં સુધી દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી પોતાનું સત્ય પણ મેલવું નહીં.

"કોઈ સમાનો ટુકડો, કોઈ સમાનું દાન;
જો નવાજે ભેળ, પછી નવાજે ભગવાન."

અર્થાત્ કોઈ સમયે અપાયેલો ટુકડો રોટલો અને કોઈ સમયે અપાયેલ દાનને જો સાધુ અંતરની આશિષથી નવાજે છે તો પછી ભગવાન પણ પ્રસન્ન થઈ આપનારને નવાજે છે. (એનું કલ્યાણ કરે છે.)

દાનનાં મૂલ્યનો મહિમા કરતો અન્ય એક દુહો જુઓ :

"કર પર પેરે કડાં, કર પર કર ઘટે નહીં;
ઈમાણહ નહિ પણ મડાં, સાચું સોરઠિયો ભણે."

સ્વદેશનો મહિમા કરતો અને દેશપ્રેમને ઉજાગર કરતો એક સુંદર દુહો આ રહ્યો અહીં આપણી પાસે છે જેનાથી સંતોષ માનવાનો એક ભાવ પણ પ્રદર્શિત થાય છે.

"કડવો ભલોય લીંબડો, આપણ આંગણ દેશ;
નાગરવેલી માંડવા, શું કરીએ પરદેશ! "

પારકા પ્રદેશમાં નાગરવેલનો માંડવો હોય પણ તે આપણને શા કામનો? તેના કરતાં આપણા આંગણે (દેશમાં) કડવો લીંમડોય સારો કેમ કે તે આપણો છે. અર્થાત્ પારકા પંચામૃત કરતાં આપણા ટાઢા ટુકડામાં જ સ્વર્ગ જાણવું.

"લાજ રખ તો જીવ રખ, લાજ વિણ જીવ રખ;
સાંચા માંગુ ઈતરો, રખ તો ભેળાં રખ."

જ્યાં સુધી લાજ-આબરૂ હોય ત્યાં સુધી જ જીવવું કામનું છે. આબરૂ જાય એ પહેલાં પ્રાણ ચાલ્યા જવા જોઈએ. હે સૂર્યનારાયણ ! તારી પાસે એટલું માંગું છું કે લાજ અને જીવન બંનેને ભેળાં રાખજે.

"ગણ માથે ગણ કરે, ઈ તો વહેવારાં વટ;
અવગણ ઉપર ગણ કરે, એને સેજ તળાયાં ખટ."

અર્થાત્ ગુણ ઉપર ગુણ કરે એ તો વહેવારમાં ચાલ્યું આવે છે, પરંતુ અવગુણ ઉપર ગુણ કરે એવાં માણસો જગતના સર્વપ્રકારના માનને લાયક છે. આવા માણસો ખાનદાની

ખમ્બીર ઘરાવતાં હોય છે. આવા જાતવત માણસો સાથે સ્નેહ બાંધવાનું ઈજન નીચેનો દુહો આપે છે :

"જોઈને ઓરીયે જાત, વઢે પણ વેડે નહિ;
પડી પટોળે ભાત, ફાટે પણ ફીટે નહીં."

આવા જાતવંત માણસો દુશ્મનીમાં પણ દગો કરતાં નથી. છેલ્લે આપણી 'અતિથિ દેવો ભવ'ની સંસ્કૃતિનો પડઘો પાડતો દુહો જુઓ.

"મેમાનુંને માન દિલ ભરી દીઘાં નહીં;
એ મંદિર નહીં મસાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે."

આમ સંસ્કાર પોષક પ્રેમ-શૌર્યરસ સભર આ દુહાઓ લોકસાહિત્યનાં પાણીદાર મોતી છે. વીરરસ અને શૃંગારરસની લ્હાણ કરતાં આ દુહાઓને પ્રત્યક્ષરૂપે કંઠસ્થ પરંપરાના માધ્યમથી સાંભળવા હોય તો ચૈત્ર મહિનામાં માઘવપુરના મેળે જરૂર જવું. ત્યાં આજે પણ આહિર અને મેર જુવાનો દુહાની રમઝટ જમાવે છે અને આપણામાં પ્રેમ-શૌર્ય અને સંસ્કારનું સિંચન કરે છે.

ચંદર્ભસૂચિ :

- (૧) કાઠિયાવાડી દુહા : ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચૂરા
- (૨) 'ગુજરાતી લોકસાહિત્ય માળા' -મણકો-૧- સંપાદક ગુજરાત લોકસાહિત્ય સમિતિ
- (૩) 'ચારણી સાહિત્ય - આપણો સમૃદ્ધિ સાંસ્કૃતિક વારસો - લે. ડૉ. ઈશ્વરલાલ દવે, રતુદાન રોહડિયા
- (૪) 'ઋતુગીતો - લોકસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્યમાં' - સંપા. મેઘાણી
- (૫) 'સૌરાષ્ટ્રની રસઘાર' (સંકલિત આવૃત્તિ) સંપા. ઝવેરચંદ મેઘાણી

૨૧. લોકમેળાઓ : આપણી ભાતીગળ સંસ્કૃતિ

ડૉ. જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા

ગુજરાતી વિભાગ

યોગીજી મહારાજ આર્ટ્સ કૉલેજ કૉલેજ,

ધારી, જિ. અમરેલી.

ગુર્જરભૂમિ એ રમણીય અને ભાતીગળ ભૂમિ છે. પશ્ચિમના કચ્છથી દક્ષિણના દમણ સુધીનો સમુદ્રકિનારો અને પૂર્વ અરવલ્લી અને પશ્ચિમઘાટને જોડતી ડુંગરમાળા અને જંગલો વચ્ચે આરાસુરથી દમણ અને દ્વારકાથી સુરપાણેશ્વર સુધી વિસ્તરેલી આ ભૂમિ સુંદર અને સમૃદ્ધ છે. નદીઓ અને સરોવરો, વાડીઓ અને ખેતરો, ગામડાં અને નગરો, ઉદ્યોગો અને બજારો, મંદિરો અને મહાલયો, પાણિયાઓ અને સતીસ્થાનોથી

અનુક્રમણિકા

૧. લોકસંસ્કૃતિની ઓળખ - ભરતકલા	પ્રા. નયનાબેન ગોંડલિયા	૧
૨. લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિમાં મનોવિજ્ઞાન	ડૉ. ભાલિયા એલ. જી.	૫
૩. લોકસંસ્કૃતિમાં શુભ-અશુભ આંકડાઓની માયાજાળ	ડૉ. હસમુખ કોરાટ	૬
૪. લોકસંસ્કૃતિમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વિચારધારા : મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ	ડૉ. જમકુબેન સોજીત્રા	૮
૫. લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિનું અભિન્ન અંગ એટલે લોકનૃત્ય	ડૉ. જશોદાબેન ચૌધરી	૧૧
૬. વિષ્ણુપુરાણમાં સંસ્કૃતિ અને તેની વર્તમાન સમયમાં પ્રાસંગિકતા	ડૉ. જયાબેન ડાંગર	૧૪
૭. લોકસાહિત્યની સરિતા લોકગીત	પ્રા. ભાવનાબેન ગજેરા	૧૭
૮. લોકસંસ્કૃતિમાં ચિત્રકલા	ડૉ. ચંદ્રિકાબેન ઠાકર	૨૪
૯. લોકસંસ્કૃતિને ઉજાગર કરતા લોકમેળાઓ	ડૉ. શારદાબેન વિરાણી	૨૭
૧૦. લોકસંસ્કૃતિમાં વ્રતો અને ઉત્સવોનો મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રભાવ	ડૉ. રમીલાબેન પણસારા	૩૦
૧૧. આભૂષણો લોકસંસ્કૃતિની શોભા	પ્રો. રીટાબેન રાકોડ	૩૩
૧૨. લોકસંસ્કૃતિમાં લોકદેવીઓનું મહત્ત્વ	પ્રો. વૈશાલીબેન ઢોલરિયા	૩૫
૧૩. લોકસાહિત્યનું જીવંત સ્વરૂપ : લોકગીતો	પ્રો. નયનાબેન ઢોલરિયા	૩૭
૧૪. લોકસંસ્કૃતિમાં લોકકહેવતોનો ફાળો	ડૉ. લીલાવંતી કાછડિયા	૪૧
૧૫. લોકસાહિત્યની કંઠસ્થ ગેય પરંપરા	ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ	૪૪
૧૬. લોકસંસ્કૃતિ : વિભાવના અને વર્ગીકરણ	ડૉ. બલરામ ચાવડા	૫૨
૧૭. લોકવાર્તામાં વ્યક્ત થતું લોકમાનસ	ડૉ. એન. કે. ડોબરિયા	૬૧
૧૮. આપણી લોકસંસ્કૃતિ (સૌરાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક યાત્રા)	ડૉ. ભીમજી ખાયરિયા	૬૬
૧૯. લોકસાહિત્યમાં નિરૂપાયેલા કુટુંબચિત્રોમાં નારી	ડૉ. મનસુખ ઝાલાવાડિયા	૭૫
૨૦. પ્રેમ-શૌર્ય અને સંસ્કારનું સિંચન કરતાં દુહાઓ	પ્રા. ડૉ. ચેતનાબેન પાણેરી	૮૪
૨૧. લોકમેળાઓ : આપણી ભાતીગળ સંસ્કૃતિ	ડૉ. જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા	૮૯
૨૨. આદિવાસી લોકસાહિત્યનાં દસ્તાવેજકરણ, સંપાદન અને સંશોધનનો ઇતિહાસ	ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ	૯૪
૨૩. આપણાં લોકવાદ્યો	ડૉ. વી. કે. પરમાર	૧૦૧
૨૪. લોકસાહિત્યમાં સદ્ભાવના	ડૉ. સુનીલ જાદવ	૧૦૮
૨૫. લોકસાહિત્ય તત્ત્વ અને સત્ત્વ	પ્રા. કે. બી. ઝણકાત	૧૧૭
૨૬. લોકસંસ્કૃતિનું અભિન્ન અંગ : લોકસાહિત્ય	ડૉ. બાલુભાઈ બારડ	૧૨૩
૨૭. લોકસાહિત્યમાં પ્રકૃતિ પરિવેશ અને પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિંબ	ડૉ. જે. એન. માલાસણા	૧૨૭
૨૮. લોકગીતમાં પ્રણય અને પ્રકૃતિનું નિરૂપણ	ડૉ. ખીમાભાઈ કરમટા	૧૩૧
૨૯. વાત્સલ્યનાં સૂરો-હાલરડાં	ડૉ. રેખાબેન ગુંજારિયા	૧૩૬
૩૦. લોકગીતોમાં પ્રકૃતિ ગાન	ડૉ. જશુપુરી ગોસ્વામી	૧૪૦

Reg. No: E / 1260 / 2-7-2010

ISSN: 2321 – 4708

RESEARCH REVIEW

The Academic Research Issue

The Refereed International Journal
Year: 1 ISSUE: 10 (1-C) February - 2014

Editor

Dr. D.M. Domadiya

Visit at www.researchreview.in
www.recentthought.com

FEBRUARY INDEX

Sr.	Title	Author	No.
1.	જાતિ અને ઉંમરના સંદર્ભમાં 'પ્રેમ'નો અભ્યાસ	પ્રા. જીવેશ એચ. ટાપરીયા	1
2.	"વ્યવસાયિક જીવન જીવતી સ્ત્રીઓના કારણે તેઓના દાંપત્ય જીવનમાં પડતી તિરાડ	પ્રો.ડૉ. વિનય એન. પટેલ	4
3.	આચાર્ય ધનંજયની ભાવ વિચારણા	મકવાણા રમિલા આર.	6
4.	વેશાખનો બપોર	પ્રા.દર્શના ડી. વ્યાસ	8
5.	સમાજમાં જાતિય અસમાનતા	પ્રા.ડૉ. શારદાબેન એમ. વિરાગી	10
6.	ગંગોત્રીના યુગ પ્રતિબંધ કાવ્યો	ડૉ. ચેતનાબેન પાણેરી	15
7.	વાલ્મીકિ રામાયણની સીતા : અનોખી દુઃખી	પ્રા.ડૉ. જ્યંતસિંહ બી. ગોહિલ	19
8.	જાતિ, વિસ્તાર અને વિવિધ વિદ્યાશાખાની વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય પર અસર"	ભટ્ટ જગદીશ આર.	22
9.	ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાની ગતિવિધિ : એક દૃષ્ટિપાત	પ્રા.ડૉ.કે.જે. વાળા 'સુલભેશ'	26
10.	"પ્રચાર-પ્રસાર અને વ્યવસ્થા ના સંદર્ભમાં ગુજરાતમાં પ્રવાસન"	ડૉ. અશોકકુમાર એસ. પટેલ	27
11.	ધોરણ સાતના વિદ્યાર્થીઓ માટે હિન્દી ભાષા શાંતવાચન અર્થગ્રહણ કસોટીની સંરચના અને પ્રમાણિકરણ	ડૉ. ચન્દ્રકાંત એમ. રામાનુજ	29
12.	ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન	પટેલ દિવ્યેશકુમાર ધીરુભાઈ	32
13.	શિક્ષણ સંદર્ભે મનના સ્તરોની ઉપકારકતા.	ગામીત રામસિંગભાઈ અનિલભાઈ	36
14.	પ્રાચીન તથા અવધીન આલંકારિકોની કાવ્યહેતુ મીમાંસા	ધર્મેન્દ્ર ભટ્ટ	38
15.	શિશુપાલવધમ્ મહાકાવ્યમાં રાજનીતિદર્શન	ડૉ.વનરાજસિંહ એ. જાડેજા	40
17.	શિક્ષણ કાર્યમાં સાધનનો વિનિયોગ	વર્ષા પ્રજાપતી	50
18.	વ્યવસાય કરતી સ્ત્રીઓનું કોટુંબિક અનુકૂલન	પ્રા. સોનલ વી. મોદી	54
19.	'રૂપરાણીની વારતા'માં નાવીત્યપૂર્ણ, કાલ્પનિક, ચમત્કારીક અને સંઘર્ષયુક્ત ઘટનાઓનો સમન્વય	પ્રા. અનીતા પી. ચૌધરી	57
20.	ભૂગર્ભજળના અતિદોહનથી ઊભી થતી સમસ્યા	પ્રો.કે. આર. રામ	59
21.	"નારી જીવન કી પ્રમુખ સમસ્યાઈ"	મહેશભાઈ જીવુભાઈ પટેલ	62
22.	વેદિક સાહિત્ય મેં ચક્ષુ	ચંદ્રિકા ઠાકર	65
23.	મહાભારતે સ્ત્રીપર્વણ કરુણરસવિમર્શ:	નંદકિશોર મીશ્રા	68
24.	"મહાભારત કી વિદુરનીતિ એક અધ્યયન"	કેયૂર પુરોહિત	70
25.	હિન્દી ગુજરાતી સાહિત્ય મેં કહાવતોં કી તુલના	ભરવાડ પોપટભાઈ બી.	73
26.	"ધરતી ધન ન અપના" મેં દલિત ચેતના	પ્રા. માલતી બી. પાણ્ડેચ	75
27.	'પ્રસન્નરાઘવમ્', 'રામચરિતમાનસ' એવં તુલનાત્મક ધ્યયનમ્	ડૉ.વાળા કુસુમ ડી.	79
28.	"વૃદ્ધો મેં આરોગ્ય સમાયોજન"	ડૉ. નિલેસ ગઢવી	83
29.	"હિન્દી કા વૈશ્વિક પરિપ્રક્ષય"	ડૉ. રાજદેવ મિશ્ર	87
30.	માલતી માધવ કા નાદ્ય શિલ્પ	ડૉ. રામપાલ શુક્લ	90
31.	ગુજરાત કે નિજી એવં સરકારી મહાવિદ્યાલયોં કે છાત્ર/છાત્રા અધ્યાપકોં કે મૂલ્યોં કા તુલનાત્મક અધ્યયન	ડૉ. પ્રદ્યુમ્નકુમાર પંડીયા	94
32.	ભારતીય કથા સાહિત્ય કે પરિપ્રેક્ષ્ય મેં કવિ ભાલણરચિત 'રામવિવાહ આખ્યાન' કી સમકાલીન અસ્મિતા	પ્રા. ભરતકુમાર રતિલાલ પટેલ	98
33.	દલીત ઓર સ્ત્રી વિમર્શ કે સશક્ત સમર્થક : રાજેન્દ્ર યાદવ	પ્રા. ડો. ક્રિષ્નાભાઈ ડી. પટેલ	100

'ગંગોત્રી' નાં યુગ પ્રતિબદ્ધ કાવ્યો

ડૉ.ચેતનાબેન પાણેરી

બહાઉદ્દીન આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કૉલેજ,

જૂનાગઢ

'ભદ્રવદ્ ગો મંડલ' ભાગ-૬ ના પેઈજ નં. ૫૮૯૬ પર 'પ્રતિબંધ' શબ્દના કુલ તેર અર્થો મળે છે. જેમાંના માત્ર પાંચેક અર્થ 'સાહિત્ય' અને પ્રતિબદ્ધતા' સંદર્ભે યોજ્ય શકાય એમ લાગે છે. 'પ્રતિબદ્ધ' અર્થાત્ પોતાનું કરી રાખેલું, બાંધેલું કે બદ્ધ, સમીપમાં રહેલું, સંપૂર્ણ સંબંધ પામેલ, સંબંધ ધરાવનાર કે સંબંધ આ સિવાયના બિલકુલ વિરોધી ભાવવાળા અર્થો પાણ મળે છે. જેમ કે હરકતવાળુ કે નડતરવાળું, પ્રતિરોધિત કે રુકાવટ વાળું વગેરે પરંતુ અમ્મ સાહિત્ય અને પ્રતિબદ્ધતા સંદર્ભે જે તે યુગ અને સમાજ સાથે સંબંધ ધરાવનાર સાહિત્ય એટલે 'યુગ પ્રતિબદ્ધ સાહિત્ય એવી સમજ સાથે 'ગંગોત્રી' ના યુગ પ્રતિબદ્ધ કાવ્યો વિશે વાત કરવા ધાર્યું છે.

વીસમી સદીના ત્રીજા દાયકાનો આરંભ એટલે ગાંધીયુગીન વૈચારિક ક્રાંતિનો આરંભ. ગાંધીજી દક્ષિણ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ સુધીનો સમયગાળો દેશવ્યાપી જાગૃતીનો સમયગાળો છે. વીસમી સદીના આરંભે કેવળ ગુજરાતમાં જ નહિ. સમગ્ર દેશ અને વિશ્વમાં જેમનો અભૂતપૂર્વ પ્રભાવ પડ્યો તે યુગ પ્રવર્તક મહાત્મા ગાંધીનાં વ્યક્તિત્વ તેમજ વૈચારિક આંદોલનો અને સત્યના પ્રયોગોએ એક નવા જ યુગનું નિર્માણ કર્યું. આમ જનતાના સંપર્કમાં આવીને 'કોશિયો' પાણ સમજી શકે એવી આમ જનતાની વાણીમાં ગાંધીજીના વિચારોને પ્રગટ કરતું, ગાંધીયુગીન સાહિત્ય ગુજરાતી સાહિત્યની અનુપમ ઘટના છે. ગુજરાત ગાંધીજીની કર્મભૂમિ રહ્યું તેથી તેમના વિચારોની, ચિંતનની પ્રબળ છાપ ગુજરાતી સાહિત્ય પર પડી. ગાંધીયુગ આમ તો ગાંધીથી જ શરૂ થયો ગણાય. પરંતુ ગાંધીયુગની ખરી હવા જમી સુંદરમ, ઉમાશંકરના આગમન પછી ગાંધીજીએ પ્રબોધેલ સત્ય, અહિંસા, માનવતા, વિશ્વપ્રેમ વગેરે ભાવોને આ કવિયુગને પોતાના કાવ્યોમાં રમતાં કર્યાં. યુગ પ્રભાવક પરિબલોને ઉદાસ રીતે ઝીલીને પોતાના સર્જનમાં વ્યક્ત કરનાર આ બંને સર્જકો એથી જ ગાંધીયુગના યુગમૂર્તિ, સર્જકો બની રહ્યા.

ઉમાશંકર સર્વતોમુખી પ્રતિભા ધરાવતા સર્જક હોવા સાથે ગાંધીયુગના એક મુખ્ય કવિ છે. જેમણે પોતાના કાવ્યોમાં ગાંધીયુગને જાણે જીવંત કર્યાં છે. ગાંધીયુગીન કવિતાના કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો તેને ગાંધીયુગીન કવિતા તરીકે પ્રગટ કરે છે. આ લક્ષણો એટલે ગાંધી પ્રેરિત વિચારો અને ભાવનાઓ જેનું પ્રતિબિંબ તે સમયના સાહિત્યકારો ઝીલે છે. કોઈપણ કવિ કે સાહિત્યકારનો યુગધર્મ જે તે યુગના પરિબલોને પોષક એવી ભાવનાઓનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવાનો છે. ઉમાશંકરે આ યુગધર્મ બરાબર બજાવ્યો છે. ગાંધીયુગીન ભાવનાઓને તેમણે પોતાના કથનમાં સુપેરે આવેલી છે. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ નિમિત્તે આઝાદીની લડત અને દેશભક્તિનું નિરૂપણ તેમજ સમાજના નીચલા સીરના લોકોના જીવનની નજ વારતવિક રજૂઆત આ બે ગાંધીયુગીન કવિતાના પ્રમુખ લક્ષણો છે. આ લક્ષણોને ધ્યાનમાં રાખીને 'ગંગોત્રી' ના યુગ પ્રતિબદ્ધ કાવ્યો જોઈએ.

● 'ગંગોત્રી' ના સ્વાતંત્ર્યની લડત વિષયક કે દેશપ્રેમ વિષયક કાવ્યો :-

ગાંધીયુગ એટલે અદમ્ય ઉત્સાહનો યુગ મનુભાઈ પંચોળીના શબ્દોમાં એ વખતે જીવતાં હોવું એ એક લડાવો હતો પરંતુ યુવાન હોવું એ એનાથીયે મોટો લડાવો હતો. આખું એ રાષ્ટ્ર આળસ ખંબેરી ગુલામીની શુંબલા તોડવા તત્પર થઈ રહ્યો હતો. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ અને અસરકાર જેવા અહિંસક શસ્ત્રોએ પ્રજાની ચેતનામાં નવા બળ પૂર્ણ હતા. ઉમાશંકરે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લીધો હતો. તેને કારણે તેમના કાવ્યોમાં આઝાદીના શૂરવીર લડવૈયા થઈ દેશ માટે ફના થઈ જવાની ભાવના વારંવાર ડોકાય છે.

આઝાદીની લડત દરમ્યાન વિરમગામ અને વીસાપુરની જેલમાં બેઠા બેઠા કવિ સ્વતંત્રતાની લડતને વ્યક્ત કરતાં કાવ્યો લખે છે. 'ગંગોત્રી' ના ઘણા કાવ્યોમાં કવિએ દેશની તત્કાલીન પરિસ્થિતિ, ગાંધીજીનું જીવનકાળ, આઝાદી માટેના સંગ્રામમાં ઝપલાવવા દેશના યુવાનોને આહવાન સ્વતંત્રતાની ઝખના અને તેને માટે જરૂર પડયે પોતાની જાતનું બલિદાન આપવાની તૈયારી બતાવી દેશ પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્ય ભાવને તથે વ્યક્ત કરે છે.

આ પ્રકારના કાવ્યોમાં 'શૂર સંમેલન', 'પિપાસા', 'બારણે બારણે બુદ્ધ', 'એક યુસાયેલા ગોટલાને', 'આત્મ ટલુકે', 'યુગદશિા', 'વળતા પાણી', 'બાળપથારી', વગેરે કાવ્યોને સમાવી શકાય.

'શૂર સંમેલન' યુવાનોના દેશ પ્રેમને વ્યક્ત કરતું કાવ્ય છે. અમુલ યુદ્ધ ગર્જના અને રાણભેટીઓ સંભળાય છે. ત્યારે આઝાદી ઝખતા શૂરવીરો એક સંમેલન યોજે છે અને દેશને માટે જાન કુરબાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. શૂરવીરોના આ સંમેલનમાં એકઠા થયેલા યુવાનોનો ગગનભેટી, હૃદયભેટી અવાજ સંભળાય છે.

"મુખે સમરગાન હો પ્રિય સ્વતંત્રતા પ્રાણ હો." દેશની આઝાદી માટે ધનગનતા નવયુવાનોની સ્વતંત્રતા માટેની તીવ્ર ઝખના અહી પ્રગટ થઈ છે.

ઉમાશંકર સહિતના લાખો યુવાનો ઘરબારનો, સ્નેહી સ્વજનોનો ત્યાગ કરીને માથે કફન ગાંધી સ્વતંત્રતાના આંદોલનમાં ઝપલાવે છે. બધુ ઘોડીને જતી વખતની આવા યુવાનોથી દ્વિધા 'પિપાસા' કાવ્યમાં સુંદર રીતે વ્યક્ત થઈ છે. એક તરફ દેશ માટે ફના થઈ જવાની ભાવના છે તો બીજી તરફ સ્વજનોનો સ્નેહ છે. કોટુંબિક જવાબદારી તજીને જતાં યુવકો જે ખંજવાણ અનુભવે છે. તેનું કડાણસભર ચિત્ર આ કાવ્યમાં રજુ થયું છે. "ઓ યુગ તરસ્યા જગકંઠ, જરીનું પ્રકાર કરજે ધીરે." જે તારા અવાજથી સૂતેલા સ્વજનો જાગી જશે તો તેઓ મારા માર્ગને સંધશે અને મને તારી પાસે પહોંચવા નહીં દે આઝાદીની લડતના યજ્ઞમાં લાખો યુવાનો હોમાયા છે. તો પાણ તેની રક્ત પિપાસા છિપાતી નથી. કવિ જાણે છે કે તેના એકના બલિદાનથી યુગોથી તરસ્યા કંઠની પિપાસા શાંત થશે નહિ. કવિની જીવનભરી નાની છે અને તરસતો અનંત છે. છતાં કવિ ઈચ્છે છે કે જે મારા રક્તબલિદાનથી ઘડીભર પાણ તારી તરસ શાંત થશે તો મારુ બલિદાન સાર્થક છે. પરંતુ શરત એક જ છે કે તું મને ધીરે રહીને પુકારજે હું આવી પહોંચીશ.

"જુગ જુગ તરસ્યા જગકંઠ ! જરી તું ધીરે સાદ પ્રકારે,
તો થાય મનેય ન ભાન એમ પહોંચું જટ તારે દારે.

આમ, યુગોની તરસને પોતાની નાની થી જીવનગીરી વડે ઘડીભર પાણ શમાવવાની શહીદ થવાની ભાવના અહીં સુપેરે વ્યક્ત થઈ છે.

હિંસાની સામે અહિંદાનું શસ્ત્ર ઉગામવાની વાત લઈને આવે છે. "બારણે બારણે બુદ્ધ" અંગ્રેજ શાસકોના અત્યાચારથી ગોળીઓથી વિંધાઈને અનેક વીરો ધરતી ખોબે પોંઢી ગયા છે. દેશમાં ચારે તરફ હિંસાનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું છે, અંધાધૂંધી છે, અશાંતિ છે ત્યારે આવા સમયે કવિ શાંતીની, સ્નેહની, અહિંસાની અમીઠૂંધી લઈ ધૂમી

વળવાની યુવાને હાકલ કરે છે.

“અમીકૂપી લઈ ધૂમી વળો ત્યારે હૃદયવીર ! પ્રબુદ્ધ”

શાંતિવિરોને આગળ આવી માનવજાતના બની બેઠેલા દુશ્મનો સામે કડ્ડાગાનું, સત્યનું શાંતીનું, યદ્દ લડવાનું કવિ આડવાન પાળે છે. “વીર ઉઠી આ જ લડી લો ત્યારે યુદ્ધ ની સામે યુદ્ધ.” અહીં ‘યુદ્ધની સામે યુદ્ધ’ એટલે જેવા સાથે તેવા નહિ પરંતુ હિંસા સામે અહિંસાનું યુદ્ધ. આ કામ માત્ર એક બુદ્ધ કે એક ગાંધી દ્વારા થઈ શકે નહિ. ઘેર ઘેર ગાંધી કે બારાણે બારાણે બુદ્ધ પ્રગટાવવા પાણ શક્ય નથી. પાણ જો તે મહાપુરુષોના જીવન સંદેશને ઘેર ઘેર પહોંચાડવામાં આવે તો બારાણે બારાણે બુદ્ધ પ્રગટી શકે અને લોકોમાં એક જાતની વૈચારિક ક્રાંતિ પ્રગટે. “ઘેર ઘેર વીર ગાંધી જગાવો, બારાણે બારાણે બુદ્ધ.” અને તે દ્વારા જ શાંતીને પુનઃસ્થાપિત કરી કશાય. અહીં કવિ ઉમાશંકરની ગાંધીભક્તિ પ્રગટ થઈ છે.

નામી અનામી અનેક શહિદોએ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં જાનની આહુતી આપી છે. એ આહુતીમાંથી જ દેશની આઝાદીનું આ મહાવૃત્ત પાંગર્યું છે. એવી ભાવનાને શ્લોક કરતું કાવ્ય એટલે એક યુસાયેલા ગોટલાને, વીસાપુરની જેલમાં બેઠા બેઠા આ કાવ્ય લખાયેલું છે. જેલના દરવાજાની બહાર નીકળતા એક યુસાયેલા ગોટલાને જોઈ કવિ પોતાની કલ્પનાબળે આ કાવ્યની રચના કરે છે. ગોટલાના માટીમાં મળવાથી જ આજીવુદ્ધ ફૂલેફાલે છે. તેમ પોતાના જેવા અનેક માનવ ગોટલાઓ ધુળમાં મળી જશે અને તેથી આઝાદી રૂપી આજીવુદ્ધ મહાવૃદ્ધ પ્રાપ્ત થશે. એવું વિધાન

“ - ને કોણ જાણે ? પરથી યુસાઈ

હું એ ભલું ધૂળ વિશે જ ગોટલો !

ઝુલે મહાવૃદ્ધી સ્વતંત્રતાનું

ને ના રહે નામનિશાન માડું !”

આઝાદીના લડવૈયાઓ ખુલ્લેઆમ દેશભક્તિના ગીતો લલકારી શકતા નહોતા. અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ કરફ સુદ્ધાં ઉચ્ચારી શકતા નહોતા. જેલમાં પુરાયેલા કવિ પોપટ અને પાંજરાના રૂપક દ્વારા. આત્મા ટલુકે માં પોતાની આ સંવેદનાને વ્યક્ત કરે છે. કવિના હૃદયની ઉર્મિઓ જેલના સળિયા સાથે અથડાઈ પાછી ફરે છે. તેમની સ્થિતિ પાંજરા પુરાયેલા પોપટ જેવી છે. તેનું મન તો આકાશમાં ઉડકન કરવા વ્યાકુળ છે. પરંતુ પિંજરનું બંધન તેને તેમ કરતાં રોકે છે.

“દુઃખી કડ્ડાણ પંખી પોપટ તારા ઉઠે દ્રન્દનો !

એકંપ સળિયા પરે હૃદયનાં વૃદ્ધા સ્પંદનો !”

ગુલામીની જંજીરમાં જકડાયેલા આપણે ‘વંદેમાતરમ્’ પાણ બોલી શકતા નહોતા તોણે સમયે અંગ્રેજ સરકારના કાયદા તોડીને દેશ-ભક્તિના ગીતો લલકારનાર ઉમાશંકર, મેઘાણી જેવા જેલવાસ ભોગવે છે. એવે સમયે કવિનો રૂંધાયેલો ઉરપોકાર આત્મ ટલુકા રૂપે પ્રગટે છે.

પોતાના સમયના યુવકોની મુંજવાણ અને વેદના કવિએ જુદા જુદા રૂપકો વડે વ્યક્ત કરી છે. આવું જ એક સફળ રૂપક કાવ્ય છે. ‘વળતા પાણી’ જે રીતે પર્વતમાંથી જન્મતી નદી પર્વતના દવને કારી શકતી નથી. નદીકાંઠે લાગેલા દવને પાણ નદી બુઝાવી શકતી નથી. તેને તો સાગનો અટીઠ વડવાણિ બુઝવવા જવાનું છે.

‘નદીને પાસેના સળગી મરતાં ને અવશાણી

જવું, સિન્ધુકેરોં અટીઠ વડવાણિ બુઝવવા.’”

નદીનાં રૂપક દ્વારા કવિ ઘરબાર, માતા-પિતા, સ્વજનોનો ત્યાગ કરીને જતાં નવયુવકની મુંજવાણ વ્યક્ત કરે છે. નદીની જેમ પોતે પાણ સ્વજનોના દુઃખ સમયે મદદરૂપ બની શકતો નથી. તેને તો સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ માટેના ચાલતા યજ્ઞમાં શહીદ બનવા જવાનું છે. કદાચ એવું બને કે આઝાદી પછી તે સ્વજનોના દુઃખમાં મદદરૂપ થવા આવી કશે. પરંતુ કયારે ? ત્યારે સ્વજનો જીવતાં કવિની આ વેદના નદીની વેદના દ્વારા ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત થઈ છે.

દરેક યુગે દેશની ગૌરવગાથા ગાનાર મહાકવિઓ જન્મ્યા છે તો આ યુગની વેદનાને વ્યક્ત કરવા વ્યાસ કે વાલ્મિકી જેવા યુગદજ્ઞ કવિ મનિષી પ્રગટે તેવી કવિ ઈચ્છા ‘યુદ્ધ’ કાવ્યમાં વ્યક્ત થઈ છે. દેશમાં ઉગતા સ્વતંત્રતાના સોનેરી સૂર્યને વધાવવા માટે કવિ કોઈ મહાકવિને આ ધરતી પર અવતરવા કહે છે.

“અંને વીણા ભરીને જગતલ વડવા, વિશ્વમાંગલ્ય ગાવા,

જયા હોં ત્યાંથી ધરા યે અવતર કવિ ! ઓ ! મુક્તિભાનુ વધાવા”

‘બાલપથારી’ ‘ગંગોત્રી’ ની તેમ ઉમાશંકરની ઉત્તમ સોનેરી માળા છે. ભગવાન બુદ્ધ શાંતિ અને અહિંસાનો સંદેશ આપે છે. તો કડ્ડાણાસાગર ઈસુ ખ્રિસ્ત વિશ્વબંધુવની ભાવનાને પ્રગટ કરે છે. પરંતુ જગત પર તેની કોઈ અસર થતી નથી. ઉલટું, તેના ઉપદેશને જગતના લોકો ઘોળીને પી ગયા છે. ગાંધીજીની સ્થિતિ ઈસુ કરતા પાણ બદતર હતી. ઈસુને લોકોએ કોસ પર ખીલા મારીને જડી દીધાં. પરંતુ ગાંધીજી તો જીવતાં જ ચિરકુસારોડણ સમી કિંગ્ડોની જીવતાં રહયા. લોકોના હૃદયમાંથી વધિ લઈને તેને અમૃત આપતા રહયા. ગાંધીજીના આ જીવનકાર્યને રૂપ ભિખ્મ પિતામહ ‘બાણશયા’ જેવું ગાણાવે છે. બાલ પથારીમાં રૂપ કહે છે.

“સદા ગાંધીને તે મરણ - શરશયા પર સુવું !

અહો મૃત્યુ એ તે ! જીવનભર એ શં જીરવવું ?”

અહીં પાણ કવિની ગાંધી ભક્તિના દર્શન થાય છે.

આમ કવિ ઉમાશંકર ગાંધીભાવનાથી પૂરેપૂરા રંગાયેલા કોઈ 'ગંગોત્રી' માં રાષ્ટ્રપ્રેમ, રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા માટેના બલિદાન આપવાની તમન્ના વગેરે વિષયક કાવ્યો દ્વારા કવિ ગાંધીયુગીન ભાવોને સુપેરે વ્યક્ત કરે છે.

દીનજન વાતસલ્યનું નિરૂપણ કરતાં કાવ્યો :-

ગાંધીજીના જીવનલક્ષી દષ્ટિકોણને લીધે ગાંધીયુગનાં સાહિત્યમાં કેવળ ભાવના વિકારને બદલે વાસ્તવિકતાનો સંચાર થયો. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાની ભવ્યતાને રચાને દલિતોને સ્થાને દલિતો, પીડિતો કવિતાઓ રચાવા લાગી. ગુજરાતી સાહિત્યના ઈતિહાસમાં કદાચ પહેલી જ વાર ગુજરાતી સાહિત્ય વાસ્તવની ભૂમિ પર પગ ઠેરવ્યો. દલિતો, પીડિતોની યાતનાઓનું નિરૂપણ એથી જ આ યુગની કવિતાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ બની રહ્યું. આ યુગના કવિના કાવ્યોમાં ગરીબો પ્રત્યેની હૃદયસ્પર્શી પ્રગટ થાય છે. આવા કાવ્યોમાં જીવનની નક્કર, મક્ક અને કઠોર વાસ્તવિકતા રજૂ થવા પામી છે.

'ગંગોત્રી' સંગ્રહના 'પહેરાણનું ગીત', 'જઠરાસિ', 'હથોડાનું ગીત', 'બુલબુલ અને ભિખારણ', 'દાખલાનાં દાણા' પ્રગટ થઈ છે. તો સાથે સાથે પેટભર અનાજ ન પામતા અને કાળી મજૂરી કરતાં માનવોની જો ભૂખની આગ ફેલાશે તો તેમાં બધું બળીને ભસ્મ થઈ જશે એવી ચેતવાણી પણ ઉચ્ચારે છે.

શ્રી ઉમાશંકર જોશી ઉર્મિશીલ કવિ છે. દીન દલિતોના દુઃખોથી તેમનું હૃદય દ્રવી ઉઠે છે. ગરીબોની વેદનાને તે પોતાના કાવ્યોમાં વાચા પામે છે. સવારથીરાત સુધી અને ક્યારેક રાત ઉજગરા વેડીને સતત પરિશ્રમ કરનાર મજૂર વર્ગને પેટનો પાડો પૂરવા મૂઠીભર ધાન મળતું નથી. તેની સામે શેડિયા શ્રીમંત વર્ગ ગરીબોના પરસેવાની કમાણી પર તાગડધિત્તા કરે છે. ભૂખના દુઃખથી રિબાતા, દિવસે દિવસે મૃત્યુના મુખમાં જતાં આવા મનુષ્યોને બચાવવાની જવાબદારી આખા સમાજની છે તે વાત કવિ 'પહેરાણનું ગીત' માં કાવ્યાત્મક શૈલીમાં રજૂ કરે છે.

ટોમ્સ લૂડના 'The Song of the shirt' નામના કાવ્યનો થોડો અનુવાદ કવિ 'પહેરાણનું ગીત' માં આવે છે. જેમાં એક આવા જ મજૂરની વેદના વ્યક્ત થઈ છે. એક મજૂર સ્ત્રી દિવસ-રાત કપડાં સાંધવાનું કામ કરે છે. હાથ કામ કર્યા જ કરે છે. કાકે 'અરે, મારે દસ ખાનારા ઘેર' ની ચિંતા તેને સતાવે છે. ગરીબ માણસોના જીવનનું માપ તેના આપનારા વર્ષોથી અંકાતુ નથી પણ હવે તે કેટલા જોડ કપડાં ફાડશે તેના પરથી અંકાય છે. નીચેની પંક્તિમાં કવિ આ ભાવને વ્યક્ત કરે છે.

"પહેરી ફાડે તું, તે વસ્ત્ર નથી એ જાણી બે મારા બાપ, ભાડું તારા જેવા મનેબના એ આસમાના છે માપ." આજે રોટલાની કિંમત વધી છે. માનવની કિંમત ઘટી છે. કવિ પોતાનો આ શેષ નીચેની પંક્તિમાં ઠાલવે છે.

"રામજી ! કાં રોટલા મોંઘા ?

લોહી માંસ આટલા મોંઘા ?"

સમાજમાં જે વર્ગ વિષમતા નજરે પડે છે તેમાં એક વર્ગ છે જેમની પાસે અઢળક દોલત, ભવ્ય મહેલો અને વૈભવનું પ્રદર્શન કરનારા તમામ સાધનો ઉપલબ્ધ છે. તો બીજી તરફ ગંદી ઝૂંપડપટ્ટીમાં વસતા તદ્દન કંગાળ લોકોની દશા પ્રાણીઓથી પણ બદતર છે.

એ કેમ ભાવિ બહુ કાળ સાંખશે ?

એવો કવિ પ્રશ્ન કરે છે ગરીબ લોકોની આ ઉપહાસ લીલા ભાગ્યે સમય ચાલશે નહિ. માણસની સહનશક્તિની મર્યાદા જ્યારે તૂટી શે ત્યારે,

ભૂખ્યાં જાનોનો જઠરાસિ જાગશે,

ખંટરની ભસ્મકલી ન લાધશે."

આવી ચેતવાણીરૂપ ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારતી વખતે કવિ કેટલાં વ્યગ્ર હશે તેની આપણે કલ્પના કરી શકીએ.

આજાદી પહેલાં અને પછી પણ સમય બદલાયો છે. પરંતુ ગરીબ વર્ગની વેદનાનો અંત આવ્યો નથી. આજાદી પહેલાંના ગરીબોની જે સ્થિતિ હતી એવી જ સ્થિતિ તેઓની આજે પણ છે.

મૂઠી ધાન માટે હાડનો હથોડો બનાવી પેટનું પાતાળ કોડતા મજૂરોની વચ્ચે 'હથોડાનું ગીત' નામના કાવ્યમાં રજૂ થઈ છે. સખત પરિશ્રમ કરી પોતાનું હાડ તોડી નાખનાર મજૂરના શરીરને હથોડા સાથે અને ફેફસાને લુહારની ખેતીના ઓજરો તે તૈયાર કરે છે. તેના વડે અનાજ પાકે છે. પરંતુ તેના સુધી મુઠીભર ધાન પણ પહોંચતું નથી. "ધાન વિના મારા દાંત વ્હેટ્રાયા, ખાવાનું કોને ઘેર?" દ્વારા કવિ જાણે ગરીબોના જીવનનો સનાતન પ્રશ્ન રજૂ કરે છે.

'બુલબુલ અને ભિખારણ' પણ આવા જ ભાવને વ્યક્ત કરતું સ્વભવ દષ્ટિએ અલગ રજૂઆત પામેલું એક સંવાદ કાવ્ય છે. બુલબુલ અને ભિખારણના સંવાદથી કાવ્યનો આરંભ થાય છે. બુલબુલ મધુરાં ગીત ગાય છે. પરંતુ એને સાંભળનાર કોઈ નથી તેથી તે ભિખારણને પોતાનું ગીત સાંભળવા કહે છે પરંતુ "તારાં ગીત સાંભળવાથી મળવાનું નથી મને કવિઓ અને તમા ગીતો તો શ્રીમંતો માટે છે." આટલું કહી ભિખારણ ચાલી જાય છે. તેના આ શબ્દોમાં ધાનના એક કોળિયા માટે રખડતા દલિત સમાજનું વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ થયું છે. બુલ બુલ પણ

"સુખી ન સમજે, દુઃખી સુગ્રેના, તો બહેતર નહિ જાણુ!" એમ વિચારી ચુપ થઈ જાય છે. પરંતુ સુખી બનવાના વ્યર્થ પ્રયત્નો કરી પેલી ભિખારણ પાછી ફરે છે. બુલબુલનાં ગીત સાંભળવા અને બુલબુલ પણ જીવનનાં અને મૃત્યુના મોંઘા ગીતો ગાઈને કોઈ વ્યથિત હૃદયની આંતરડી ઠાપાની ધન્યતા અનુભવે છે.

'દાખલાનાં દાણા' માં એક પ્રસંગકથા ચાલેથી કવિએ ગરીબાઈ અને વૃદ્ધતાની બંધારી તલવાર પર ચાલતા, ખરડાતા, ઘવાતા માણસની વેદના વ્યક્ત કરી છે. બપોરના સમયે ભૂખના દુઃખી પીડાતી એક ડોશી કોઠામાં બચેલા થોડા દાણા કાઢવા છંક તળિયા સુધી જ દાણા કાઢે છે. આજ સાઠ સાઠ વર્ષથી કોઠી ઠાલવ્યા કરી છે. તોય ડોશીના પેટની કોઠી ક્યારેય ભરાતી નથી. કોઠીમાંથી નીકળેલાં દાણા આંગણામાં સૂકવીને ડોશી રસોડામાં એક ઢેબડું કરવા જાય છે. પાછળથી પક્ષીઓ, ખિસકોલી વગેરે તેમાંથી અડધા દાણા ચાણી જાય છે. બાકીના બચેલા દાણા ખાવા આવી ચડેલી ગાયને બહાર કાઢવા આવેલી ડોશીનું ઢેબડું બિલાડી અને ફૂતરો તાણી જાય છે. હવે તો દાણા પણ માંડ

પાં શેરે'ક બચ્યા છે. તેનાથી ડોશીના પેટનો ખાડો કેમ કહી પૂરાય ? આવી પરિસ્થિતિમાં જીવન બદલાતા હોય તેમ કહે છે.

“એ રે પાશેર કાગ પંખીડા કાળે મારી પછાડે નંખાવજે રે લોલ કોઈ ભાંગીને એના ચૂલા તે માંડજો કરજો વેચીને ઘર કાયરુ રે બોલ.”

આમ, ‘ગંગોત્રી’ કાવ્ય સંગ્રહમાં દીનજન વાત્સલ્યના કાવ્યો પ્રમાણમાં ઓછા છે પણ નેટલાં છે. તેમાં ગરીબોના દુઃખદર્દને સુંદર વાચા મળી છે. ‘જીવનસંજીવ’ જેવા કાવ્યમાં કવિ પોતાનો યોગ્ય આકાશ ઠાલવી ભાવની પરાકાષ્ટા સાધી શક્યા છે.

કવિના આ કાવ્યસંગ્રહને ઈ.સ. ૧૯૩૬ માં રાગજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો છે એ ઘટના આ કૃતિની કોષ્ટતાને સાબિત કહે છે. યુગપ્રશ્નોથી ઘેરાયેલા કવિએ આ પ્રકારે ગાંધીયુગીન ભાવોને વાચા આપી છે. સ્વતંત્રતા, દેશપ્રેમ સમાજજાતિ, વાસ્તવદર્શન, દલિતપ્રેમ, માનવ પ્રેમ, વગેરે ભાવોને ઝીલતી તેમની યુગ પ્રતિબદ્ધ કાવ્ય રચનાઓ અને અન્ય સર્જનોને લક્ષમાં લઈને જ વિદ્વાનો ગાંધીયુગને સુંદરમ્ ઉમાશંકર યુગ’ કહેવામાં આવી શકે ને ! જે તે યુગને આત્મસાત કરી, જે તે સમાજ અને પ્રજામનસને કેન્દ્રમાં રાખી સર્જન કરનાર સર્જક જ ‘યુગમૂર્તિ’ બની શકે અને ઉમાશંકર એવા ‘યુગમૂર્તિ’ સર્જક છે એમાં શંકાને કોઈ સ્થાન નથી.

સંદર્ભ સૂચિ :-

૧. ‘ભગવદ્ ગો મંડલ’ ભાગ-૬.
૨. ‘ગંગોત્રી’ - ઉમાશંકર જોશી
૩. ‘સમગ્ર કવિતા’ - ઉમાશંકર જોશી
૪. ‘ઉમાશંકર જોશી’ - મનસુખલાલ ઝવેરી
૫. ‘અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા - ૨”
૬. ‘અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ - ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી.

VOL., 01, ISSUE - 06,

JULY - 2014,

PRICE - 30

Shabda Sadhana

Refereed Journal

Monthly - Multi Lingual and Multi Disciplinary

शब्द साधना

Editors

Dr. Shailesh Rudani. Dr. Dipak Sondarva

- (11) 'नदी के द्वीप' और 'अमृता': विशिष्ट विचारधारा से जुड़ी संवेदना के आलेख
 ✖ डो.गीता ए.जगड / 53 - 57
- (12) 'अर्पिता' - दलितोत्कर्ष की कहानी
 ✖ प्रा.डो.एम.जी.गांधी / 58 - 60
- (13) शिवानी के उपन्यासों में व्यक्त नारी समस्याएँ
 ✖ भरतकुमार शाह / 61 - 64
- (14) प्रयोजनमूलक हिन्दी एवं टेलीविजन की भाषा के विविध प्रयोग
 ✖ डो.इत्यास आर. जेठवा / 65 - 67
- (15) 'आधागाँव' विभाजन की त्रासदी का दस्तावेज
 ✖ महेशकुमार रेवाभाई परमार / 68 - 70
- (16) सूत्रकाल में स्त्रियों की मानवाधिकार सम्बन्धी स्थिति
 ✖ डो.दशरथ चौधरी / 71 - 73
- (17) उच्चस्तर, मध्यस्तर एवं निम्नस्तर के स्त्रीयाँ-पुरुषों के स्वास्थ्य समायोजन एवं मानसिक स्वास्थ्य का अभ्यास
 ✖ जोशी चिराग एन. / 74 - 80
- (18) लोकगीतोमां वर्षा वर्षान
 ✖ डॉ. येतना पाण्डेरी / 81 - 85
- (19) गुजराती लोकगीतोमां प्रगट थती लोकसंस्कृति
 ✖ प्रो.भंजुला अेल.यावडा / 86- 93
- (20) 'टीका करवानी रीत'—प्रथम विवेचनात्मक निबंध
 ✖ प्रा.अनिताअडेन पादरिया / 94 - 95
- (21) 'घोडिया पटेल' जाति: अेक अल्ल्यास
 ✖ प्रा.संस्कृति ड.परमार / 96 - 97
- (22) 'दक्षिणायन' प्रवासकथामां त्पारतीय संस्कृतिनुं दर्शन
 ✖ उर्वशीकुमारी डे. उभरेडीया / 98 - 100
- (23) वैदिक साहित्यमां सूर्य देवतानुं स्थान
 ✖ भोवडिया डेतलडेन आर. / 101 - 104

આમ પરાપૂર્વથી આપણા સમાજજીવનમાં અને સાહિત્યમાં ઋતુઓનો મહિમા થતો આવ્યો છે. ગુજરાતના લોકજીવનની અંદર પણ ઋતુમહિમા, પ્રતો, તહેવારોની ઉજવણીના રૂપમાં ગૂંથાઈ ગયો હતો. લોકો હોળીના ઉત્સવ દ્વારા વસંતને, જન્માષ્ટમી દ્વારા વર્ષાને, દિવાળી દ્વારા શરદને કે મકરસંક્રાંતિ દ્વારા શિશિરને આજે પણ વધાવે છે. કૃષિજીવન અથવા તો ગોપજીવન જીવતો ગુજરાતનો બહોળો જન સમુદાય પલટાતી ઋતુઓ સાથે પળપળનો સંયોગ માણે છે તેથી ઋતુઓના રંગો અને રસો તેમના જીવન સાથે ઓતપ્રોત બનીને વહે છે. ત્યારે ગુજરાતી લોકજીવનમાં ઋતુકાવ્યનાં અંકુરો ન ફૂટે તો જ નવાઈ ! ગુજરાતના લોકગીતોમાં ફૂટેલા વર્ષાઋતુના આવાં થોડાં અંકુરો તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીએ.

ઉનાળાના પ્રખર તાપ પછી ગ્રામ્ય સમાજ વર્ષાને વધાવવા આતુર બને છે. લોકભાષામાં એને 'મેવલો' કહ્યો છે. ગુજરાતના ગામડે વસતી ભરવાડ, દુબળા-ભીલ કોમમાં આષાઢ આવતાં વીસ પચ્ચીસ ગ્રામ્યનારીઓ માટીના ઇન્દ્રદેવને એક નારીના માથા પર બેસાડી ઘેર ઘેર ગાતી ફરે છે એને 'મેવલો' નીસર્યો કહેવાય છે. મેવલાની રમનારી પર દરેક ઘરના આંગણે જળનું બેડું રેડવામાં આવે છે. પોતાના પર મેઘ વરસ્યાની કલ્પના સાથે ભીજવાનો આનંદ લેતી એ સ્ત્રીઓ ગીતોનો મેઘ આ રીતે વરસાવે છે,

" તું તો ચારે 'ય ખંડનો રે મેવલિયો

તારી ઘરતી ઘણિયાણી જૂએ વાટ, ઓ દલીના મેવલિયા! ....

તારે વરસેલે હોય લીલા લે'ર , ઓ દલીના મેવલિયા ! ....

તમે વરસીને ભરો રે તળાવ, ઓ દલીના મેવલિયા !....

આનાથી 'યભવ્ય લોકકલ્પનાનું ગીત જૂઓ, મેઘની માડી પોતાના પુત્ર મેઘની પૃચ્છા કરતાં વીજળીને કહે છે,

"મેઘની માડીએ એમ કરી પૂછ્યાં ;

કેથો મારા મેઘનો ભાર રે, વીજળી !

ઉત્તર ગાઈજો, દખ્ખણ વરઈસો,

વરઈસો ચારે ખંડ રે, વીજળી !

દરિયામાં ગાઈજો, ગામડે વરઈસો,

વરઈસો ચારે ખંડ રે, વીજળી ! "

જુઓ, બગલાં, દેડકાં, મૃગલાં કે માનવનો આર્તનાદ સાંભળી દોડી આવતાં મેહુલાના વર્ષાનનું ગીત

" સરોવરનાં નીર રે સુકાઈ ગયાં ;

તાં તો બગલી નાખે સરાપ રે !

એટલે આઈવો મૈયારો મેવલો !

ડુંગરનાં ઝરણાં સુકાઈ ગયાં ;

તાં તો હરણાં નાખે સરાપ રે !

એટલે આઈવો મૈયારો મેવલો !

ગાયે છોઈડાં રે ગાયના વાછરાં ;

અસ્તરીએ છોઈડાં નાના બાળ રે

એટલે આઈવો મૈયારો મેવલો ! "

ગાયોએ વાછરડાંને અને માતાએ બાળકને છોડયાં, તરછોડયાં એટલે મૈયારો (માયાળુ) મેવલો આવ્યો.
તરસ્યાની તૃષ્ણા શમાવતો મેહુલો આવ્યો પણ પનિહારીના ચીરને ભીજવતા મેહુલાને વળી નારી
સમુદાય વિનવે છે,

" મેવલિયા રે, તું ધીમો વરસ, ધીમો વરસ ;

ભીજે ગોરાણીની ચૂંદડી.

મેવલિયા રે તું ઝીણો વરસ, ઝીણો વરસ ;

જાય ગોરાંદે પાણીલાં ! "

આમ પ્રાણીમાત્રના જીવનાધાર મેહુલાના આગમનથી નદી-સરોવર, ખેતર-ક્યારી આછલાં
નીરે છલકાઈ રહે છે. ઘરતીની લીલી ચૂંદડી લહેરાઈ છે. મેડક, મયુર, બપૈયા, તમરાંનાં ઉન્માદભર્યા નિનાદથી
વાતાવરણમાં દિવ્ય સંગીત રેલાઈ રહે છે. પરંતુ વર્ષાનું આવું ઘેન ઉન્માદભર્યું વાતાવરણ વિરહીઓના
અંગઅંગને દગાડે છે. વર્ષાઋતુ વિરહીનાવિરહને અસહ્ય બનાવે છે. ધીમી ધારે વરસતો મેહુલો, મેઘધનુષ,
મેઘગર્જના, વીજ ઝબકાર આ સર્વ તેને ભારે વ્યથિત કરી મૂકે છે.

" ચાર મહિના ચોમાસું ઘેરે આવો રે વા'લા,

જીરે આ ચોમાસાની હેલી તમુંને લાગશે મારા વા'લા ! "

અને ' આષાઢી સાંજના અંબર ગાજે, અંબર ગાજે મેઘાંબર ગાજે ' આ મેઘાંબર વચ્ચે ઘનઘોર અંધારી
રાતે પ્રિયતમની યાદમાં આકુળ વ્યાકુળ થતી સ્ત્રીનો વિરહજ્યારે ચરમસીમાએ પહોંચે ત્યારે કરુણાર્દ્ર સ્વરે તેનું
હૈયું પોકારી ઉઠે છે,

" વા વાયા ને વાદળ ઉમટયા,

મઘદરિયે ડુલેરા વા'ણ, મોરલી વાગે છે.

છેલ છોગાળો હોય તો મૂલવે,

ડોલરિયોદરિયા પાર, મોરલી વાગે છે."

.....
" આવા ચોમાસાના ચાર ચારમહિના આવ્યા,

મારી ચૂંદલડી ભીજાય ભીજાય જાય રે,

કાનુડા ! તારા મનમાં નથી.....હું તો..."

.....
" શ્રાવણ તો સરવડીએ વરસે,

ઝીણા ઝીણામેવલિયા વરસે,

વાલા મારા તોય મરું તરસે,

આવો હરિ રાસ રમો વાલા."

" ભાદરવે તો ભરદરિયે હું ડૂબી રે વાલા જી !

આ કંથ વિના કર ઝાલી કોણ ઉગારે, મારા વાલા જી ! "

દૂર પરદેશમાં વસતાં પતિના હૈયાને પણ આ મેહુલો પ્રેમથી ભીજવી રહ્યો હશે એવું વિચારતી વિરહિણીના મનોભાવનું આ ગીત જુઓ,

" અષાઠ વરસ્યો અંધારિયો, વરસ્યો ઝીણેરો મેઘ,

હું રે ભીજુ ઘર આંગણે, પિયુજી ભીજે પરદેશ ! "

વર્ષાઋતુમાં પરદેશ વસતાં પિયુનાં વિરહમાં જલતી નાયિકાના મનોભાવોને આવા ગીતો વાચા આપે છે. આ અને આવા ઘણાખરાં ગીતોમાં વિયોગનોભાવ જ સઘન રીતે ઘૂંટાયો છે. મિલનનો આનંદ ભાગ્યે જ કોઈ ગીતમાં ઉતર્યો છે. પ્રણયીઓનાં મીઠાં સંવાદનાં જૂજ ગીતોમાંનાં એક ગીતમાં જોડે રહેવા વિનંતી કરતા પ્રિયતમને છેડતા નાયિકા જુદી જુદી ઋતુઓમાં જે જે તકલીફો પડશે તેની વાત કરતા જોડે રહેવાની ના પાડે છે. નાયક એ બધાનો ઉપાય બતાવતા ફરી ફરી જોડે રહેવાની વિનંતી કરે છે. નાયક-નાયિકાના પરસ્પર પ્રેમ અને લાડ દર્શાવતા ઉત્તમ સંવાદકાવ્યના સ્વરૂપનું લોકગીત જુઓ,

" જોડે રે'જો રાજ !

ક્રિયા રે ભાઈની ગોરી રે હો કેવી વહુ !

જોડે રે'જો રાજ !

જોડે નહિં રહું રાજ !

ચોમાસાની ઝડીઓ પડે ને,

જોડે નહિં રહું રાજ !

મોતીના મોડિયા સાથે રે હો લાડવૈ,

જોડે રે'જો રાજ !

ઉલ્લાસનાં ભાવોને વ્યક્ત કરતાં બીજાં પણ છૂટાછવાયાં ગીતો મળે છે. જેમ કે,

" કાળી કાળી વાદળીમાં વીજળી ઝબૂકે,

મેહુલો કરે ઘનઘોર,

જો ને કળાયેલ બોલે છે મોર !

જો ને નીમાળેલ બોલે છે મોર ! "

.....

" ઝીણા ઝરમર વરસે મેઘ, ભીજે મારી ચૂંદલડી !

એવાં નંદકુંવરના નેહ, ભીજે મારી ચૂંદલડી ! "

અને છેલ્લે, લાડપૂર્વક પ્રિયતમને ચાકરીએ જતો રોકવા મથતી નાયિકાના પ્રેમભાવને રજૂ કરતું ઉત્તમ લોકગીત એટલે,

" આભમાં ઝીણી ઝબૂકે વીજળી રે ,
ઝીણાઝરમર વરસે મેહ

ગુલાબી ! નહિ જાવા દઉં ચાકરી રે ! "

આપણા લોકગીતોમાં વર્ષાઋતુનું પ્રાધાન્ય જણાય છે. આનું કારણ દર્શાવતા મેઘાણી 'ઋતુગીતો' ના પ્રવેશકમાં નોંધે છે, " થોડુંક કારણ સૌરાષ્ટ્રની ભૌગોલિક સ્થિતિમાંથી જડે છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશ કાશ્મીર અથવા બંગાળ શો હરિયાણો ને નીરભર્યો નથી. આંહી અખંડ વહેણવાળી મોટી નદીઓ નથી, કુંજનિકુંજો નથી, હિલોળા ભારતોં સરોવરો નથી. આ તો પાંખા પાંખા ઝાડપાંદ અને આછા આછા ઘાસચારાની પહાડી ભોમ છે. અહીં વસંતે કોળનારી ને નવપલ્લવિત બનનારી વનશ્રી નથી. ગ્રીષ્મમાં શીળા મધુરા વાયરા ઢોળનારી લકુંબઝકુંબ વનસ્પતિ કોઈ કોઈ સ્થળ સિવાય ક્યાંયે નથી. ઉભાઉભાનિર્જળા ડુંગરા તપે અને સપાટ મેદાનો ઉપર ઝાંઝવા સળગે. ભૂમિ વસવા લાયક બને છે કેવળ ચાતુર્માસમાં. ચોમાસું સૌન્દર્ય અને સંપત્તિ બન્ને નિપજાવે. ગોવાળિયાના ગૌચરણ ને ખેડૂતનાં કણ ચોમાસે જ નીપજે. ખેતરોના ને ડુંગરાના વન-કિલ્લોલ ચોમાસે જ જામે. બપૈયા ને મોરલાની પણ મજા વર્ષામાં જામી પડે. પ્રવાસીઓ આશાભર્યા પાછા પણ ચોમાસામાં જ વળે. મેળા, તહેવારો, ઉત્સવો વગેરે પણ ત્યારે જ અનુકૂળ બને. શ્રમજીવીઓને તેમજ ખેડૂતોને શાહુકારો અનાજ પણ ચોમાસું જોઈને જ ધીરે. આકાશનાં રંગો પણ ચોમાસે જ અલૌકિક શોભાના સાથિયા પૂરે... અને પહાડી મુલકના સંત્રામપ્રેમી નિવાસીઓને તો આ વાદળાની ધૂમાધૂમ, કડાકા, ગર્જના, વીજળીના સબકારા, પાણીના પ્રચંડ પછડાટા ને નદીઓનાં ઘસમસતાં પૂર ઇત્યાદિ થકી કોઈ યુધ્ધલીલાની જમાવટ કરતી આ વર્ષા જ વધુ વહાલી ધઈ પડે એ યથાર્થ છે. માટે જ વર્ષાના સૂર પ્રબળ અને પ્રમત્ત વાણીમાં ઉતર્યા છે. "

આમ મેઘાણીભાઈના જ શબ્દોમાં 'પ્રચંડ પરિવર્તન'ની ઋતુ એવી વર્ષાઋતુને લોકસમુદાયે લોકગીતોમાં મનભરીને ગાઈ છે. વિરહ-મિલનના ભાતીગળ રંગો ઉપસાવતાં આવાં ઋતુગીતો આપણા લોકગીતોની એમ આપણા લોકસાહિત્યની મોઢેરી મૂડી છે.

• સંદર્ભ

- (૧) 'લોકસાહિત્ય' (ઘરતીનું ધાવણ) પુસ્તક પહેલું- ઝવેરચંદ મેઘાણી
- (૨) 'લોક ગુર્જરી' અંક : ૧૬, ૧૭- સંપા. ડૉ. બળવંત જાની
- (૩) 'લોકસાહિત્ય' સંપાદકો- પ્રભાશંકર તેરૈયા, નરોત્તમ પલાણ
- (૪) 'ઋતુગીતો' સંપા. ઝવેરચંદ મેઘાણી
- (૫) 'ગુજરાતના લોકગીતો' - મધુભાઈ પટેલ
- (૬) 'લોકસાહિત્ય : વિભાવના અને પ્રકાર' - હસુ યાજ્ઞિક
- (૭) 'રઢિયાળી રાત' ભા-૨ - ઝવેરચંદ મેઘાણી

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ,
બહાઉદ્દીનવિનયન કૉલેજ, જૂનાગઢ.

ISSN. 2347 - 940X

वर्ष : ०१, अंक : ०२

मार्च : २०१४

पृष्ठ : ३०

Shabda Sadhana

Refereed Journal

Monthly - Multi Lingual and Multi Disciplinary

शब्द साधना

Editors

Dr. Shailesh Rudani Dr. Dipak Sondarva

33. વૈશ્વિક શાંતિ અને ઉપનિષદના શાંતિમંત્રો

• ડો. બિહાગ એચ. જોશી.....

34. કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી કૃત 'કર્ણ-કૃષ્ણ', '૧૯માં દિવસનું પ્રભાત' અને 'ગાંધારી': 'મહાભારતના સંદર્ભે' સનાતન સત્યો-તથ્યોનું પ્રાગટ્ય.....161-168

• ડો. ચેતનાબેન પાણેરી.....

35. 'મૂંઝારો' વાર્તાસંગ્રહનું સમગ્રલક્ષી અવલોકન.....169 - 174

• પ્રો. ભરત બાંભણિયા.....

36. ગુજરાતી પ્રવાસનિબંધ ક્ષેત્રે લેખિકાઓનું પ્રદાન.....175 - 179

• ડો. ભરતકુમાર કે. પરમાર.....

37. સોનેટનું સ્વરૂપ અને ગુજરાતીમાં તેનું અવતરણ.....180 - 185

• વળવી સવિતાબેન ચાંધ્યાભાઈ.....

38. 'રક્તબંધન' - ખરેખર રક્તનું બંધન.....186 - 189

• રાઠોડ આરતી પરાગ.....

39. સર્જનાત્મક ગદ્યનો સફળ પ્રયોગ : 'ડહેલું'.....190 - 191

• કમલેશભાઈ આર. ગાયકવાડ.....

40. વ્યક્તિ નિમિત્તે સામાજિક સમસ્યાને સ્પર્શતી નવલકથા : 'બદલાતી ક્ષિતિજ'.....192 - 194

• વૈરૂ મેરામણ આલાભાઈ.....

41. ઝવેરચંદ મેઘાણીની લોકવન અને લોકસંસ્કૃતિની કવિતા.....195 - 198

• પરમાર કલ્પેશકુમાર રેવાભાઈ.....

42. સંશોધન... સાહિત્ય સંશોધન........199 - 203

• હિમરશ્મિ રમેશચંદ્ર માળી.....

43. 'પાછલે બારણે' : વાત્સલ્યના વિજયની કથા.....204 - 206

• પ્રા. સંગીતાબેન કે. તાવિયાડ.....

44. સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થિત સીદી આદિવાસી સમાજમાં આવેલ પરિવર્તન (ગીરના સંદર્ભમાં).....207 - 211

• ડો. વી. ડી. ગોજીયા.....

45. ભૃણ હત્યા એક સામાજિક સમસ્યા.....212 - 221

• ડો. હમીરભાઈ લખમણભાઈ બારડ.....

46. ગુજરાતના ગામડાઓમાં આદિવાસી વિસ્તારના રાજગોરની દ્રષ્ટિએ વર્તમાન વિકાસ.....222 - 226

• પ્રા. વિષ્ણુ આર. ભોજવાણી.....

47. 'દલિત' ગઈ કાલ અને આજ.....227 - 228

• પ્રા. પી. જી. ભેડા.....

48. સરદાર અને ગાંધીજીના સંબંધો.....229 - 232

• દિનેશભાઈ એ. પરમાર.....

49. હેપ્પી વેલેન્ટાઈન... ડે... !!.....233 - 236

• અજય કે. રાઠોડ.....

50. એઈડ્સગ્રસ્ત લોકોની મનો-સામાજિક સમસ્યાઓ.....237 - 238

• ડો. ભાવના કે. હુંમર.....

.....239 - 242

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી કૃત 'કર્ણ-કૃષ્ણ', '૧૯માં દિવસનું પ્રભાત' અને 'ગાંધારી': 'મહાભારત'ના સંદર્ભે સનાતન સત્યો-તથ્યોનું પ્રાગટ્ય.

ડો.ચેતનાબેન પાગેરી

કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશી ગુજરાતી સાહિત્યના ગાંધીયુગના યુગમૂર્તિ અને અગ્રણી કવિ છે. શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી નોંધે છે ; 'શ્રી ઉમાશંકર જોશી આપણા નવીન પાણ અગ્રણી કવિ, સાહિત્યના અનેક પ્રાંત સર કરનાર સાહિત્યકાર, ગુજરાતની સૂક્ષ્મ સંપતિ છે. તેમની કૃતિઓનો ઉલ્લેખ બીજા પ્રાંતો આગળ આપણે ગૌરવથી કરી શકીએ છીએ અને માનીએ છીએ કે બીજા પ્રાંતોમાં પાણ એમના જેવા સાહિત્યકાર ગણતર જ હશે.'

ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલા ઈંડર તાલુકાના બામણા ગામમાં ઈ.સ.૧૯૧૧ માં ઉમાશંકરનો જન્મ થયો હતો. 'ગૌરવાર્ણ, સુકલકડી દેહ, બુદ્ધિનાં તેજે પલકારા માર્યા કરતી ચમકતી સ્નિગ્ધ આંખો, ખાદીની ધોતી અને પહેરાણનો ધવલશુભ્ર પોશાક, મિતાક્ષરી, સૌમ્ય-આશયી, ઠાવકી ઢબની વાતચીતમાં સહેજે તરી આવતી ભદ્રપુરૂષની આકૃતિ, મંદમંદ રેલાવતો અભિજાત માનવનો ચહેરો...' કવિના આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વની ચાડી ખાતા લક્ષણો છે. માત્ર ૧૯ વર્ષની વયે 'વિશ્વશાંતિ' નું પ્રકાશન કરનાર ઉમાશંકર સાક્ષર કવિ નરસિંહરાવની પ્રશંસા પામે છે. આ કવિએ વિલેપાર્લેની ગોકળીબાઈ હાઈસ્કુલમાં શિક્ષક તરીકે અને પછી સિડનહામ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી. 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી' જે આજે 'ગુજરાત વિદ્યાસભા' ના નામથી

ઓળખાય છે તે સંસ્થામાં રહી સંશોધન કાર્ય કર્યું. વર્ગને જ સ્વર્ગ માનનારા આજીવન અધ્યાપક એવા ઉમાશંકરે 'ગુજરાત યુનિવર્સિટી' ના ભાષા ભવનમાં અનુસ્નાતક ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે પાણ શિક્ષણકાર્ય કર્યું. એ સિવાય, ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલપતિ, દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખ, વિશ્વભારતી યુનિવર્સિટીના શાંતિનિકેતનનાં કુલપતિ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ અને સતત છ વર્ષ સુધી રાજ્યસભાના માનદ્ સભ્ય જેવા જાહેર સ્થાનોને તેમણે શોભાવ્યા. તેમણે સાહિત્ય, શિક્ષણ, સમાજ અને રાજકારણ વગેરે દરેક ક્ષેત્રોમાં પોતાના ભાગે આવેલું યુગકર્તવ્ય બરાબર બજાવ્યું છે. તેમનું સંવેદન વિશ્વ એક સાચુકલા વિશ્વમાનવીનું છે અને તેથી જ તેણે ગાયેલી પંક્તિ તેમના માટે બિલકુલ યથાર્થ ઠરે છે.

'વ્યક્તિ મટીને બનું વિશ્વમાનવી,

માથ ધરું ધૂળ વસુંધરાની.'

લગભગ પોણી સદી ઉપરના વિશાળ સમયના પટ પર દષ્ટિ ફેરવતાં ગુણવત્તાની દષ્ટિએ ઉમાશંકરનું કવિકર્મ ઉજાજવળ બનતું જાણાય છે. 'વિશ્વશાંતિ', 'ગંગોત્રી' અને 'નિશીથ' જેવા કાવ્ય સંગ્રહો પછી કવિ 'પ્રાચીના' અને 'મહાપ્રસ્થાન' જેવા પ્રયોગાત્મક સંગ્રહો આપે છે. સ્વરૂપ લેખે 'પદ્ય રૂપકો' કે 'સંવાદ કાવ્યો' જેવી સંજ્ઞા પામેલા તેમના પ્રસ્તુત કાવ્ય સંગ્રહોમાં કવિ નવી જ રીતિની

કવિતા આપે છે. 'ભૂતના સંસ્મૃતિ તારે વર્તમાન ગૂંથોને', 'ભાવિની સ્વપ્નસિદ્ધિ' માં રાગતા કવિને એક તરફ પુરાણની ભવ્યતા અને ગૌરવ આકર્ષે છે તો બીજી તરફ કવિની પ્રતિભા તેમાંથી કશુંક નવું જ અઘઘટન આપવા પ્રેરાય છે. પ્રચલિત કથાઓમાં રહેલા મર્મને પકડીને નવીન છતાં સનાતન ભાવોનું પ્રકટ્ય એ જ કવિકર્મનું ધ્યોતક છે. 'પ્રાચીના' સંગ્રહમાં કુલ સાત કાવ્યો છે. એમાંના 'કાર્ગુ-કૃષ્ણ', '૧૮મા દિવસનું પ્રભાત' અને 'ગાંધારી' એ મહાભારતનો સંદર્ભ લઈને આવતા સંવાદકાવ્યો છે. પ્રસ્તુત ત્રણ કાવ્યોમાંથી પ્રગટતા સનાતન સત્યો-તથ્યોનું દર્શન કરાવવાનો અહીં ઉપક્રમ છે. આ કાવ્યો જ્યારે 'સંવાદ કાવ્ય' જેવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ કાવ્યોના સ્વરૂપ વિશે પાણ થોડી વાત કરી લઈએ.

'વિશ્વમાનવી' એવા ઉમાશંકરનો મનોરથ અહીં મહાકાવ્ય સર્જવાનો નથી. ખંડકાવ્યની પરંપરા હોવા છતાં ઉમાશંકર એ માર્ગે પાણ આગળ વધ્યા નથી. પદ્યનાટક સર્જવામાં એમને કવિકર્મની સાથકતા દેખાય છે. ઉમાશંકરના પોતાના શબ્દો 'નાટક અને બને તો પદ્યનાટક સર્જી શકાય તો સર્જક તરીકે એક જાતની કૃતાયંતા અનુભવાય એમ વર્ષોથી મને લાગ્યું છે.' એ 'પ્રાચીના' ના કાવ્યસ્વરૂપને સમજવા ઉપયોગી નીવડે છે. ઉમાશંકર બહુશ્રુત વિદ્વાન સર્જક છે. એ જાણે છે નાટકમાં સુગ્રથિત વસ્તુવિકાસ, ક્રિયાવેગ, સંઘર્ષ, અભિનેયતા વગેરે જોઈએ. 'પ્રાચીના'ની કાવ્યકૃતિઓ આ અપેક્ષા સંતોષી શકે તેમ નથી. તેથી જ તેઓ ક્યારેય પોતાના કાવ્યોને 'પદ્ય નાટક' તરીકે ઓળખાવતા નથી. વિવેચકો ગમે તે માનતા હોય પરંતુ સ્વરૂપ સંદર્ભે ઉમાશંકર સ્પષ્ટ હતા. સ્વ. જ્યંતિ દલાલે ઉમાશંકરને એકવાર પ્રશ્ન કર્યો હતો:

'ઉમાશંકર, તમે 'પ્રાચીના' તથા 'મહાપ્રશ્ન' ના નાટક ન કહેતા કાવ્ય કેમ કહ્યું?' એનો ઉમાશંકરીય જવાબ જુઓ; 'નથી માટે.' આ માત્ર એક નિખાલસ સજ્જનનું નમ્રતા દર્શાવતું વાક્ય નથી પણ એક વિદ્વાન સર્જકનો જાગૃત્ અભિપ્રાય છે. 'પદ્ય નાટક' ના પૂર્વ પ્રયોગ રૂપે જ માત્ર તે પોતાના આ કાવ્યોને જુએ છે. ઉમાશંકરના આ કાવ્યોનો નજીકનો સંબંધ રવિન્દ્રનાથના 'વિદાય', 'અભિશાપ' અને 'કાર્ગુ-કુંતી' જેવા સંવાદ-કાવ્યો સાથ રહેલો જણાય છે.

આપણી મૂળ સંસ્કૃત ભાષાની નાટક પરંપરામાં 'પદ્ય-નાટક' કે 'સંવાદ કાવ્ય' જેવી કોઈ વિભાવના મળતી જ નથી. અલબત્ત નાટકમાં ગદ્ય-પદ્યનું મિશ્રણ મળે છે. સંસ્કૃત નાટકમાં ગદ્યમાં ચાલતાં સંવાદોની વચ્ચે શ્લોકો પ્રયોજાતા. મધ્યયુગીન સ્વરૂપ એવા લોકનાટ્ય 'ભવાઈ' માં પણ ગદ્ય-પદ્યનું મિશ્રણ પ્રયોજાતું. અહીં પ્રયોજાતું પદ્ય કાવ્યતત્વના સૌદર્ય તરફ નહીં પણ લોકસંગીત તરફ ઢળતું અને ભવાઈના વેશોની રજુઆત પણ નાટ્યતત્વને બદલે લોકરંજન તરફ ઢળતી. પંડિતયુગમાં મણિલાલ અને રમાણભાઈ નાટકમાં પદ્યનાં પ્રયોગો કરતા સંસ્કૃત નાટકને અનુસરે છે. ન્હાનાલાલની પ્રતિભામાંથી ડોલનશૈલી નિપજે છે. આ પરિસ્થિતિમાં ઉમાશંકરની પ્રતિભા તેને પરંપરા વગરનો પ્રયોગ કરવા પ્રેરે છે. 'પદ્ય નાટક' કે 'પદ્ય સંવાદ' માં સર્જક કાવ્યતત્વ સિદ્ધ કરવું પડે છે. પદ્ય, સંવાદ, કાવ્ય અને નાટ્યતત્વ એ ચારેયના સહજ રસાયાણ દ્વારા સંવાદ કાવ્યના સર્જન માટે ઉમાશંકર સક્રિય બન્યા. પ્રસ્તુત સંવાદ કાવ્યોમાં ઉમાશંકરની નેમ પદ્યની પાસેથી સંવાદ અને કાવ્યનું સહિચારું કામ કઢાવી લેવાની રહી છે. આ બંનેનો સમન્વય કરવા કવિ અહીં ખૂબ મથ્યા છે.

અને ઉમાશંકરની આ કૃતિઓ 'પદ્યરૂપકો', 'પદ્યનાટકો' કે 'સંવાદ કાવ્યો' જેવી સંજ્ઞાઓ પ્રતિષ્ઠિત બની છે.

'કર્ણ-કૃષ્ણ', 'વલ્લભાં દિવસનું પ્રભાત' અને 'ગોધારી' સંવાદ કાવ્યો 'મહાભારત' નો સંદર્ભ લઈને આવે છે. પ્રસ્તુત સંવાદ કાવ્યોનો અભ્યાસ કરતાં તેની સંરચનાની એક પેટર્ન પકડાય છે. ઉમાશંકરના આ કાવ્યો કોઈને કોઈ ઉચ્ચ સનાતન ભાવો કે માનવીય મૂલ્યોમાંથી અંકુરિત છે. કથાવસ્તુ તરીકે પ્રાચીન વસ્તુની પસંદગી એમને વધારે વિગત આપવામાંથી મુક્તિ આપાવે છે. જો કે અહીં ખાસ નોંધવું જોઈશે કે કવિ પ્રાચીન કથાઓનો વિનિયોગ પરંપરાગત મૂલ્યોના દલિલરૂપ માટે નહીં પણ માનવીય મૂલ્યોના સ્થાપનાથ કરે છે. તેને માટે કવિ ક્યારેક પાત્રો અને પ્રસંગોમાં નીજ મૌલિક ફેરફારો પણ કરે છે. વર્તમાનની ધરી પર ઉભેલા કવિનું ભૂતકાળ સાથનું અનુસંધાન કવિની સંવેદનાને સનાતન ભાવોના પ્રગટ્ય જેવું વ્યાપક પરિમાણ આપે છે. પ્રસ્તુત ત્રણેય સંવાદ કાવ્યોમાંથી સનાતન સત્યો-તથ્યોનું પ્રગટ્ય કઈ રીતે થાય છે તે ક્રમશઃ જોઈએ ;

• કર્ણ-કૃષ્ણ

'કર્ણ-કૃષ્ણ' નું વસ્તુ મહાભારતમાંથી પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. કર્ણ જન્મ રહસ્યનાં ઉલ્લેખો 'મહાભારત'નાં 'આરણ્યક પર્વ' માં, 'ઉદ્યોગ પર્વ' માં અને છેલ્લે 'સ્વર્ગશોભણ પર્વ' માં એમ વિવિધ જગ્યાએ મળે છે. પ્રસ્તુત કાવ્યનું વસ્તુ કંઈક આ મુજબ છે-કૌરવો પાસે પાંડવોના દૂત બનીને વિષ્ટિ માટે ગયેલા કૃષ્ણનાં 'યુદ્ધ ન થાય અને થાય તો પણ ઓછું સહારક થાય' અવા પ્રશ્નો જ્યારે નિષ્કળ જાય છે અને ત્યાંથી પાછા

ફરે છે ત્યારે વ્રતાં વ્રતાં કર્ણને તેના જન્મનાં રહસ્યની વાત કરવા કૃષ્ણ પોતાના સ્થમાં બેસાડે છે. 'કર્ણ કુંતીનો પુત્ર છે.' એવું રહસ્યોદ્ઘાટન કર્યા પછી કૃષ્ણ કર્ણને પાંડવોના મોટા ભાઈનું સ્થાન લેવા સમજાવે છે. પણ કર્ણ તેની આ વાત સાથ સંમત થતો નથી. સંમત ન થવા પાછળના કારણો અહીં જ કવિ આપે છે તે 'મહાભારત' કાર કરતાં જુદાં અને માનવીય મૂલ્યોનું જતન કરનારા તેમજ સનાતન ભાવોને પ્રગટ કરનારા છે. દ્વૈપદીના સ્વયંવરમાં પોતાનું થયું હતું તેવું અપમાન ભવિષ્યમાં જીવન સુંદરીના સ્વયંવરમાં કોઈનું થવા ન પામે, ત્યાં જન્મ નહીં પણ પૌરૂષ જ જોવામાં આવે એવી સ્થિતિની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રવર્તન માટે કર્ણ કૃષ્ણ સાથ અસંમત થતાં કહે છે ;

' કે હીન જન્મે નવ હીન માનવ,
કે હીનકર્મે કરી હીન માનવ,
લડી રહ્યો છું સમષ્ટિ કાજ,
સમષ્ટિમાં જે સહુ જન્મહીણાં,
જીવે, વળી ભાવિ વિષે ય જીવશે,
એ સર્વેનાં જન્મકલંક કેરો,
અન્યાય ધોવા મથ્ય છું સ્વરકતથી,
મારે ય હૈયે હિત છે સમષ્ટિનું,
જોવાય ના જન્મ, પરંતુ પૌરૂષ,
એ સ્થાપવા જીવું છું ને મરીશ,
સમષ્ટિના સત્યનું હું ય રશિમ,
મનુષ્ય જે જન્મધકી દુભાયાં,
તેનું રચું ઉજજવલ ભાવિ આજ હું '

આખી જિંદગી 'રાધેય' તરીકે હીનકુળમાં જન્મ લીધાનું કલંક ભલે વેઠ્યું પણ હવે અપમૃત્યુનું કલંક વેઠવું નથી.

'કલંક વેઠ્યું અપજન્મનું ભલે,

કલંક ક્ષણે અપમૃત્યુનું ન કો.'

એવું ઈચ્છતા કર્ણનું પાત્ર અહીં વિશેષ ઉજ્જવળ બનવા પામ્યું છે. કર્ણના પાત્ર સંદર્ભે મૂળ મહાભારતમાં આ પ્રકારનું આલેખન નથી. કર્ણના પાત્ર દ્વારા વ્યક્ત થતાં માનવીય ભાવો કવિના પોતાના છે અને એમાં જ કવિકર્મનું સાથકંચ છે.

• '૧૮માં દિવસનું પ્રભાત'

પ્રસ્તુત સંવાદ કાવ્યનું વસ્તુ પણ કવિએ 'મહાભારત' માંથી લીધું છે. ૧૮ દિવસ મહાભારતનું યુદ્ધ ચાલ્યું. ૧૮માં દિવસની સાંજે દુર્યોધન પડ્યો એ સાથ જ પાંડવોનો વિજય થયો. પણ પછી ૧૮માં દિવસનું પ્રભાત કેવું ઉગ્યું ? ગાંધારીએ તેના સો પુત્રો ગુમાવ્યા છે. દ્રૌપદીએ પણ તેના પુત્રો ગુમાવ્યા છે કવિ કથાની ગથાણી અહીં આ પ્રકારે કરે છે. રાત્રે પાંડુપુત્રોની અશ્વત્થામાએ હત્યા કરેલી ત્યાં યુદ્ધિષ્ઠિરને લાવતાં સારથિ રાતની વિગતવાર વાત કરે છે. રથ શિબિરમાં પ્રવેશતાં ક્રમે ક્રમે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરેના શબો દેખાય છે. દ્રૌપદીના મૃત પુત્રો આગળ આવી રથ થભી જાય છે. યુદ્ધિષ્ઠિર નકુલને મોકલી દ્રૌપદીને બોલાવે છે. દ્રૌપદી મૃત પુત્રોને જોઈ ગુસ્સાના આવેશમાં પાંડવોને બરાબર સંભળાવે છે. કૃષ્ણને તો ત્યાં સુધી કહે છે કે, 'તેમની ઈચ્છા સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુના બાળકને ગાદીએ બેઠેલો જોવાની

છે.' ત્યાં નગરમાંથી ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કુંતી વગેરે આવે છે. ભીમ ધૃતરાષ્ટ્રના રોષનો ભોગ ન બને તે માટે કૃષ્ણ એમના બાહુપાશમાં ભીમની લોહાની મૂર્તિ ભેરવી દે છે. બીજે ભય ગાંધારીના શાપના હતો પણ ત્યાં ગાંધારીની દષ્ટિ દ્રૌપદીના કંકાણ પર ઠરતાં તે ક્રોધને વાળી લે છે. મૂળ 'મહાભારત' માં ગાંધારી દ્રૌપદીને કહે છે : જેવી હું થઈ છું તેવી તું થઈ છે. આપણ બે ને કોણ આશ્વાસન આપી શકશે ? મહાભારતકારે મૌન સેવ્યું છે ભલે પણ આ કવિએ એક ત્રીજી નારી પણ ત્યાં હાજર હતી જેનો પેટનો જણ્યો પણ આ યુદ્ધમાં હણાયો છે. પરંતુ એનાથો તો ગાંધારી કે દ્રૌપદીની જેમ પ્રવચન પણે રડી પણ શકાતું નથી, એવી કુંતીની હાજરીની નોંધ લીધી છે.

પ્રસ્તુત સંવાદ કાવ્યમાં કવિએ દ્રૌપદી અને ગાંધારીના પાત્રો દ્વારા મહાભયાનક, વિનાશક પરિણામો દર્શાવ્યા છે. યુદ્ધે સર્વોલા સર્વનાશ અને ગાંધારી દ્રૌપદીને સંબોધીને કહે છે.

'ગાંધારી: હું થો મહા આ કુલનો વિનાશ !'

તો વળી દ્રૌપદી કહે છે:

'દ્રૌપદી : મારે લીધે ! મેં કરી યુદ્ધ આશ !'

સર્વનાશ માટે પોતાને દોષિત ગણતી અને સ્ત્રીઓ પાસે આવો એકરાર મહાભારતકારે કરાવ્યો નથી. આ કવિની પોતાની કલ્પના છે. એ જ રીતે કુંતીનો પ્રસંગ પણ ઉમાશંકરની નિજ પ્રતિભા હેતુ દર્શન કરાવે છે. ભીમને હાથ કૌરવો હણાયા ત્યારે ગાંધારી કહે છે.

'ગાંધારી: મૂઆ સોએ, ભાઈ હાથ જ ભાઈ ?!'

ત્યાં ઉપસ્થિત કુંતીનો પુત્ર કર્ણ પણ
કુંતીના હાથ હણાયો છે ત્યારે કુંતી નો આવો
વગર કવિ ઉમેરે છે,

‘કુંતી: રે હા ! શાને ભાઈ હાથ જ ભાઈ !
નાટ્યોચિત ક્ષણને અનુરૂપ કુંતીના આ
વગર ઉદ્ગારમાં કવિકર્મનું સાહસ્ય જણાય છે.

સમગ્ર કાવ્ય દ્વારા કવિ યુદ્ધનાં વિનાશક
પરિણામોની જ જાણે ઘોષણા કરે છે. આજે
વિનાશક અણુ-પરમાણુ શસ્ત્રોની જામેલી હોડના
સમગ્રમાં પ્રસ્તુત કાવ્ય ઉત્તમ બોધપાઠ આપે
જ. મહાભયાનક યુદ્ધ પછી વિજય ગમે તે પક્ષનો
જ પણ એના ભાગે પણ સર્વનાશ સિવાય કશું
કર્મમાં આવતું નથી. યુધિષ્ઠિરનાં આ વિધાનો
સતી સાક્ષી પૂરે છે,

‘દીધો, વિધિ, તેં જય એક હસ્તથી,

લીધો જયાનંદ જ ચોરી અન્યથા.’

અથવા ‘સમાન પલ્લાં વિધિની તુલનાં,

જયાજયો તે મનનાં જ બહાના.’

‘આમ સનાતન એવા સત્યની સ્થાપના
કવિ યુદ્ધના સર્વનાશ વેરતા પરિણામોનું દર્શન
આ જાણે આગામી દરેક યુગના માણસને
સંભાળ કરવા જ પ્રસ્તુત કથાન વિનિયોગ કરતા
પણ છે.

‘ગાંધારી’

પ્રસ્તુત કથાનક પણ ‘મહાભારત’
સંબંધિત છે. અહીં કેન્દ્રમાં ગાંધારીનું પાત્ર છે.
મહાભારતનું યુદ્ધ પૂરું થયા પછી રાણમેદાન પર સ્ત્રી
જ મૃતવીરોનું અંતિમ દર્શન કરવા આવે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રને પરાણ્યા પછી આંખે પાટા બાંધી રાખતા
સતી ગાંધારી પોતાના મૃત પુત્રોના અંતિમ દર્શન
પણ કરી શકે તેમ નથી. પોતાના મૃત પુત્રોને જોઈ
શકે માટે કૃષ્ણ ગાંધારીને દિવ્યચક્ષુ આપે છે. સતી
ગાંધારીના શાપથી પાંડવોનું રક્ષણ કરવાના
આશયથી કૃષ્ણ સતત ગાંધારી સાથ રહે છે.
ગાંધારીનો શાપ પોતાના પર ઉતરે એવા પ્રયત્નમાં
કૃષ્ણ સફળ થાય છે.

કૃષ્ણ તરફથી દિવ્યચક્ષુ મળતાં જ
ગાંધારીને રાણાંગણ પારની, વિનાશ અને સર્જનને
સમાવી લેતી અને છતાં ઉભયથી પર એવી લોકોતર
દ્યુતિનાં દર્શન થાય છે. દુર્યોધન કે દુઃશાસનનાં
અંતિમ દર્શનથી નહીં પણ પાંડવપુત્ર અભિમન્યુની
પત્ની અને સમગ્ર સ્ત્રીવૃંદના કડ્ડણ આક્રંદથી સતીના
શોકગ્રસ્ત હૃદયમાંથી શાપ સરી પડે છે.

‘...તો નાશ પામો ત્યમ વૃષ્ણિવંઈ,

જગે રહે યાદવનો ન અંશ !

અને તમે જે આજુજાણ માનવી

હાથ અજાણ્યા સમ આ જગાટવી

મહીં મહા નિર્જનમાં શમી રહો

એકાકી દૂરે !’

શાપ આપ્યા પછી ગાંધારી તરત સજાગ
બની જાય છે. પોતાના અવિવેકમાંથી પણ
સમગ્રપણે તો હિત જ થયું છે એ જોઈ એમને કળ
વળે છે અને ત્યાં ફરી તેમની દષ્ટિ સર્જન અને
વિનાશ ઉભયની પાર વિસ્તરેલી પરમ દ્યુતિ પર
જઈને ઠરે છે. રાણભૂમિ વટાવ્યા પછી પણ
દિવ્યચક્ષુ મળતાં જે પ્રકાશ દેખાયો હતો તે હવે
દિવ્યચક્ષુ વગર પણ આંખે પાટા હોવા છતાં
પોતાને દેખાયા કરે છે ત્યારે ગાંધારી કહે છે;

‘गांधारी: तो तो लुं अंते कंठ पामी सार,
 लुवे न भूल्या गणुं दिव्य लोयन.’

पोताने दिव्य लोयन तो लुवे न मण्यां
 અને तो पोते સ્વજન વિનાશ, અરે! સર્વનાશના
 અનુભવમાંથી પાણ નરૂર કંઠક પામ્યા છે. સતીને
 અંતે આવું સમજ્યું એમાં ન જાણે પોતાને
 શાપમુક્તિ મળી ગઈ હોય એટલો બધો સંતોષ કૃષ્ણ
 અનુભવે છે.

ગાંધારીના પાત્ર દ્વારા, ગાંધારીને મળેલાં
 દિવ્ય-લોયન દ્વારા પાણ કવિ જીવનનું સનાતન
 સત્ય ઉચ્ચારતા જાણાય છે. સમયના સમગ્ર પટ
 પર જે કંઠ પાણ થાય છે તે સમષ્ટિના હિતમાં થાય
 છે. જીવનમાં આવતા દુઃખો કે આઘાતો જે જીવન
 જીવવાની નવી દૃષ્ટિ ન આપી શકે તા ફરી ફરીને
 આઘાતો મળ્યા કરે. અથવા કહો કે અસત્ય
 આઘાતો કે દુર્દમ્ય પીડા રૂપી હિમાલયમાંથી ન
 શાતાદાયક ગંગાનું અવતરણ થશે એવી કવિશ્રદ્ધા
 આપણામાં પાણ અનેરી શ્રદ્ધાનું બીજ વાવવામાં
 સફળ થાય છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણેય સંવાદ કાવ્યોના આ
 પ્રકારના અભ્યાસથી એમ કહી શકાય કે ઉમાશંકરે
 ‘મહાભારત’ ના પ્રસંગોને નવો વળાંક આપી
 સનાતન સત્યો, તથ્યોને ઉજાગર કર્યા છે. પ્રચલિત
 કથાઓમાં કવિનું દર્શન ભળતાં તે તે કાવ્યો નવીન
 પરિમાણ ધારણ કરે છે. આ સંદર્ભે રા. વિ.
 પાઠકના વિધાનો યથાથ ઠરે છે, ‘સમગ્ર કાવ્યમાંથી
 વ્યક્ત થતી જીવનદૃષ્ટિ તેમનો પોતાની છે, અને એ
 દૃષ્ટિ ન તેમની ખરેખરી કાવ્ય પ્રેરણા છે.
 પુરાણપ્રિય અને પ્રગતિપ્રિય બન્ને કાવ્યસરસજ્ઞોના
 કૌતુકને સંતોષી આ કાવ્યો નવીન રસાસ્વાદ
 કરાવશે... પુરાણ અને નવીનના સંગમતીથં
 સનાતન પ્રગટ થાય છે, જેનું દર્શન એ ન કાવ્યનું
 મહાન પ્રયોજન છે.’

આમ ઉમાશંકરનું કવિકર્મ આહી ઉત્તમ
 બની રહે છે. વિષયના મર્મને પકડતી વાનગી
 રૂપની સંસ્કૃતપ્રચુર છતાં સરળ ભાષા, વનવેલી
 પદ્યનાટકને ઉચિત એવો છંદનો પ્રયોગ અને તે
 સાથ સાથ ગદ્ય નો વિનિયોગ ઉમાશંકરની નાટક
 તરીકેની પ્રતિભા ઉપસાવે છે. આ ત્રણે ‘મહાભારત’
 આધારિત કથાનકો છે. કવિની ઉન્નત કલ્પના
 સંવાદ કાવ્યોને ભવ્યતા અને ગૌરવ અર્પે છે. છેલ્લે
 ‘લું ગુર્જર ભારતવાસી’ એમ માનનાર કવિ ઉમાશંકર
 પ્રત્યેની આપણી લાગણી મનસુખલાલ અવેરીના આ
 શબ્દોમાં પ્રતિધ્વનિત થતી સાંભળીએ છીએ,
 ‘ઉમાશંકર એટલે અમારો કવિ, અમારો માનવી’
 અને સનાતન સત્યો-તથ્યોનું પ્રાગટ્ય કરતા આ
 પ્રકારના કાવ્યો ન એમને ‘વિશ્વ માનવી’ કહેવા
 પૂરતા નથો શું ?

● સંદર્ભ પુસ્તકો

૧. ‘પ્રાચીના’ - ઉમાશંકર જોશી.

૨. ‘આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો
 ઈતિહાસ’-ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી

૩. ‘અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની
 વિકાસરેખા-૪’-ધીરૂભાઈ ઠાકર

૪. ‘શબ્દની શક્તિ’-ઉમાશંકર જોશી

અધ્યક્ષશ્રી,

ગુજરાતી વિભાગ,

બહાઉદ્દીન વિનયન કોલેજ, જૂનાગઢ

વિચાર ભારતી

વર્ષ ૨૪ • અંક ૭ • જુલાઈ ૨૦૧૫

ગુજરાતના પવિત્ર યાત્રાધામો વિશેષાંક

અનુક્રમ

૧.	સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	ચંદ્રકાન્તભાઈ દવે, ઉમંગ દવે	૩૫
૨.	રાજકોટ-મોરબી જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	ડૉ. દેવેન્દ્ર ગઢવી	૫૩
૩.	જૂનાગઢ-ગીરસોમનાથ જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	કાર્તિક પટેલ	૬૧
૪.	પોરબંદર જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	મયંક કોષ્ટી	૭૫
૫.	જામનગર - દેવભૂમિ દ્વારકા જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	પ્રા. સોનિયા બી. પટેલ	૮૩
૬.	ભાવનગર - બોટાદ જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	પ્રદિપભાઈ ભટ્ટ, પ્રતાપભાઈ રૂપારેલ	૯૯
૭.	અમરેલી-સાવરકુંડલા જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	પ્રા. ચિરાગ પટેલ, હિરેન ડાભી	૧૦૫
૮.	કચ્છ જિલ્લાનાં પવિત્ર તીર્થસ્થાનો	આશાનંદ ગઢવી	૧૧૭
૯.	પાટણ જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	પ્રા. સોનિયા પટેલ, શૈલેષ લિખ્ખાચીયા	૧૨૯
૧૦.	બનાસકાંઠા જિલ્લાનાં પ્રસિદ્ધ યાત્રાધામો	ભાનુકુમાર ત્રિવેદી, ડૉ. ગિરિશ આઈ. ઠાકર	૧૩૫
૧૧.	મહેસાણા જિલ્લાનાં યાત્રાધામો	શિવદાન ગઢવી	૧૪૭
૧૨.	સાબરકાંઠા-અરવલ્લી જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	વિક્રમ લખવારા, અમૃત પ્રજાપતિ	૧૫૭
૧૩.	ગાંધીનગર જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	ભીખાભાઈ પટેલ, સુરેશભાઈ મોઠિયા	૧૬૯
૧૪.	અમદાવાદ જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	કલ્પેશ બી. પટેલ, કેયુર જી. પટેલ	૧૭૭
૧૫.	આણંદ જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	ભાવેશ પટેલ	૧૮૯
૧૬.	ખેડા જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	નવિનચંદ્ર મહેતા, હિતેશ દેગામા	૧૯૫
૧૭.	દાહોદ-પંચમહાલ જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	કૃણાલ શાહ, ભાવેશ વાઘેલા	૨૦૫
૧૮.	વડોદરા-છોટાઉદેપુર જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	જયરામભાઈ ભુવા	૨૨૧
૧૯.	ભરૂચ-નર્મદા જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	નિરવ ઈન્દ્રવદન પટેલ	૨૨૯
૨૦.	સુરત-તાપી જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	શિલ્પેશ રાવલ, જે. ટી. ભુવા	૨૪૧
૨૧.	ડાંગ જિલ્લાનાં પવિત્ર તીર્થસ્થાનો	પ્રવિણ ઉપાધ્યાય, અશ્વિન રાવલ	૨૪૯
૨૨.	નવસારી-વલસાડ જિલ્લાનાં તીર્થસ્થાનો	મયંક કોષ્ટી, કાર્તિક પટેલ	૨૫૩
૨૩.	સૌરાષ્ટ્રના બે મુખ્ય તીર્થ યાત્રા સ્થળો સોમનાથ અને દ્વારિકા	ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ	૨૬૩
૨૪.	હાલો ભવનાથને મેળે...	ડૉ. ચેતનાબેન પાણેરી	૨૭૧
૨૫.	પૌરાણિક યાત્રાધામ તુલસીશ્યામ	ડૉ. જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા	૨૭૯
૨૬.	પાંચાળ પ્રદેશનું રમણીય શિવમંદિર 'ઘેલા સોમનાથ'	વિનોદ જે. જાડા	૨૮૫
૨૭.	ભુવનેશ્વરી પીઠ - ગોંડલ	રાજુલ દવે, જયમલ્લ પરમાર	૨૯૧
૨૮.	લોકોના દેવ તરણેતર અને પાંચાળનાં તીર્થસ્થાનો	રાજુલ દવે	૨૯૫
૨૯.	લીંબડીનાં યાત્રાધામો	પ્રો. રૂપસિંહ સોલંકી	૩૦૧
૩૦.	કાઠી દરબારોનું ધામ નવા સૂરજદેવળ	ડૉ. પ્રદ્યુમ્ન ખાયર	૩૦૭
૩૧.	સૂર્યપૂજા અને જૂનું સૂરજદેવળ	રાજુલ દવે, જયમલ્લ પરમાર	૩૧૩
૩૨.	દૂધરેજ વડવાળા દેવની જગ્યા	રાજુલ દવે, જયમલ્લ પરમાર	૩૧૭
૩૩.	રાજકોટ નગરનાં શિવ સ્થાન	સંજય નવીનચંદ્ર ત્રિવેદી	૩૨૧
૩૪.	કનકાઈ અને બાણેજ	યોગેશ્વરી દવે	૩૨૫
૩૫.	પંચાળધરાનું પ્રસિદ્ધ યાત્રાધામ બિલેશ્વર મહાદેવ	ડૉ. અંબાદાન રોહડીયા	૩૨૯
૩૬.	જાજવલ્યમાન જામનગર...	મનોજ રાવલ	૩૩૩
૩૭.	દ્વારકા અને ઓખામંડળનું પર્યટન	ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ રાઠોડ	૩૩૯
૩૮.	ધર્મનિરપેક્ષતા અને ઐતિહાસિકતાનો સુભગ સમન્વય : શીતળા માતા	બીપીન આશર	૩૪૩

હાલો ભવનાથને મેળે...

ડૉ. ચેતનાબેન પાણેરી

બડે ભાગ માનુસ તનુ પાવા ।

સુર દુર્લભ સદ્ ગ્રંથન્દિ ગાવા ॥

‘રામાયણ’ના ઉત્તરકાંડમાં ભગવાન શ્રીરામના મુખે મુકાયેલા આ શબ્દો મનુષ્યદેહનો મહિમા કરે છે. મનુષ્યદેહ મનુષ્યને ઈશ્વરની પરમકૃપાનું ફળ છે. મનુષ્ય એકમાત્ર એવું પ્રાણી છે જે પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી વિચારી ભક્તિ દ્વારા મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરી શકવા સક્ષમ છે. બીજાં પ્રાણીઓ આવું કંઈ પણ કરી શકવા અસમર્થ છે. ‘મનુષ્યદેહ’ એ એક એવું સાધન છે જેના દ્વારા સાધના કરીને માણસ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. દેવો માટે મોક્ષનું આયોજન નથી માટે જ એ ‘સુરદુર્લભા’ છે.

આવા દેહની સાફસફાઈ કરવી અનિવાર્ય છે, જે આપણે નિયમિતપણે કરીએ છીએ, પરંતુ શરીરની સાફ-સફાઈથી

મનનો મેલ ધોવાતો નથી. સાફ-સૂફી મનની પણ કરવાની છે. મનની શુદ્ધતા માટે સદાય સદ્વિચાર, સત્સંગ, કીર્તન કરતાં રહેવું પડે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચારેય પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરે એ જગ્યાએ ‘ભજ’ કહે છે. માટે તીર્થાટન પણ મનની શુદ્ધતા માટે અનિવાર્ય છે.

ભારતદેશ વિશ્વમાં અધ્યાત્મવાંચ્છુઓ માટે આસ્થાનું કેન્દ્ર છે. સમગ્ર દેશમાં અનેક પ્રાણવાન તીર્થો આવેલાં છે, જેમાંનું એક વિશ્વપ્રસિદ્ધ યાત્રાધામ છે ગિરનાર. ગિરનારને હિમાલયનો પણ ‘પરદાદો’ માનવામાં આવે છે. ભારતનો પૌરાણિક, ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવતો મહાન પર્વત એટલે ગિરનાર. હિન્દુ, જૈન ધર્મની સ્મૃતિ, સંસ્કૃતિ અને અલૌકિક આધ્યાત્મિક સંપત્તિનો સરવાળો એટલે ગિરનાર યાત્રાધામ.

ગિરનાર પર્વત એ ભારતની પશ્ચિમે આવેલા ગુજરાત રાજ્યના જૂનાગઢ શહેરથી પાંચ કિ.મી. ઉત્તરે આવેલ પર્વતોનો સમૂહ છે, જ્યાં નવ નાથ અને ચોરાયી સિદ્ધોનાં બેસણાં છે. પુરાણોમાં ગિરનારનો રૈવત, રેવંત, રૈવતક, કુમુદ, રૈવતાચળ અને ઉજ્જયંત પર્વત તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ગિરનાર ક્ષેત્રની સીમાઓ ઉત્તરે ભાદર, દક્ષિણે બીલખા, પૂર્વમાં પરબધામ, તા.ભેંસાણ અને પશ્ચિમે વંથલી સુધીની ગણાય છે.

પૌરાણિક કથાઓ મુજબ પહેલાંના સમયમાં પર્વતોને પાંખો હતી અને એ પાંખો વડે એ ઊડવા શક્તિમાન હતા. એક સમયે ઈન્દ્રએ બધા પર્વતોની પાંખો વજ્રથી કાપવા માંડી ત્યારે રૈવતક પર્વત છુપાઈ ગયેલો. દારિકામાં જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ રાજ કરતા હતા અને અર્જુન જ્યારે વનવાસ દરમિયાન તેમને મળવા આવ્યો ત્યારે આ પર્વત પાસે જ કૃષ્ણએ તેને સુભદ્રા બતાવી હતી અને અહીંથી જ સુભદ્રાનું અપહરણ કરી અર્જુન લઈ ગયો હતો. 'સ્કંદપુરાણ'ના પ્રભાસખંડમાં ગિરનારનું માહાત્મ્ય વર્ણવાયું છે તે મુજબ ગિરનારનું ક્ષેત્ર દસ-દસ ગાઉના પરિઘમાં ફેલાયેલું હતું. ગિરનારમાં આનંદ, કાલરોધ, સનક, વૂષ, નીલ, કૃષ્ણ અને રૂદ્ર જેવાં અનેક પુણ્યસ્થળો આવેલાં છે. પ્રભાસખંડમાં ગિરનારનું વર્ણન કંઈક આ પ્રકારનું છે : "ગિરનાર શિવ-લિંગાકાર છે. તેના ભૈરવ, ગજપદ, રામાનંદ, મહાશૂંગ, અંબિકા અને શ્રીચક્ર વગેરે શિખરો તથા સિંહ, વિજય, કમલ, ત્રિલોચન, કુબેર અને અશ્વત્થામા વગેરે શૂંગો છે." આ શિખરો અને શૂંગો આજે પણ છે, પરંતુ સમય જતાં એના નામોમાં પરિવર્તન થઈ ગયું છે.

આજે ગિરનારના જે મુખ્ય પાંચ શિખર ગણાય છે તેમાં ગોરખનાથનું શિખર ૩૬૦૦, અંબાજી શિખર ૩૩૦૦, ગૌમુખી ગંગા શિખર ૩૧૨૦, જૈન મંદિર શિખર ૩૩૦૦ અને માળી પરબ શિખર ૧૮૦૦ ફૂટની ઊંચાઈ ધરાવે છે. ગિરનાર પર્વત ગુજરાતનો ઊંચામાં ઊંચો પર્વત છે. ગિરનારના પાંચ પર્વતો પર કુલ ૮૬૬ મંદિરો આવેલાં છે. પથ્થરોનાં બનેલા પગથિયાં અને રસ્તો એક ટોચ પરથી બીજી ટોચ પર લઈ જાય છે. કુલ ૯૯૯૯ પગથિયાં હોવાનું કહેવાય છે પણ અંદાજે કદાચ ૮૦૦૦ પગથિયાં છે. દર વર્ષે ગિરનારની પરિક્રમા યોજાય છે જેમાં લાખો લોકો જોડાય છે. છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી 'ગિરનાર આરોહણ-અવરોહણ સ્પર્ધા' પણ યોજાય છે. ગિરનાર તીર્થ માટે કહેવાય છે કે,

‘સોરઠ દેશ ન સંચર્યો, ન ચડ્યો ગઢ ગિરનાર;

ન નાહ્યો દામો-રેવતી, અફળ ગયો અવતાર.”

ગુજરાતના અમદાવાદથી ૩૨૭ કિ.મી.ના અંતરે આવેલું આ યાત્રાધામ હિન્દુ અને જૈન ધર્મના લોકો માટે આસ્થાનું કેન્દ્ર છે. સુંદર પ્રાકૃતિક વાતાવરણ અને ગિરિમાળાઓથી શોભતો

ગિરનાર મુસ્લિમ યાત્રાળુઓને પણ આકર્ષે છે, કેમ કે નીચલા દાતાર, ઉપલા દાતાર જેવાં મુસ્લિમ ધર્મસ્થાનો આવેલાં છે. આમ, આ તીર્થ ભારતની અનેકતામાં એક સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરતું શ્રેષ્ઠ તીર્થસ્થાન છે.

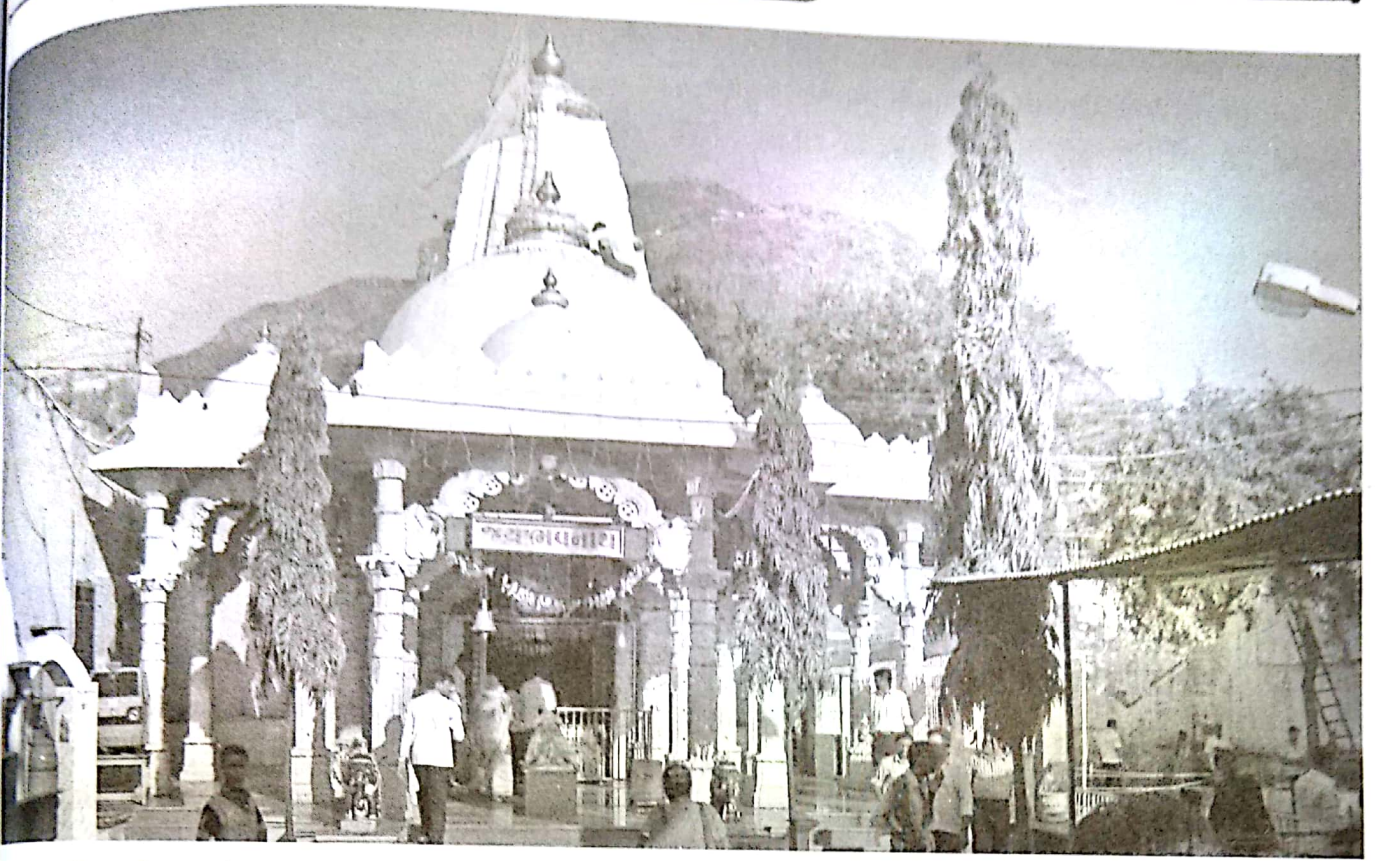
પુરાણકારોએ, લેખકોએ અને કવિઓએ પોતાની કલા દ્વારા ગિરનારને મનભરીને ગાયો છે, બિરદાવ્યો છે. ગિરનાર પરમ સૌન્દર્ય વૈવિધ્યસભર વનસ્પતિ અને વૃક્ષોને આભર્યો ગિરનાર યોગીઓ, સંતો, સિદ્ધો અને સાધુઓનું નિવાસસ્થાન છે. તેની ગેબી ગુફાઓ અને કોતરોમાં અધોરીઓ પણ છે. સંતો, શુરાઓ અને સતીઓની આ પાવનકારી ગુજરાતીના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા અને ગિરનાર કારણે પણ વિશ્વવિખ્યાત બનેલી છે.

ગિરનાર નવ નાથ અને ચોર્યાસી સિદ્ધોનું નિવાસસ્થાન છે. યોગીઓની તપોભૂમિ છે. સંસારના તાપથી દાઝેલાઓ પરમ શાતા આપતું આ સ્થાન તેની આધ્યાત્મિક ઊર્જાથી સભર છે. સંતો માટે 'માના ખોળા' સમું બની રહ્યું છે. સેંકડો વર્ષો ગિરનાર તળેટીમાં આવેલા ભવનાથ મંદિરની આજુબાજુ સંતોનો મેળો ભરાય છે. દેશ-વિદેશથી સાધુ-સંતો ગિરનાર ગોદમાં ભરાતા આ ભવનાથના મેળે આવે છે. અમરાવતી અશ્વત્થામા અને પાંચ પાંડવો આ ભવનાથના મેળાને શિવરાત્રિની મધરાતે મૃગીકુંડમાં સ્નાન કરી અને ભવનાથ મહાદેવના દર્શન કરવા આવે છે એવી પણ લોકવાયકા છે. આ મેળાની સાથે જોડાયેલી બે મહત્વની જીવા ભવનાથ મંદિર અને મૃગીકુંડ વિશેનું માહાત્મ્ય અને લોકવાયકા આ મુજબ છે :

ભવનાથ મંદિરનું માહાત્મ્ય

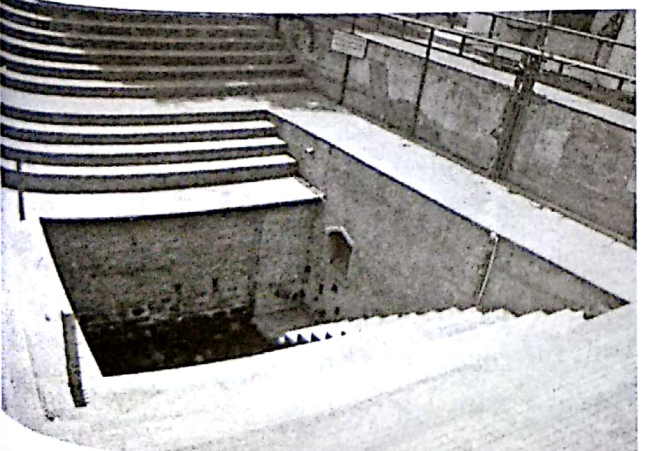
ભવનાથ મંદિરના પ્રાગટ્ય વિશે જે કથા પ્રચલિત છે તે પ્રમાણે જ્યારે બ્રહ્માના દિવસનો અંત આવ્યો અને પ્રલય થયો ત્યારે સૃષ્ટિ રૂદ્રમાં લય પામી. પ્રભાત થયું ત્યારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રૂદ્ર સત્ત્વ, રજસ અને તમસ રૂપે પ્રગટ થયા. પ્રલય વખતે શિવ જળમાં સમાધિસ્થ હતા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર વચ્ચે કોણ મોટું એ અંગે વિવાદ જાગ્યો. તે સમયે શિવ વચ્ચે પડ્યા અને બ્રહ્માને ઉત્પત્તિ, વિષ્ણુને પાલનપોષણ અને રૂદ્રને સંહારનું કામ સોંપી વિવાદનો અંત આણ્યો. જગતપિતા બ્રહ્માજીએ શિવજીને સંસારમાં રહીને સંસારીઓનાં સુખ-દુઃખનું સમાપન કરવા વિનંતી કરી. આથી ભગવાન શિવે પૃથ્વી પર નજર દોડાવી. વનરાજીથી આભૂષિત એવા ઉજ્જયંત પર્વત (ગિરનાર) તેમની નજરે ચડ્યો. અહીં ગિરનારના ખોળે ભગવાન શિવે આસન જમાવ્યું. બીજી તરફ કૈલાસમાં શિવને ન જોતાં પાર્વતીએ શિવની શોધ આરંભી. શિવને દેવોએ સૃષ્ટિ પર મોકલ્યા છે

પાર્વતીજી પતિની શોધ કરતાં કરતાં શિવે જ્યાં આસન
જામવેલું ત્યાં આવ્યાં. પાર્વતીજી સાથે બીજા દેવતાઓ પણ
હતા. તે દિવસે ભગવાન શિવ ભવનાથ રૂપે પ્રગટ થયા. તે
દિવસ વૈશાખ સુદ પૂનમનો હતો. પાર્વતીએ અંબિકા રૂપે
ગિરનાર ઉપર તથા વિષ્ણુએ દામોદર તરીકે દામોદરકુંડમાં વાસ
પાડ્યો. અન્ય દેવતાઓ, યક્ષો, ગાંધર્વોએ ગિરનારનાં અલગ અલગ
સ્થાનોને પોતાનાં નિવાસ બનાવ્યાં હતાં તેવી લોકવાયકા છે.

મૃગીકુંડ

આવી જ વિસ્મયભરી કથા ભવનાથ મહાદેવની બાજુમાં
આવેલા મૃગીકુંડની પણ છે. કાન્યકુબ્જના રાજા ભોજને તેના

અનુચરે એક દિવસ કહ્યું કે, રેવતાચળના જંગલમાં હરણનાં
ટોળાંમાં માનવ-શરીરધારી કોઈ સ્ત્રી ફરે છે. જેનું મોઢું હરણનું
અને શરીર સ્ત્રીનું છે. તે હરણની જેમ કૂદે છે. દિવસોની
મહેનત બાદ રાજા આ નવતર પ્રાણીને શોધીને પોતાના
મહેલમાં લઈ આવ્યા. માનવશરીરધારી મૃગનો ભેદ ઉકેલવા
પંડિતોને વિનંતી કરી. પંડિતો કોઈ માર્ગ ન શોધી શકતાં રાજા
ભોજ કુરુક્ષેત્રમાં તપ કરી રહેલા ઉર્ધવરેતા નામના ઋષિ પાસે
ગયા. એ ઋષિએ મૃગીમુખીને માનવીની વાચા આપી. જેથી
તેણે પોતાના ગત જન્મની વાત કરતાં કહ્યું કે, આગલા ભવમાં
રાજા ભોજ સિંહ હતા અને મૃગમુખી મૃગલી હતી. સિંહે
મૃગલીનો શિકાર કર્યો ત્યારે ભાગવા જતાં વાંસની ઝાડીમાં તેનું
મસ્તક અટવાઈ ગયું અને બાકીનું શરીર સુવર્ણરિખા નદીના
પાણીમાં પડ્યું. નદીના પવિત્ર પાણીમાં શરીર પડવાથી તે
માનવજન્મ પામી, પરંતુ મોઢું ઝાડીમાં અટવાયેલું હોઈ મુખ
હરણીનું રહ્યું. ઉર્ધવરેતા ઋષિના આદેશથી રાજા ભોજે તપાસ
કરાવી તો ઝાડીમાંથી હરણીની ખોપરી મળી આવી. તે
સુવર્ણરિખાના જળમાં પધરાવવામાં આવી. તેથી મૃગમુખીનું
સમગ્ર શરીર માનવીનું બન્યું. રાજા ભોજે ઋષિ અને પંડિતોના
આશીર્વાદ લઈને તેની સાથે લગ્ન કર્યા. ત્યાર બાદ પત્નીના
સૂચન પ્રમાણે રાજાએ રેવતાચળ (ગિરનાર)ની તળેટીમાં એક
કુંડ બનાવડાવ્યો તે કુંડ એટલે આ મૃગીકુંડ. આ કથા લોકાધારિત
છે અને આ જ કુંડમાં શિવરાત્રિએ સાધુ-સંતો સ્નાન કરે છે.

ભવનાથનો મેળો

ભવનાથનો મેળો ગિરનારની ગોદમાં આવેલી ભવનાથ તળેટીમાં દર વર્ષે મહા વદ નોમથી મહા વદ ચૌદશ એટલે કે શિવરાત્રિ સુધી ભરાય છે. આ મેળો સ્વયંભૂ છે. આ મેળાના કેન્દ્રસ્થાને સંસારીઓ નહીં પણ સાધુઓ છે. મહા વદ નોમના દિવસે ભવનાથ મહાદેવના મંદિરે ધજા ચડાવીને આ મેળાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. આ સમયે દેશ-વિદેશમાંથી વિવિધ સમ્રદાયોના સાધુ-સંતો, મહંતો એકઠા થાય છે. ભારતભરમાંથી સાધુ-સંતો અને સંસારીઓ આ મેળામાં અગાઉથી જ આવવા લાગે છે.

ભવનાથ તળેટીમાં ભવનાથ મંદિરની જમણી બાજુએ ફક્ત સાધુઓને રહેવા માટે, તેમના ધુણા માટે અલગ અલગ સાર્થકની રાવટી બનાવવામાં આવે છે જે સામસામે બે લાઈનમાં ગોઠવવામાં આવે છે. જાહેર જનતા આ સાધુઓનાં દર્શનનો લાભ લઈ શકે છે. સાધુઓ પોતાના સેવકોને પણ સાથે લાવ્યા હોય છે. મેળાના રોકાણ દરમિયાન તેમને જોઈતી તમામ વસ્તુઓ, જેવી કે ચા-પાણી, દૂધ, ધૂણા માટેનાં લાકડાં વગેરે... આ સેવકો જ તેમને પૂરાં પાડે છે. નોમના દિવસે સવારે ભવનાથ મહાદેવના મંદિરે ધજા ચડે ત્યારે બધા સાધુ ત્યાં એકઠા થાય છે, ત્યાર બાદ તેને ફાળવવામાં આવેલ જગ્યાએ તેઓ પોતાના ધુણા ધખાવે છે.

શિવરાત્રિની રાતે નવ વાગ્યે નાગાબાવાઓનું જે સરઘસ નીકળે છે એ ભવનાથના આ મેળાનું મુખ્ય આકર્ષણ છે. આ સરઘસ ભવનાથ મંદિરની પાછળ આવેલા જૂના દશનામી પંથ-અખાડા ખાતેથી નીકળે છે. છ દિવસના ભવનાથના મેળાની ચરમસીમા એટલે આ નાગાબાવાઓનું સરઘસ. સરઘસમાં સૌ પ્રથમ પંચદશનામી અખાડાની ભગવાન દત્તાત્રેયની પાલખી હોય છે. અલગઅલગ જગ્યાએથી આવેલા સાધુ-સંતો પોતપોતાના શિષ્યો, ધર્મધજા અને ધર્મદંડ સાથે નીકળે છે. આ સરઘસમાં નાગાબાવાઓના ભાલા, તલવાર તથા પટ્ટાબાજના ખેલ અને લાઠી (લાકડી)ના હેરતભર્યા પ્રયોગો જોવા લોકો ઊમટી પડે છે.

સરઘસ જે જગ્યાએથી નીકળવાનું હોય ત્યાં સવારથી જ માનવમેદની ગોઠવાઈ જાય છે. લોકમાન્યતા મુજબ આ સરઘસમાં સ્વયં શિવ સાધુરૂપે હાજર હોય છે તેમજ અમરાત્માઓ એવા અશ્વત્થામા, પાંચ પાંડવો, રાજા ગોપીચંદ, રાજા ભરથરી પણ સાધુવેશે આ સરઘસમાં હોય છે. આ સરઘસ ફરતું ફરતું છેલ્લે ભવનાથ મંદિરના દરવાજેથી બાજુમાં આવેલ મૃગીકુંડ પાસે આવે છે. ત્યાર બાદ નાગાબાવાઓ, અન્ય સાધુ-સંતો

મૃગીકુંડમાં સ્નાન કરે છે. જેમ કુંભના મેળામાં શાહી મહત્વ છે તેમ આ ભવનાથના મેળામાં મૃગીકુંડમાં સ્નાનનું મહત્વ છે. કહેવાય છે કે આ કુંડમાં ન્હાવા પડેલા અમુક સાધુઓ આવતાં જ નથી. ત્યાંથી જ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ભવનાથ મહાદેવની આરતી અને મહાપૂજા સાથે મેળો પૂર્ણ થાય છે.

શિવરાત્રિની સવાર સુધીમાં લોકો વિખરાવા અને નાગાબાવાઓ, સાધુ-સંતો પોતપોતાના સ્થાને જવા રજા જાય છે. જૂનાગઢ શહેરમાં આવેલા ગરવા ગિરનારમાં ભવનાથના આ ભાતીગળ અને ભક્તિના પ્રતીક સ્થાને સૌ લોકો છ દિવસના અંતે પુણ્યનું ભાયું બાંધીને પોતાના કામમાં લાગી જાય છે. તેમજ સાધુ-સંતો પણ પોતાના સ્થાનકે જઈ ધ્યાનમાં લીન બની જાય છે.

રાવટીઓ : 'જ્યાં ટુકડો ત્યાં હરિ ઢુંકડો'

"કબીર કહે કમાલકું, દો બાંતા સીખ લે,
કર સાહેબ કી બંદગી, ઓર ભૂખે કો અન દે."

આ પંક્તિને સાર્થક કરતી ધાર્મિક જગ્યાઓ, સામંત સંસ્થાઓ પોતાના કાફલા સાથે શિવરાત્રિના આ મેળા લગભગ પાંચમના દિવસથી જ પોતાની રાવટીઓ નાખી છે. તે લોકોની કોઈ ચોક્કસ જગ્યા નક્કી હોય છે. દર એ નિયત જગ્યાએ જ પોતાનો મુકામ રાખે છે. જેને રજા અથવા ઉતારો કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત અલગઅલગ જ્ઞાતિ અને ગામની જગ્યા તથા ઉતારાઓ પણ હોય છે. જેને બાપાનો ગિરનારી ઉતારો, તોરણિયાનો ઉતારો, પુસ્કા ઉતારો, ભુરા ભગતની રાવટી, લક્ષ્મણ બારોટનો ઉતારો, ખોડિયાર રાસમંડળની રાવટી, ધોરાજીના તેજ ભગતની રાવટી, માળાવડનો અનુબાપુનો ઉતારો વગેરે રાવટી ઉતારા દ્વારા લોકોને જમવાની તથા રહેવાની સગવડ પુ પાડવામાં આવે છે. 'ભૂખ્યા ભજન ન થાય' તેથી ભોજન કરવા એ રાવટીઓમાં જ રાત્રે સંતવાણીના કાર્યક્રમો યોજાય છે. સૌરાષ્ટ્રના નામાંકિત કલાકારો દ્વારા 'શબદ'ની ઉપલબ્ધ કરવામાં આવે છે. આમ, ભવનાથના આ મેળામાં આવતા સાધુ-સંતો અને લોકોને ભોજન અને ભજનનો લાભ રાવટીઓ નાખનાર સંસ્થાઓ મારફત મળે છે. હવે તો જૂનાગઢ કોર્પોરેશન દ્વારા પણ આ મેળા દરમિયાન અનેક સાર્થક કાર્યક્રમોનું આયોજન થાય છે. શિવરાત્રિની રાત્રે સ્વેડી (સરઘસ)નું જુદીજુદી ચેનલો દ્વારા જીવંત પ્રસારણ કરવામાં આવે છે, જેથી લોકો ઘેર બેઠાં દર્શનનો લાભ શકે છે. જુદાંજુદાં સ્થળેથી આવતા લોકોને આવવા-જવા

સરકાર તરફથી વધારાની ટ્રેન અને બસની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવે છે. માહિતી અને પ્રસારણના આ યુગમાં શિવરાત્રિના મેળાએ વિશ્વપ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. આ મેળાનો લાભ લેવો એ જિંદગીનો એક લહાવો ગણાય છે. મેળાના આનંદની સાથે સાધુ-સંતોનાં દર્શનનો લાભ પણ મળે છે.

આવાં તીર્થોનાં પાવન દર્શન કરતાં એવો અનુભવ થાય છે કે પ્રભુએ સર્જેલું જગત તો દિવ્ય જ છે, જે આપણી રાહમાં જરાય બાધા ઉત્પન્ન કરતું નથી. આપણે સર્જેલું માયાવી જગત આપણો વિનાશ નોતરે છે. જીવો પોતે પોતાના વડે જ બંધાય છે અને પોતાના વડે જ મુક્ત થાય છે. આપણી હાલત થાંભલાને પકડીને ઊભેલા માણસ જેવી છે. જે કહે છે કે આ થાંભલો મને છોડતો નથી. છોડી દે તો તું મુક્ત જ છે. માયાનો આ થાંભલો છોડવો રહ્યો. લૌકિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી વચ્ચે વચ્ચે પરવારતા જઈ તીર્થાટન કરતા રહીએ તો આ થાંભલો છૂટે અને અલૌકિક આનંદનો અનુભવ થાય. આવાં અનેક તીર્થોથી સભર મારી માતૃભૂમિને વંદન...

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, બહાઉદીન વિનયન કોલેજ,
જૂનાગઢ. મો. : ૯૪૨૮૩ ૭૪૭૦૦

મા-બાપને ભૂલશો નહિ

ભૂલો ભલે બીવું બધું, મા-બાપને ભૂલશો નહિ,
અગણિત છે ઉપકાર એના, એહ વિસરશો નહિ.
અસહ વેઠી વેદના, ત્યારે દીઠું તમ મુખડું,
એ પુનિત જનના કાળજા, પત્યર બની છૂંદશો નહિ.
કાઠી મૂખેથી કોળિયો, મોંમાં દઈ મોટાં કર્યા,
અમૃતલાશા દેનાર સામે, જેટ ઉછાળશો નહિ.
લાખ લડાવ્યા લાડ તમને, કોડ સહુ પૂરા કર્યા,
એ કોડના પૂરનારના, કોડ પૂરવા ભૂલશો નહિ.
લાખ કમાતા હો ભલે, મા-બાપ જેથી ના ઠર્યા,
એ લાખ નહિ પણ રાખ છે, એ માનવું ભૂલશો નહિ.
સંતાનથી સેવા ચાહો, સંતાન છો સેવા કરો,
જેવું કરો તેવું ભરો, એ ભાવના ભૂલશો નહિ.
ભીને સૂઈ પોતે અને, સૂકે સુવાડ્યા આપને,
એ અમીમય આંખને, ભૂલીને ભીંજવશો નહિ.
પુષ્ટી ખિલાવ્યા પ્રેમથી, જેણે તમારા રાહ પર,
એ રાહબરના રાહ પર, કંટક કઢી બનશો નહિ.
ધન ખરચતા મળશે બધું, મા-બાપ તો મળશે નહિ,
એના પુનિત ચરણો તણી, ચાહના ભૂલશો નહિ.

એક શુભેચ્છક - પાટણ

શુભેચ્છાસહ...

હિતેન્દ્રસિંહ પરબતસિંહ ચૌહાણ

પ્રમુખશ્રી

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લા યુવા ભાજપ

ગરાસીયાવાડી, મુ.તા. ચોટીલા,
જિ. સુરેન્દ્રનગર

સાબરકાંઠા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક
સંઘ લિમિટેડ

સાબર કેરી સબ પોસ્ટ : બોરિયા, હિંમતનગર - ૩૮૩૦૦૬ (ગુજરાત)

સાબર કેરીનું પેશ્ચુરાઈઝડ જંતુરહિત આધુનિક પ્લાન્ટમાં પેક
થયેલ દૂધ અને છાશ વાપરવાનો હંમેશાં આગ્રહ રાખો.

- અમૂલ દૂધ - અમૂલ ગોલ્ડ (૬ ટકા ફેટ), અમૂલ શક્તિ (૪.૫ ટકા ફેટ)
- અમૂલ છાશ - ગુણકારી તત્વોથી ભરપુર

દૂધની બનાવટો : અમૂલ એ (ઇન્ફન્ટ મિલ્ક ડ્રૂડ), અમૂલ ઘી, અમૂલ ગાયનું ઘી, અમૂલ કીમ મિલ્ક પાવડર, અમૂલ શ્રીખંડ (ઇલાયચી, મેન્ગો, બદામ પીસ્ટા), અમૂલ હોલ મિલ્ક પાવડર, અમૂલ છાશ, અમૂલ બટર, અમૂલ મસ્તી દહીં, અમૂલ પનીર, અવસર માવો સંપર્ક : ૦૨૭૭૨-૨૨૬૦૫૯ (ડાયરેક્ટ) localmktg@sabardairy.coop

નેશનલ પ્રોડક્ટીવીટી કાઉન્સિલ એવોર્ડ વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬ : પ્રથમ વર્ષ ૨૦૦૨-૦૩ : પ્રથમ વર્ષ ૧૯૯૯-૦૦ : સર્ટીફિકેટ ઓફ મેરીટ વર્ષ ૧૯૯૭-૯૮ : સર્ટીફિકેટ ઓફ મેરીટ વર્ષ ૧૯૯૦-૯૧ : પ્રથમ વર્ષ ૧૯૮૯-૯૦ : પ્રથમ વર્ષ ૧૯૮૭-૮૮ : દ્વિતીય	નેશનલ સેફ્ટી એવોર્ડ વર્ષ ૨૦૦૫ : રનસંઅપ (દુર્ઘટના મુક્ત) વર્ષ ૨૦૦૫ : પ્રથમ (દુર્ઘટના મુક્ત) વર્ષ ૨૦૦૫ : પ્રથમ (લઘુતમ ઓસત આવૃત્તિદર) વર્ષ ૨૦૦૧ : પ્રથમ વર્ષ ૨૦૦૦ : રનસંઅપ વર્ષ ૧૯૯૨ : પ્રથમ
નેશનલ સેફ્ટી કાઉન્સિલ એવોર્ડ વર્ષ ૧૯૯૬ : પ્રથમ વર્ષ ૨૦૦૦ : સર્ટીફિકેટ ઓફ મેરીટ	

ડૉ. બાબુભાઈ એમ. પટેલ કાન્તીભાઈ એસ. પટેલ જેઠાભાઈ પી. પટેલ
મેનેજિંગ ડિરેક્ટરશ્રી વાઈસ ચેરમેનશ્રી ચેરમેનશ્રી

ડેરી : ફોન ૦૨૭૭૨-૨૨૬૦૫૧ થી ૬૦
સાબરદાસ ફેક્ટરી : ફોન : ૦૨૭૭૨-૨૨૬૦૬૧
E-mail : amul@sabardairy.com